१

IS-LM प्रतिमानांतर्गत सकल मागणी आणि सकल पुरवठा

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

  १.१.१ IS-LM वक्र - अर्थ

  १.१.२ सकल मागणी वक्र आणि सकल पुरवठा वक्र - अर्थ

१.२ IS-LM प्रतिमान व सकल मागणी आणि सकल पुरवठा

१.३ सकल मागणी व सकल पुरवठ्यामधील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी यांचे संतुलन

१.४ श्रम बाजार आणि लवचिक किंमतीसह IS-LM प्रतिमानाचा विस्तार

१.५ सारांश

१.६ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- IS-LM प्रतिमान व सकल मागणी आणि सकल पुरवठा यांच्या सहसंबंधांचा अभ्यास करणे.
- सकल मागणी व सकल पुरवठ्यामधील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी यांचे संतुलन अभ्यासणे.
- श्रम बाजार आणि लवचिक किंमतीसह IS-LM प्रतिमानाचा विस्तार अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना

१.१.१ IS-LM वक्र – अर्थ

जे. एम. केन्स यांच्या १९३६ साली प्रकाशित झालेल्या “General Theory of Employment, interest and money” या पुस्तकामध्ये, एखादी अर्थव्यवस्था जेव्हा उदासीन कामगिरी करत असते त्या परिस्थितीतून बाहेर पाडण्यासाठी परिणाम कर्क मागणीचे तत्व योग्य आहे, याचे विवेचन विवेचन उत्तम प्रकारे केले आहे. केन्स यांच्या मते, बहुतांश स्थूल अर्थशास्त्रीय घटक हे एकमेकांवर अवलंबून असतात.

munotes.in

उदा. व्याजदरामध्ये केलेला बदल हा अर्थव्यवस्थेतील उपभोग, गुंतवणूक, राष्ट्रीय उत्पन्न यामध्ये सुद्धा बदल घडवून आणतो.

पुढे १९३७ मध्ये प्रा. हिक्स यांनी IS-LM प्रतिमान विकसित केले, ज्याद्वारे वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार हे एकाच वेळी एकाच उत्पन्न व व्याज दरावर समतोल साधतात, हे स्पष्ट केले जाऊ शकते. म्हणून IS-LM प्रतिमानास केन्स प्रतिमानाचे विस्तारित स्वरूप मानले जाते. राजकोषीय तसेच मौद्रिक धोरणांचा अभ्यास करत असताना IS-LM प्रतिमान हे एक महत्त्वाचे स्थूल अर्थशास्त्रीय साधन आहे.

IS-LM प्रतिमानामध्ये,

I = Investment (गुंतवणूक)

S = Saving (बचत)

L = Liquidity Preference (पैशाची मागणी)

M = Money Supply (पैशाचा पुरवठा)

हिक्स यांनी आपल्या प्रतिमानामध्ये दोन वक्र दर्शविले आहेत.

१) IS वक्र

२) LM वक्र

IS वक्र हा वस्तू बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो. तर LM वक्र वित्त बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो. नव केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ हिक्स, हॅन्सन आणि लर्नर यांच्या मते, बचत, गुंतवणूक, तरलता प्राधान्य (रोख पैशाची मागणी) आणि पैशाचा पुरवठा हे चार प्रमुख घटक उत्पन्नाशी जोडले गेले आहेत. IS-LM प्रतिमान व्याजाचा दर आणि उत्पन्न या◌ा◌ंच्या परिणामातून वस्तू बाजार व वित्त बाजार यांचा समतोल कशाप्रकारे साधला जातो हे स्पष्ट करते.

munotes.in

१.१.२ सकल मागणी आणि सकल पुरवठा – अर्थ

सकल मागणी वक्र हा समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये समतोल दर्शविण्यासाठीचे अतिशय महत्वाचे आणि मूलभूत साधन आहे. सामान्य किंमत पातळी आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा समतोल यांच्या माध्यमातून दर्शविला जाऊ शकतो. त्याचप्रमाणे याच्या माध्यमातून किंमत पातळी आणि खर्चाचा समतोल देखील यामध्ये आपणास पाहावयास मिळतो.

सकल पुरवठा वक्र हा वेगवेगळ्या किंमत स्तरांवर उत्पादित राष्ट्रीय उत्पादन (GNP) किंवा उत्पन्न (GNI) यांचे प्रमाण दर्शवितो. वैयक्तिक वस्तूंसाठी सामान्य पुरवठा वक्र प्रमाणेच एकूण पुरवठा वक्र देखील डावीकडून उजवीकडे वरच्या दिशेने जातो. सकल पुरवठ्याचा उतार हा अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या घटकांना निर्देशित करत असतो.

१.२ IS-LM प्रतिमान व सकल मागणी आणि सकल पुरवठा

ज्याप्रमाणे बाजारात एखाद्या वस्तूची मागणी व पुरवठ्यावरून त्या वस्तूची किंमत ठरते त्याचप्रमाणे एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्राच्या साहाय्याने समग्र किंमत पातळी व उत्पादन यांची निश्चिती करता येते.

पुढील आकृतीत बाजार पुरवठा वक्र आणि बाजार मागणी वक्राच्या सहाय्याने राष्ट्रीय उत्पन्न आणि सर्वसाधारणपणे किंमत पातळी कशी ठरते ते दर्शविले आहे.

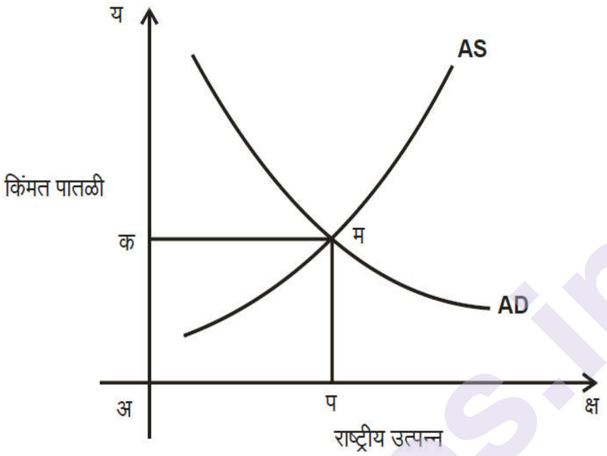

आकृती क्र. 1.1

आकृतीत अक्ष अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्न आणि अय अक्षावर किंमत पातळी दर्शवली आहे. किंमत पातळी आणि AS वक्रात सम संबंध असल्याने हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वर जाणारा असतो. तर AD वक्र डावीकडून उजवीकडे खाली सरकत जाणारा असतो. कारण हा वक्र आणि किंमत पातळी यात व्यस्त संबंध असतो.

AS वक्र व AD वक्र एकमेकांना 'म ' बिंदूत छेदतात तेव्हा 'अक' किंमत पातळी तर एकूण राष्ट्रीय उत्पादन अप असते. AD = AS अशी स्थिती मागणी=पुरवठा दर्शवते म्हणजेच अर्थव्यवस्था समतोलात असते. अशारीतीने समग्र उत्पादन आणि किंमत पातळी ठरवली जाते.

किंमत आणि उत्पादनातील बदल :

AD किंवा AS वक्रात बदल झाल्यास त्याचा परिणाम म्हणून किंमत पातळी आणि उत्पादनात बदल होतो. AS वक्रात होणारा बदल तांत्रिक घटकामुळे होतो तर AD वक्रात होणारा बदल पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलामुळे होतो. पुढील आकृतीत AS वक्र स्थिर आहे.तर AD वक्रात झालेल्या बदलाचे उत्पादन आणि किंमत पातळीवर होणारे बदल पुढील आकृतीत दर्शवले आहेत.

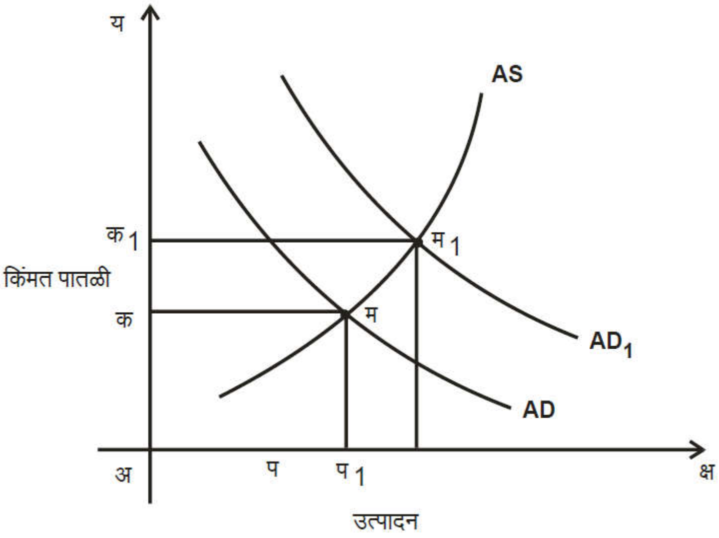

आकृती क्र. 1.2

आकृतीत AS व AD वक्रता मूळ संतुलन बिंदू 'म ' आहे तेव्हा किंमत पातळी 'अक ' आहे तर AD वक्र जर उजव्या बाजूला वर सरकला तर तो AD१ होतो व AS वक्रास 'म १' बिंदूत स्पर्श करतो. तेव्हा किंमत अक१ होते तर उत्पादन पातळी अप१पर्यंत वाढते.

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की IS - LM प्रतिमान राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी ठरवण्यासाठी वापरता येते.

IS - LM प्रतिमानाच्या आधारावर (AD वक्र) एकत्रित मागणी वक्र कसा तयार होतो, हे दर्शविले आहे.

पैशाचा पुरवठा दिला असताना जेव्हा किंमत पातळी घटते तेव्हा वास्तविक मुद्रा शिलकीचा पुरवठा वाढतो आणि त्यामुळे LM वक्रात बदल घडून येतो. हा बदल पुढिल आकृतीत दर्शविला आहे.

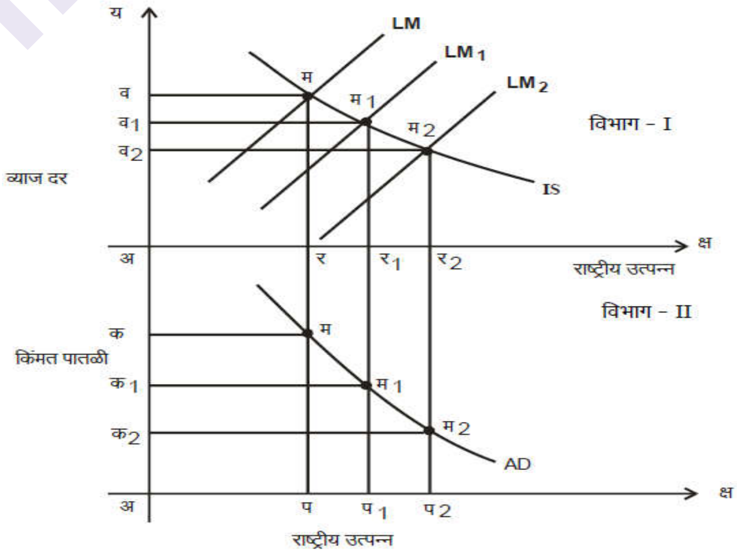

आकृती क्र. 1.3

आकृतीच्या पाहिल्या विभागात अक्ष अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्न व अय अक्षावर व्याजदर दर्शवला आहे. LM, LM१ व LM२ व हे तीन वक्र IS वक्रास म, म१ व म२ येथे स्पर्श करतात. तेव्हा वास्तुबाजार व चलनबाजार यांचा एकसामायिक समतोल प्रस्थापित होतो. किंमत पातळी अक असताना IS-LM वक्र एकमेकांना 'म ' बिंदूत छेदतात तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न पातळी 'अप ' असून व्याजदर 'अव 'आहे. किंमत पातळीत 'अक ' पासून अक१ पर्यंत घट झाली असता LM वक्र आपले स्थान बदलतो व तो LM१ होतो.परिणामी IS व LM वक्रांचा नवीन समतोल म१ बिंदूपाशी होतो. तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न पातळीत 'अप ' पासून अप१ पर्यंत वाढ होते तर व्याजदर अव१ ठरतो. म्हणजेच व्याजदरात घट होते. किंमत पातळी जर अक२ झाली तर LM वक्र LM२ होतो व IS वक्रास म२ बिंदूत स्पर्श करतो तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न अप२ होते व अव२ व्याजदर होतो.

आकृतीच्या दुसऱ्या विभागात क, क१ व क२ या किंमत पातळीशी संबंधित उत्पन्न पातळी प, प१ व प२ ही आकृतीच्या दुसऱ्या विभागात दर्शवली आहे. त्याच आकृतीत अय अक्षावर या किंमत पातळ्या दाखवल्या आहेत व त्यांच्याशी संबंधित उत्पन्न पातळ्या आकृतीत अक्ष अक्षावर या दाखविल्या आहेत. त्याला अनुसरुन म, म१ आणि म२ हे बिंदू आकृतीच्या दुसऱ्या भागात प्राप्त होतात. हे बिंदू जोडले असता AD वक्र मिळतो. हा वक्र IS - LM प्रतिमानावरुन प्राप्त झाल्याने वस्तू व चलनबाजार एकाच वेळी समतोलात जातात.

सकल पुरवठा वक्रावरुन असे समजते की, " अर्थव्यवस्थेतील सर्व उद्योगसंस्था मिळून विविध वस्तू आणि सेवांचे सर्व नग ठरलेल्या किंमत पातळीला उत्पादन करुन पुरवठा करण्यास तयार असतात त्यांची बेरीज म्हणजे सकल पुरवठा होय. "

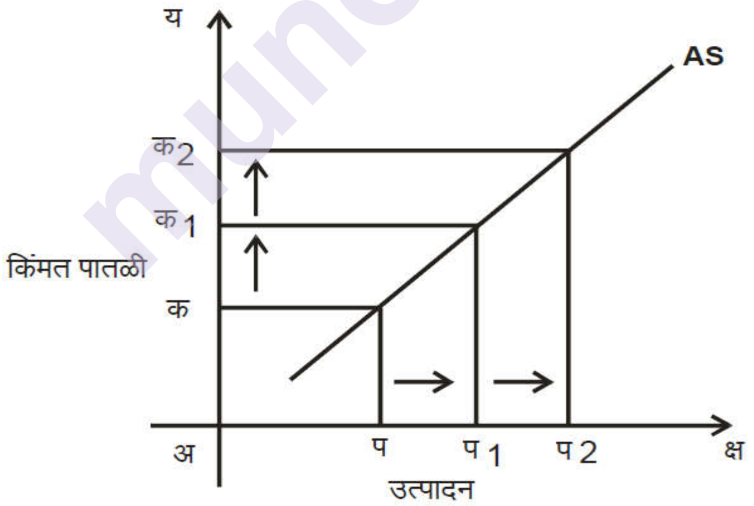

आकृती क्र. 1.4

वरील आकृतीत AS हा पुरवठा वक्र धन उताराचा असतो म्हणजे उत्पादक अधिक किंमतीला अधिक पुरवठा करण्यास तयार असतो. 'अक' किंमतीला 'अप' पुरवठा होतो परंतू किंमत अक२ झाली असता पुरवतो होतो. म्हणजेच किंमतीतील वाढ पुरवठ्यात वाढ करते.

१) सनातनपंथीय विचारसरणी :-

सनातनपंथीय अर्थशात्रज्ञांच्या मते , अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी असते व अशा स्थितीत उत्पादनाचा एकत्रित पुरवठा वक्र पूर्णपणे अलवचिक म्हणजेच अक्ष अक्षास लंबरूप असतो. सन्तांपंथीय विचारसरणीनुसार एकत्रित पुरवठा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविला आहे.

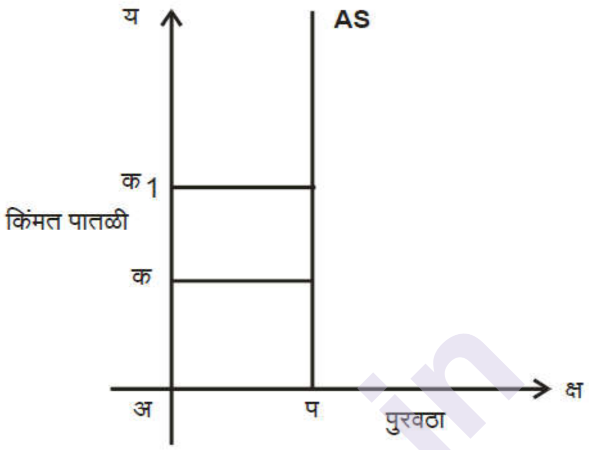

आकृती क्र. 1.5

आकृतीत किंमत 'अक ' असताना पुरवठा 'अप ' आहे व किंमत 'अक१' झाली तरी पुरवठा अप एवढा स्थिर आहे.

२) केन्सवादी विचारसरणी :-

केन्सवाद्यांच्या मते, सकल पुरवठा वक्र अक्ष अक्षाला समांतर असतो. ठरलेल्या किंमतीला कितीही पुरवठा करण्याची उद्योगसंस्थांची तयारी असते. पूर्ण रोजगार नसताना प्रचलित वेतनदरावर कामगार उपलब्ध असतात. म्हणून ठरलेल्या किंमतीला कितीही पुरवठा उपलब्ध होऊ शकतो.

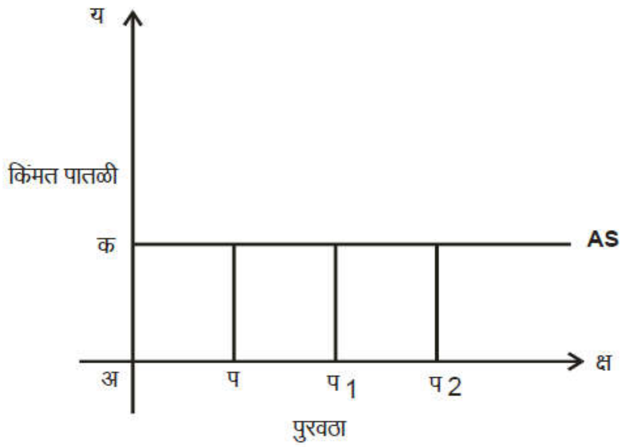

आकृती क्र. 1.6

वरील आकृतीत अक्ष अक्षाला समांतर पुरवठा वक्र दर्शवला आहे.

३) नव केन्सवादी विचारसरणी

नव केन्सवाद्यांच्या मते सकल पुरवठा वक्र डावीकडून उजवीकडे वर चढत जाणारा असतो. पुढील आकृतीत AS हा पुरवठा वक्र दर्शविला आहे. अधिक किंमतीला पुरवठा अधिक तर कमी किंमतीला पुरवठा कमी असे हा वक्र दर्शवितो.

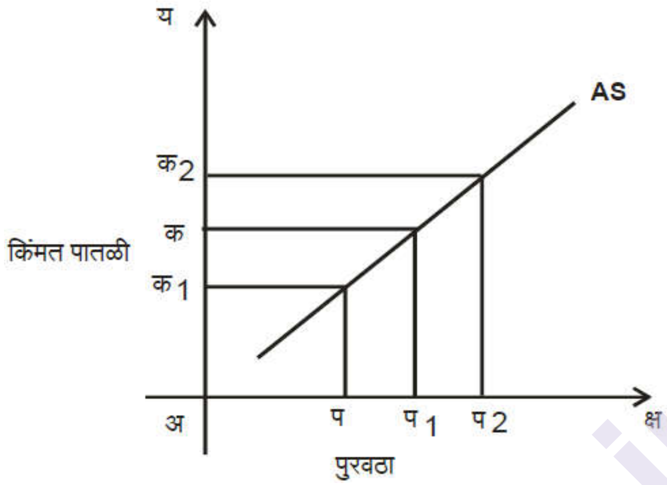

आकृती क्र. 1.7

मूळ किंमत अक तर मूळ पुरवठा अप आहे. किंमत अक२ झाल्यास पुरवठा अप२ होतो तर किंमत अक१ झाल्यास पुरवठा अप१ होतो. म्हणजेच अधिक किंमतीस अधिक पुरवठा तर कमी किंमतीस कमी पुरवठा असतो. किंमत पातळी आणि वेतनदर परिवर्तनीय असतात. ह्या गृहितकावर ही विचारसरणी अवलंबून असते.

सकल पुरवठा वक्राचे तीन टप्पे-

सनातनपंथीय, केन्सवादी व नवकेन्स यांच्या मते पुरवठा वक्र वेगवेगळे असतात. समांतर , लंबरूप किंवा धन चढाचा पुरवठा वक्र असतो.हा पुरवठा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविला आहे.

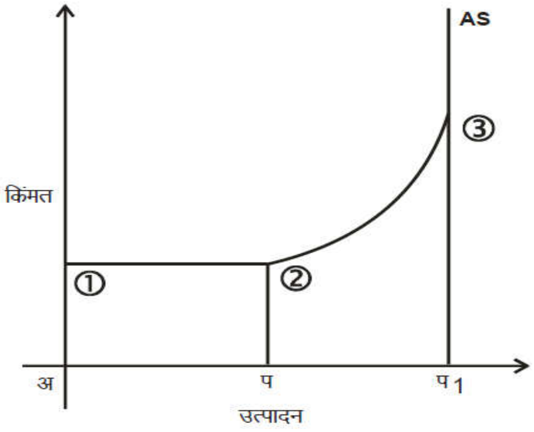

आकृती क्र. 1.8

आपण अगोदरच सनातनपंथीय व केन्सप्रणीत म्हणजेच लंबरूप व समांतर पुरवठा वक्राचे स्पष्टीकरण केले आहे. फक्त मध्यंतर व वर जाणाऱ्या पुरवठा वक्राचे स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. प आणि प१ या दरम्यान जेव्हा पुरवठ्यात वाढ घडते. त्यावेळी किंमत पातळीत वाढ घडलेली आहे. कारण प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत अनेक अलवचिल साधनसामुग्री बाजारात अस्तित्वात असते आणि सर्व उद्योगात सर्व साधनसामग्रीच्या बाबतीत एकाचवेळी पूर्ण रोजगार पातळी गाठली जात नाही. त्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी गाठली जात नाही. तसेच अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी गाठली जाण्यापूर्वीच काही उद्योगात टंचाई निर्माण होण्याची शक्यता असते व त्यामुळे उत्पादन खर्चात वाढ घडणे शक्य आहे व परिणामी किंमत पातळीत वाढ घडू शकते.

१.३ सकल मागणी व सकल पुरवठ्यामधील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी यांचे संतुलन

सकल मागणी व पुरवठा वक्र हे जेव्हा परस्परांस छेदतात. त्यावेळी दोन वक्रात जेव्हा समतोल साधला जातो तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न व किंमत पातळी ठरते. एकत्रित मागणी व पुरवठा वक्रास समतोल पुढील आकृतीत दर्शविला आहे.

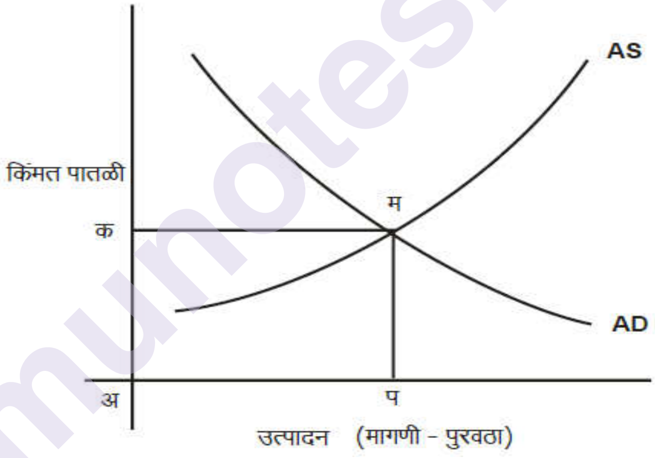

आकृती क्र. 1.9

एकत्रित मागणी व एकत्रित पुरवठा वक्र एकमेकांना 'म' बिंदूत स्पर्श करतो तेथे 'अक' किंमत व 'अप' उत्पादन पातळी निश्चिती होते.

एकत्रित मागणी व पुरवठा वक्रावरुन समतोल उत्पादन व किंमत पातळी ठरत असल्याने यात होणाऱ्या बदलाचा किंमत व उत्पादन पातळीवर परिणाम होतो.

१. मागणीतील बदल - एकत्रित मागणी वक्रांचे स्थित्यंतर –

पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ केल्यास किंवा खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणुकीत वाढ केल्यास किंवा सरकारी खर्च कायम ठेवून करत वाढ केल्यास एकत्रित मागणी वक्र वरच्या बाजूला सरकतो व किंमत पातळी आणि उत्पादनात वाढ होते.

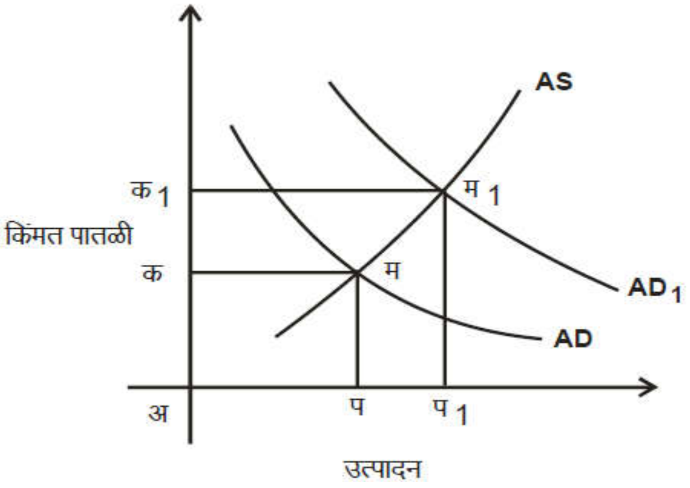

आकृती क्र. 1.10

AD व AS वक्र एकमेकांना 'म ' बिंदूत स्पर्श करतात तेव्हा 'अक ' किंमत व 'अप ' उत्पादन असते. एकत्रित पुरवठा वक्र स्थिर राहून मागणीत वाढ झाल्याने एकत्रित मागणीवक्र AD१ होतो. तो मूळच्या पुरवठा वक्रास म१ बिंदूत स्पर्श करतो तेव्हा किंमत पातळी अक१ पर्यंत वाढते तर उत्पादन अप१ होते.

२. एकत्रित पुरवठा वक्राचे स्थित्यंतर –

एकत्रित मागणी कायम ठेवून, एकत्रित पुरवठ्यात बदल झाल्यास कोणते परिणाम होतील ते पाहू.

उत्पादन घटकांच्या किंमतीत बदल झाल्यास, उत्पादन घटकांच्या उपलब्धता बदलल्यास, उत्पादकतेत आणि भविष्यकालीन अपेक्षात बदल झाल्यास एकत्रित पुरवठ्यात बदल घडू शकतो. एकूण मागणी वक्र स्थिर ठेवून पुरवठा वक्रातील स्थित्यंतर दर्शविले आहे.

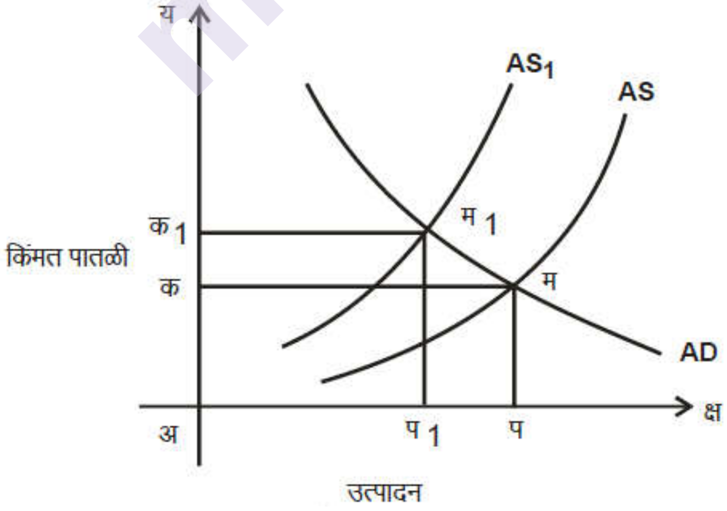

आकृती क्र. 1.11

उत्पादन घटक खर्चात वाढ झाल्यामुळे एकत्रित पुरवठा वक्र डावीकडे सरकला आहे. AD हा मागणीवक्र व AS हा पुरवठा एकमेकांना 'म ' बिंदूत स्पर्श करतात तेव्हा 'अप ' उत्पादन व 'अक ' किंमत ठरते. पुरवठा वक्र डावीकडे AS१ असा संक्रमित होतो व एकत्रित मागणीवक्र स्थिर असताना नवा समतोल बिंदू म१ हा मिळतो तेव्हा किंमत पातळी अक१ पर्यंत वाढली आहे आणि उत्पादन पातळी अप पासून अप१ पर्यंत कमी झाली आहे. या स्थितीला आधुनिक अर्थशास्त्रात मंदीयुक्त भाववाढ असेही म्हटले जाते. म्हणजेच उत्पादन साधनांच्या किंमतीतील वाढ भाववाढ निर्माण करणारी तसेच मंदी निर्माण करणारी आहे.

१.४ श्रम बाजार आणि लवचिक किंमतीसह IS-LM प्रतिमानाचा विस्तार

श्रम बाजार आणि लवचिक किंमत असलेले IS-LM वक्र हे व्याज दर, किंमत पातळी आणि रोजगार, तसेच उत्पादन आणि उत्पन्न यांचे निर्धारण करतो. हा सिद्धांत त्रिक्षेत्रीय अर्थशास्त्रावर आधारित आहे, ज्यामध्ये वस्तू, पैसा आणि श्रम बाजार यांचा समतोल आहे. संपूर्ण विश्लेषण हे IS आणि LM वक्रांमधून मिळविलेली एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्र यांच्या परस्परसंवादावर आधारित केनेशियन आणि सनातनवादी प्रणालींचे संश्लेषण सादर करते.

केनेसियन प्रणाली ही मागणी-निर्धारित उत्पादनावर आधारित आहे, ज्यामध्ये उजवीकडे ऊर्ध्वगामी उताराचा असलेला पुरवठा वक्र हा किंमती आणि मजुरी यांची निश्चिती करतो. दुसऱ्या बाजूला, नव-सनातनवादी प्रणाली ही पुरवठा निर्धारित उत्पादनावर आधारित आहे, ज्यामध्ये पुरवठा वक्र उभा असून त्या ठिकाणी किंमती आणि मजुरी लवचिक असतात.

पुढील विश्लेषणामध्ये, रेखाटलेला एकूण मागणी (AD) वक्र हा IS आणि LM वक्रांमधून घेतला आहे. AD वक्र हा नव-सनातनवादी आणि केनेसियन या दोन्ही प्रणालींमध्ये सामान्य म्हणजेच एकसारखा आहे. नव-सनातनवादी आणि केनेसियन या दोन्ही प्रणालींमध्ये, एकूण पुरवठा (AS) वक्राच्या आकारामध्ये प्रमुख फरक आढळतो. थोडक्यात, IS आणि LM वक्रांमधून नव-सनातनवादी आणि केनेसियन प्रणालीतील एकूण पुरवठा (AS) वक्रांची व्युत्पत्ती शक्य नाही. त्यामुळे दोन प्रणाली स्पष्ट करण्यासाठी AD वक्रासोबत AS वक्रांचे संबंधित आकार विचारात घेतले जातात. शेवटी, IS आणि LM सिद्धांताच्या दृष्टीने दोन प्रणालींच्या संश्लेषणाचे विश्लेषण करण्यासाठी उजवीकडे वरचा उतार असलेला AS वक्र विचारात घेतला जातो.

एकूण मागणी वक्र (AD Curve):-

AD वक्र हा उत्पन्नाच्या प्रत्येक समतोल पातळीचे आलेखन करून रेखाटला जातो आणि हा वक्र प्रत्येक किंमत पातळीशी संबंधित असतो. AD वक्रावरील सर्व बिंदू हे वस्तू बाजार आणि पैसा बाजार यांच्यामधील संतुलन दर्शवितात.

या विश्लेषणामध्ये, गुंतवणूक, सरकारी खर्च, बचत आणि उत्पादन बाजारातील कर यासारखे सर्व चल स्थिर आहेत असे गृहीत धरले जाते आणि त्यामुळे किंमत पातळीच्या बदलाचा यावर कोणताही प्रभाव होत नाही. त्यामुळे किंमत पातळीतील बदलामुळे IS वक्रामध्ये स्थित्यंतर होत नाही. LM वक्रच्या बाबतीत, हे चल वास्तविक पैशाचा पुरवठा

आणि सतत पैशाची मागणी वक्र या घटकांना अधोरेखित करतात. त्यामुळे किंमतीच्या पातळीतील बदलाबरोबर, वास्तव पैसे पुरवठा (M/P) बदलतो जो LM वक्र स्थित्यंतर होण्यास कारणीभूत ठरतो आणि IS वक्रासह उत्पन्नाचा नवीन समतोल स्तर निर्माण करतो. दिलेल्या किंमत पातळीच्या विरुद्ध उत्पन्न आलेखन केल्यास आपणास AD वक्रचा एक बिंदू निदर्शनास येतो.

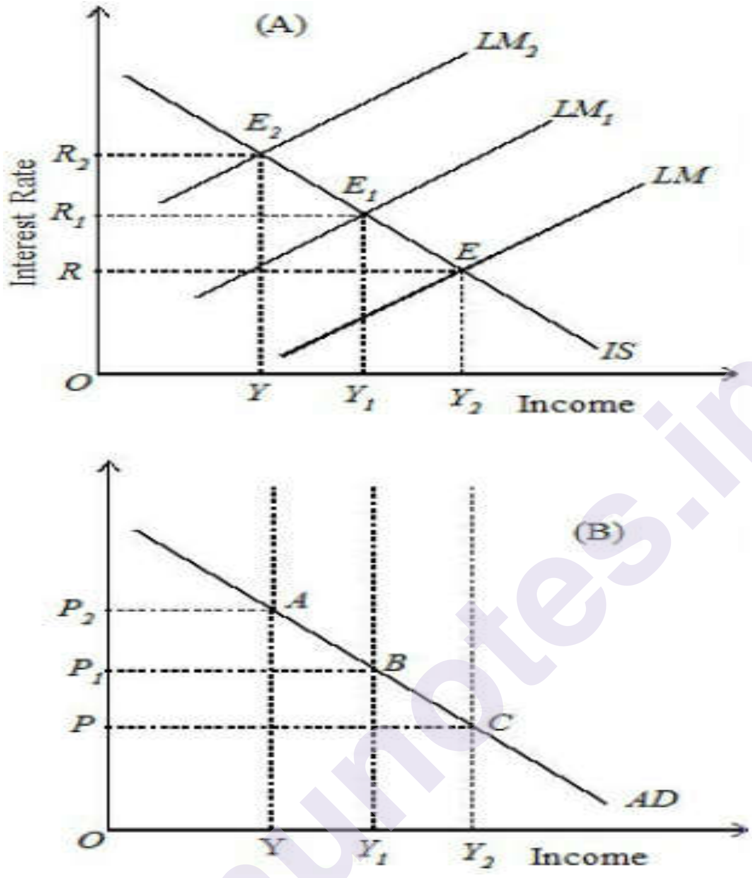

आकृती क्र. 1.12

AD वक्रची व्युत्पत्ती वरील आकृतीमध्ये दर्शविली आहे. या ठिकाणी पॅनेल (A) मध्ये प्रारंभिक समतोल बिंदू E२ वर दाखवलेला आहे. जेव्हा IS वक्र LM२ वक्राला छेदतो, तेव्हा उत्पन्न OY आणि व्याज दर OR२ एवढा आहे. आकृतीच्या पॅनेल (A) मध्ये, किंमत पातळी OP२ विरुद्ध Y आलेखित केल्याने A बिंदू प्राप्त होतो. अशा प्रकारे दिलेल्या किंमत पातळीसाठी IS आणि LM वक्र ज्या उत्पन्नाच्या पातळीवर एकमेकांना छेदतात तो AD वक्र बिंदू आहे. किंमत पातळी OP१ पर्यंत घसरल्यामुळे, पॅनेल (A) मध्ये LM२ वक्र उजवीकडे LM१ वर स्थित्यंतरीत होतो.

अशा स्थितीमध्ये आपणास उत्पन्न OY१ आणि व्याज दर OR१ सह E१ वर नवीन संतुलन बिंदू प्राप्त होतो. पॅनेल (B) मध्ये P१ विरुद्ध Y१ आलेखित केल्याने, B बिंदू प्राप्त होतो. OP च्या किंमतीत आणखी घसरण केल्याने LM१ वक्र हा उजवीकडे LM कडे सरकतो, ज्यामुळे संतुलित उत्पन्न OY२ पर्यंत वाढते. पॅनेल (B) मध्ये P विरुद्ध Y२ आलेखित केल्याने C बिंदू प्राप्त होतो. अशा प्रकारे बिंदू A, B आणि C जोडून, आपणास एकूण मागणी वक्र AD प्राप्त होतो.

वरील आकृतीत AD वक्र नकारात्मक उताराचा म्हणजेच खालच्या बाजूला येणार आहे, कारण किंमत पातळीत घट झाल्यामुळे वास्तव पैशाचा पुरवठा वाढतो, ज्यामुळे वास्तव पैशाचा अतिरिक्त पुरवठा होतो. पैशाच्या जास्त पुरवठ्यामुळे, लोक जास्त प्रमाणात रोखे खरेदी करतात, ज्यामुळे रोख्यांच्या किंमती वाढतात आणि व्याजदर कमी होते. व्याजदरात घट झाल्यामुळे, गुंतवणूक वाढते आणि त्यामुळे उत्पादन आणि उत्पन्न या दोन्हींमध्ये वाढ होते.

१.५ सारांश

❖ प्रा. हिक्स यांनी IS-LM प्रतिमान विकसित केले, ज्याद्वारे वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार हे एकाच वेळी एकाच उत्पन्न व व्याज दरावर समतोल साधतात, हे स्पष्ट केले जाऊ शकते.

❖ सकल मागणी वक्र हा समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामध्ये समतोल दर्शविण्यासाठीचे अतिशय महत्वाचे आणि मूलभूत साधन आहे.

❖ ज्याप्रमाणे बाजारात एखाद्या वस्तूची मागणी व पुरवठ्यावरून त्या वस्तूची किंमत ठरते त्याचप्रमाणे एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्राच्या साहाय्याने समग्र किंमत पातळी व उत्पादन यांची निश्चिती करता येते.

❖ सकल मागणी व पुरवठा वक्र हे जेव्हा परस्परांस छेदतात. त्यावेळी दोन वक्रात जेव्हा समतोल साधला जातो तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न व किंमत पातळी ठरते.

❖ श्रम बाजार आणि लवचिक किंमत असलेले IS-LM वक्र हे व्याज दर, किंमत पातळी आणि रोजगार, तसेच उत्पादन आणि उत्पन्न यांचे निर्धारण करतो.

१.६ प्रश्न

प्र. १. खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. IS-LM प्रतिमानाच्या साहाय्याने सकल मागणी आणि सकल पुरवठा यांची सविस्तर चर्चा करा.

२. सकल मागणी आणि सकल पुरवठ्यामधील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी यांचे संतुलन सविस्तर विशद करा.

३. श्रम बाजार आणि लवचिक किंमतीसह IS-LM प्रतिमानाचा विस्तार कसा होतो? चर्चा करा.

प्र. २. टिपा लिहा.

१. IS वक्र

२. LM वक्र

३. सकल मागणी

४. सकल पुरवठा

❖❖❖❖

२

फिलिप्स वक्र

घटक रचना :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर आणि दीर्घ काळातील फिलिप्स वक्र

२.३ फ्रिडमनच्या अपेक्षांचे प्रतिमान

२.४ तोबिनची फिलिप्स वक्रातील सुधारणा

२.५ अनुकूलन अपेक्षा आणि तर्कसंगत अपेक्षा

२.६ सारांश

२.७ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर आणि दीर्घ काळातील फिलिप्स वक्र यांचा अभ्यास करणे.
- फ्रिडमन आणि तोबिनचे फिलिप्स वक्राबाबतचे विचार समजावून घेणे.
- अनुकूलन अपेक्षा आणि तर्कसंगत अपेक्षा यांचा अभ्यास करणे.

२.१ प्रस्तावना

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांपैकी ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ ए . डब्ल्यू . फिलिप्स ह्या अर्थशास्त्रज्ञाने भाववाढ बेकारी , वेतनदर या संदर्भात त्यांच्यापूर्वी जे विचार मांडण्यात आले त्या विचारांना सांख्यिकीय आधार काय? असेल तर त्यातील सहसंबंध काय व किती आहे याचा अभ्यास केला. तसेच त्याला केन्सने मांडलेल्या परिकल्पनेची व त्याच्या पूर्वीच्या सिद्धांताची सांख्यिकीय चाचणी करावयाची होती. त्यासाठी त्याने जवळपास इ.स. १८६७ ते १९५७ या काळातील इंग्लंडमधील बेकारीचा दर व वेतनातील बदलाचा दर याची सांख्यिकीय माहिती संग्रहित केली. या माहिती संग्रहाचा मुख्य हेतू भाववाढ हि मागणीजन्य घटकांमुळे होते कि खर्चजन्य घटकांमुळे होते हे तपासणे हा होता.

वरील काळातील संग्रहित केलेली माहिती त्याने जेव्हा आकृती स्वरूपात मांडली तेव्हा त्याला बेकारीचे प्रमाण व पैशातील वेतनदर यांच्या बदलात सहसंबंध आढळून आला. हा सहसंबंध व्यस्त असतो असे अनुमान त्याने काढले. त्यालाच फिलिप्स वक्र असे म्हणतात.

munotes.in

थोडक्यात फिलिप्स वक्र म्हणजे ह्या अर्थशास्त्रज्ञाने संग्रहित केलेल्या माहितीच्या आधारे बेकारीचे प्रमाण व वेतनदर यांच्यातील सहसंबंध दर्शविणारा वक्र होय. फिलीप्सने काढलेल्या वक्राच्या आधारे जे निष्कर्ष काढले ते अत्यंत महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष :-

१. बेकारीचे प्रमाण व वेतनदरातील बदलाचे प्रमाण यांचा निकटचा सहसंबंध असतो.

२. या दोहोंतील सहसंबंध ऋण असून तो अरेखीय असतो.

३. जेव्हा बेकारीचे प्रमाण कमी असते तेव्हा वेतनदरात होणारी वाढ अधिक असते. याउलट बेकारी अधिक असताना हा बदल कमी प्रमाणात होतो.

फिलिप्स वक्र हा ऋणात्मक उताराचा म्हणजे डावीकडून उजवीकडे उतरत जाणारा असतो. हा वक्र पुढील आकृतीत दर्शवला आहे.

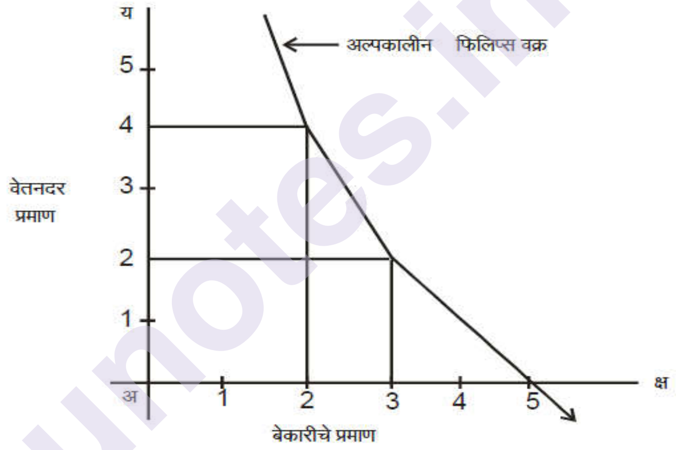

आकृती क्र. 2.1

वरील आकृतीत अक्ष अक्षावर बेकारीचे प्रमाण व अय अक्षावर वेतनदर प्रमाण मोजले आहे. बेकारीचे प्रमाण व वेतनदर यातील सहसंबंध सांगणारा फिलिप्स वक्र काढला आहे. हा वक्र मागणी वक्राप्रमाणे ऋणात्मक चढ असलेला असतो. आकृतीत ३% बेकारीला २% एवढे वेतनदर प्रमाण असते आणि जर बेकारीचे प्रमाण ३% पासून २% पर्यंत कमी झाले तर वेतनवाढीचा किंवा किंमतवाढीचा दर ४% असतो. अर्थव्यवस्थेत बेकारीचे प्रमाण कमी करावयाचे असेल तर वेतनवाढीचा किंवा किंमतवाढीचा ४% दर सहन केला पाहिजे किंवा अर्थव्यवस्थेला भाववाढ नको असेल तर बेकारीचे प्रमाण ३% सहन करावे लागेल.

फिलिप्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेत बेकारीचे प्रमाण ५ १/२ % असताना किंमतवाढीचा दर शून्य असतो. पण जेव्हा हेच प्रमाण ५ १/२ % पेक्षा कमी असते तेव्हा श्रमाची मागणी त्याच्या पुरवठ्यापेक्षा जास्त असते. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण ५% पेक्षा कमी असताना भाववाढ अपरिहार्य असते. याउलट बेकारीचे प्रमाण ५ १/२ % पेक्षा जास्त असते तेव्हा अर्थव्यवस्थेत श्रमाचा पुरवठा त्याच्या मागणीपेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण ५ १/२ % होईपर्यंत देशात भाववाढीचा प्रश्न उद्भवत नाही. थोडक्यात ५ १/२ % बेकारीच्या

प्रमाणाला देशातील श्रमाची मागणी व श्रमाचा पुरवठा परस्परांच्याबरोबर असतो. त्यामुळे किंमत पातळी स्थिर असते.

थोडक्यात, फिलिप्सने आपल्या वक्राच्या मदतीने देशातील भाववाढ कमी करण्यासाठी बेकारी स्वीकारली पाहिजे किंवा बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भाववाढ स्वीकारली पाहिजे असे दर्शविले आहे. याचाच अर्थ देशातील बेकारी व वेतनदर किंवा भाववाढ यांच्यात सममूल्यन असते. हे त्यांनी आपल्या वक्रातून दाखवून दिले आहे.

२.२ बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर आणि दीर्घ काळातील फिलिप्स वक्र

अर्थशास्त्रज्ञ मिल्टन फ्रिडमनने 'अमेरिकन इकॉनॉमिक रिव्ह्यूव ' मध्ये १९५८ ला फिलिप्स वक्राविषयी भाष्य केले. त्यांनी फिलिप्स वक्रातील दोष दाखवून दिले व दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र कसा असतो या विषयी स्पष्टीकरण दिले. त्यांच्यामते भाववाढीचा दर आणि बेकारी यांच्यात अल्पकाळात व्यस्त संबंध असतो व दीर्घकाळात असा संबंध नसतो. या दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्था दीर्घकाळात बेकारीच्या नैसर्गिक दराला स्थिर असते आणि त्यामुळे दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र लंबरूप असतो.

फ्रिडमनच्या मते अर्थव्यवस्थेतील बेकारीचे प्रमाण नैसर्गिक बेकारीच्या दरापेक्षा कमी करता येत नाही. जर ते केले तर तात्पुरती बेकारी कमी होते. त्यामुळे वेतनवाढ व किंमतवाढ होते.

याउलट, जर देशात नैसर्गिक बेकारी दरापेक्षा बेकारीचे प्रमाण जास्त असेल तर त्याचा परिणाम वेतनदर घटतात. त्यामुळे नैसर्गिक बेकारीच्या दरापेक्षा बेकारीचे प्रमाण कमी असेल तर फिलिप्स वक्र वरच्या दिशेने उजवीकडे सरकतो व त्याचा परिणाम वस्तूंच्या किंमती वाढण्यावर होतो. याउलट नैसर्गिक बेकारी दरापेक्षा प्रत्यक्षात बेकारीचे प्रमाण जास्त असेल तर फिलिप्स वक्र खालच्या दिशेने डावीकडे सरकतो . त्यामुळे वस्तूंच्या किंमती घटू लागतात. याचाच अर्थ देशातील वास्तविक बेकारीचे प्रमाण नैसर्गिक बेकारीच्या प्रमाणाएवढे असेल तर वस्तूंच्या किंमती स्थिर असतात. म्हणून फ्रिडमनच्या मते , अर्थव्यवस्थेतील वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवायच्या असतील तर देशात नैसर्गिक दरापेक्षा देशातील बेकारीचे प्रमाण दीर्घकाळात कमी करता येत नाही असे फ्रिडमन मानतात.

थोडक्यात दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र ऋण नसून तो अक्ष अक्षास लंबरूप किंवा अय अक्षाला समांतर असतो. पुढील आकृतीत दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र दर्शविला आहे.

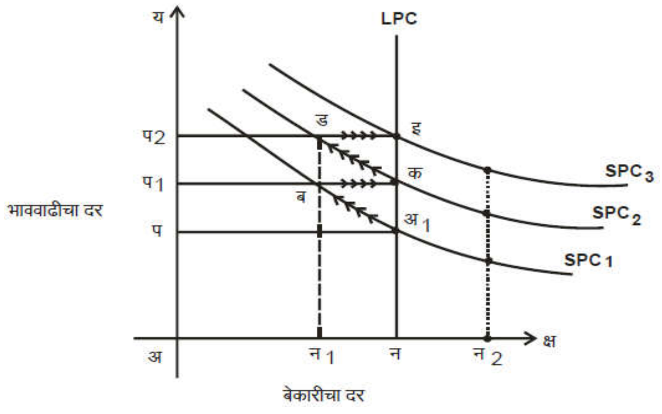

आकृती क्र. 2.2

आकृतीत अक्ष अक्षावर बेकारीचा दर व अय अक्षावर भाववाढीचा दर दर्शविला आहे. SPC१ हा अल्पकालीन फिलिप्स वक्र काढला आहे. आकृतीत 'अ१' या बिंदूत अर्थव्यवस्थेत 'अन ' एवढी बेकारी आहे तेव्हा ' अप ' हा भाववाढीचा दे आहे. 'अन ' ह्या नैसर्गिक बेकारी दरापेक्षा बेकारीचा दर कमी करण्यासाठी मौद्रिक किंवा राजकोषीय धोरणाचा अवलंब केला तर पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण 'अन ' पासून 'अन१' पर्यंत कमी झाले तर भाववाढीचा दर 'अप ' पासून 'अप१' पर्यंत वाढतो. त्यामुळे नवीन संतुलन बिंदू SPC१ या वक्रावर 'अ१' बिंदूत न रहाता तो त्याच वक्रावर 'ब ' बिंदूत रहातो.

भाववाढीमुळे लोकांची वेतनाची मागणी वाढते. त्याचा परिणाम वेतन वाढण्यावर होतो. त्यामुळे लोकांच्या क्रयशक्तीत वाढ होऊन वस्तूंची मागणी वाढते. तसेच वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होईल अशी लोकांची अपेक्षा असते. त्यामुळे ह्या दोहोंचा परिणाम एकूण मागणी वाढण्यावर होतो. त्यामुळे अल्पकालीन फिलिप्स वक्र SPC२ होतो. हा नवीन फिलिप्स वक्र दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रास 'क ' बिंदूत स्पर्श करतो. तेव्हा बेकारीचा दर 'अन ' असतो तर भाववाढीचा दर 'अप१ ' असतो. अशाप्रकारे हि प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेत चालू राहिली तर SPC१ , SPC२ सारखे अनेक अल्पकालीन फिलिप्स वक्र मिळतात व त्यातून अ१-ब-क-ड-ई असे संतुलन बिंदू मिळतात. त्यातील 'अ१', क, इ हे बिंदू जोडले असता हा LPC दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र मिळतो तो अय अक्षाला समांतर असतो.

सारांश :

फिलिप्स वक्र चलनवाढीचा दर आणि बेकारीचा दर यातील व्यस्त संबंध करतो, पण फ्रिडमन यांच्या मते , अल्पकाळात फिलिप्स वक्र डावीकडून उजवीकडे उतरत जाणारा असतो.मात्र दीर्घकाळात फिलिप्स वक्र अक्ष कशाला लंबरूप असतो. तर टोबीनचा फिलिप्स वक्र बाकदार आकाराचा असतो. फ्रिडमन यांचे दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रासंबंधीचे विश्लेषण हे अनुकूलन अपेक्षा परिकल्पना यावर आधारित आहे.

२.३ फ्रिडमनच्या अपेक्षांचे प्रतिमान

2.3.1 बेकारीच्या नैसर्गिक दराचा अर्थ -

बेकारीच्या नैसर्गिक दरालाच बेकारीचा संतुलित दर असेही म्हटले जाते. जेव्हा चलनवाढीचा अपेक्षित दर आणि प्रत्यक्ष दर समान होतात तो दर म्हणजे बेकारीचा नैसर्गिक दर होय. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांना अपेक्षित असणारी तात्पुरती बेकारी होय. मिल्टन फ्रिडमन यांनी बेकारी आणि चलनवाढ यांच्यातील संबंध फिलिप्स वक्राच्या साहाय्याने स्पष्ट करताना बेकारीच्या नैसर्गिक दराची संकल्पना विचारात घेतली आहे. बेकारीच्या नैसर्गिक दराच्या वेळी लोकांना अर्थव्यवस्थेतील बदलाचे अचूक ज्ञान असते. एखाद्या देशातील सरकार आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी किंमत स्थैर्याचे धोरण स्वीकारते. अशावेळी बेकारीचा दर हा संतुलित असतो.

2.3.2 अल्पकाळ आणि बेकारीचा नैसर्गिक दर -

फिलिप्स वक्राच्या साहाय्याने बेकारी आणि चलनवाढ यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न ए . डब्ल्यू. एच. फिलिप्स यांनी केला आहे. त्यांचे विश्लेषण हे अल्पकाळाशी संबंधित आहे. फिलिप्स यांच्या मते बेकारी आणि चलनवाढ यांच्यामध्ये ऋणात्मक स्वरूपाचा संबंध आहे. म्हणजेच बेकारी वाढत गेल्यास चलनवाढ घटते व बेकारी घातल्यास चलनवाढ वाढते.यावरून असे स्पष्ट होते की, बेकारी कमी करावयाची झाल्यास चलनवाढीचा झळ सोसावी लागते. फिलिप्स यांच्या मते बेकारी आणि चलनवाढ यांच्यातील सममूल्यन अल्पकाळात होत असते. लोक भूतकाळ आणि चालू परिस्थितीचा विचार करून भविष्यकाळातही एका विशिष्ट दराने किंमत वाढते अशा प्रकारचा अंदाज करतात. मात्र त्यापेक्षा अधिक दराने चलनवाढ झाली तर लोकांचे नुकसान होते. थोडक्यात अल्पकाळात बेकारीचा नैसर्गिक दर निर्माण होत नसल्याने फिलिप्स वक्र हा ऋणात्मक उताराचा होतो.

2.3.3 दीर्घकालीन व बेकारीचा नैसर्गिक दर -

प्रा. फ्रिडमन यांना बेकारीचा नैसर्गिक दराचा दीर्घकाळाशी संबंध असल्याने स्पष्ट केले आहे. दीर्घकाळात बेकारीचा नैसर्गिक दर प्रस्थापित झालेला असतो त्याला बेकारीचा संतुलीत दर असेही म्हणतात. जेव्हा अर्थव्यवस्थेत बेकारीचा नैसर्गिक दर प्रस्थापित होतो तेव्हा चलनवाढीच्या दरात फार बदल होत नाही. बदल होत नाहीत याचा अर्थ चलनवाढ ही एका विशिष्ट दराने होत असते. फ्रिडमन यांच्या मतानुसार अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेला बेकारीचा नैसर्गिक दर नेहमी स्थिरच राहील असे म्हणता येणार नाही. बेकारीचा दर हा अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. दीर्घकालावधीत अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल होत असतात. दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र बेकारीचा नैसर्गिक दर विचारात घेवून काढला असता तो उभ्या सरळरेषेप्रमाणे असतो.

प्रा. फ्रिडमन यांनी दीर्घकाळात बेकारीचा नैसर्गिक दर कसा प्रस्थापित होतो याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यांच्यामते भविष्यकाळात निर्माण होणाऱ्या किंमतीचा अंदाज बांधून त्यानुसार श्रमिक वेतनवाढ घडवून आणतात. मात्र त्यांनी केलेल्या अंदाजापेक्षा चलनवाढीचा दर अधिक झाला तर त्यांचे उत्पन्न कमी होते. परिणामी ते पुन्हा वेतनवाढीची मागणी करतात वा वेतनवाढ घडवून आणली जाते. म्हणजेच अपेक्षित चलनवाढीचा दर आणि प्रत्यक्ष चलनवाढीचा दर यांच्यातील फरक नष्ट होऊन दोन्ही दर समान होतात. दोन्ही दर समान होणे म्हणजेच बेकारीचा नैसर्गिक दर प्रस्थापित होणे होय.

थोडक्यात, सरकारने प्रभावी मागणीत वाढ करून बेकारी कमी करण्यासाठी पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ केल्यास चालनवाढीची परिस्थिती निर्माण होते. चलनवाढ घडून आल्याने कामगार वेतनवाढीची मागणी करतात. परिणामी पुन्हा चलनवाढ घडून येते. या स्थितीत बेकारीचा दर मात्र पूर्वीएवढाच राहतो.बेकारीच्या नैसर्गिक दराला अशी बेकारी पहावयास मिळते.

२.४ तोबिनची फिलिप्स वक्रातील सुधारणा

जेम्स तोबिन यांनी सुधारित फिलिप्स वक्राची मांडणी १९७१ मध्ये केली. तोबिन यांनी मांडलेला सुधारित फिलिप्स वक्र हा म्हणजे फिलिप्स आणि फ्रिडमन यांनी मांडलेल्या विचारांचे मिश्रण आहे. तोबिन यांच्यामते फिलिप्स वक्र हा ऋणात्मक उताराचा किंवा सरळ रेषात्मक असत नाही तर तो बाकदार उताराचा म्हणजेच विकुंचित उताराचा (Kinked shaped) असतो. याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी त्यांनी असे सांगितले की अर्थव्यवस्थेचा विस्तार किंवा विकास होत असताना बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होऊ लागते. त्यामुळे विकुंचनकमी होऊन तो सरळरेषात्मक होतो.

आकृतीच्या साहाय्याने सुधारित फिलिप्स वक्राचे स्पष्टीकरण देता येईल.

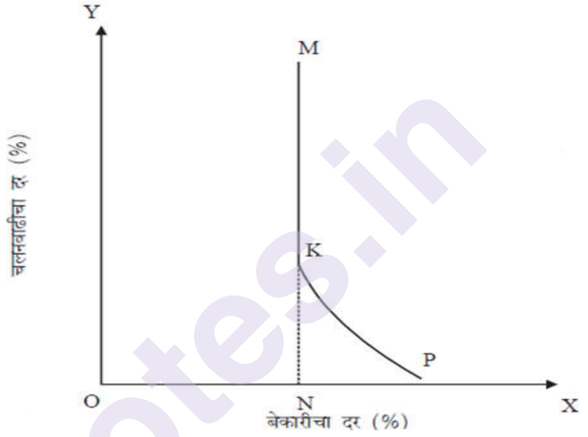

आकृती क्र. 2.3

वरील आकृतीत OX अक्षावर बेकारीचा दर (%) आणि OY अक्षावर चलनवाढीचा दर (%) दाखविला आहे. MP हा सुधारित फिलिप्स वक्र आहे. MP या वक्राला K या बिंदूच्या ठिकाणी बाक आला आहे. MP या सुधारित फिलिप्स वक्राचे विश्लेषण दोन भागात किंवा अंतरात करता येईल. या वक्राला ज्या ठिकाणी बाक आला आहे त्या बिंदूपर्यंतचा भाग म्हणजे MK आणि बाक आल्यानंतरचा म्हणजे KP होय. वक्राच्या KP या भागाचा विचार केल्यास तो ऋणात्मक उताराचा आहे. या ठिकाणी बेकारी कमी होत असून चलनवाढ घडून येत आहे. याचा अर्थ असा होतो की बेकारी कमी होत असताना चलनवाढ अपेक्षित असते. म्हणजेच येथे बेकारी व चलनवाढ यांच्यात सममूल्यन होते.जेव्हा बेकारीचा दर ON या पातळीला जातो, तेव्हा मात्र हे सममूल्यन (Frade off) होत नाही. परिणामी चलनवाढीचा दर वाढतो. बेकारी आणि चलनवाढ यांच्यात सममूल्यन न झाल्याने MP हा फिलिप्स वक्र K या बिंदूनंतर OY अक्षाला समांतर होतो.

थोडक्यात, सुधारित फिलिप्स वक्राची मांडणी करताना तोबिन यांनी सांगितले की, श्रम बाजारातील अपूर्णतेमुळे हा वक्र सरळ रेषात्मक असतो. कामगारांचे अज्ञान, कौशल्याचा अभाव यामुळे बेकारीचा दर स्थिर राहतो त्यामुळे फिलिप्स वक्र सरळरेषेसारखा होतो.

munotes.in

२.५ अनुकूलन अपेक्षा आणि तर्कसंगत अपेक्षा

2.5.1 अनुकूलन अपेक्षा : -

अनुकूलन अपेक्षा गृहित प्रमेय सर्वप्रथम कॅगन (१९५६) आणि नेरिओव्ह (१९५८) यांनी मांडले. त्यांच्या मते, शेवटच्या अंदाज त्रुटीनुसार अपेक्षा सुधारित केल्या जातात आणि म्हणूनच त्याला चूक-शिकणे गृहीतप्रमेय (error learning hypothesis) असे देखील संबोधतात.

अनुकूलन अपेक्षांच्या विचारांनुसार यामध्ये मध्यस्थी प्रत्येक कालावधीत त्यांच्या अपेक्षांमध्ये त्यांच्या पूर्वीच्या अपेक्षांमधील त्रुटीनुसार सुधारणा करतात. ज्या गतीने अपेक्षा भूतकाळातील त्रुटींशी जुळवून घेतात, त्याला अनुकूलन गुणांक असे म्हणतात. हा गुणांक शून्य आणि एक दरम्यान मोजला जातो आणि यात चढ-उतार होऊ शकतो. अशाप्रकारे, अनुकूलन अपेक्षांमध्ये, भविष्यातील कालावधीतील अपेक्षित मूल्य हे वर्तमान कालावधीच्या अपेक्षांच्या इतकेच असते व याचे प्रमाण धन किंवा ऋण या प्रमाणात असू शकते.

अर्थशास्त्रात तर्कसंगत अपेक्षांच्या विचारांचा विकास होईपर्यंत, अनुकूलन अपेक्षा ही संकल्पना ही अर्थशास्त्रातील अपेक्षा भाकीत करण्याची सर्वात सामान्य पद्धत होती. या संकल्पनेची लोकप्रियता त्याच्या वैचारिक साधेपणामुळे आणि सहजतेने अनुभवात्मकपणे अंमलात आणता येते. अनुकूलन अपेक्षांच्या गुणांकासाठी सांख्यिकीय अंदाज सहज उपलब्ध होऊ शकतात.

कार्टर आणि मॅडॉकच्या मते, अनुकूलन अपेक्षांच्या अनिश्चित वातावरणात, अनुकूल वर्तन हे अंतर्ज्ञानाने अतिशय प्रशंसनीय आणि आकर्षक दिसते आणि याचा अनुभव घेता येतो. अनुकूलन अपेक्षा सिद्धांताने हळूहळू होणाऱ्या बदलाच्या वातावरणात उत्कृष्ट कामगिरी केली होती. १९५० आणि १९६० च्या दशकातील महागाईचे दर जेव्हा कमी आणि तुलनेने स्थिर होते आणि जेव्हा चलनवाढीचा दर वेगाने बदलला आणि वेगाने वाढला तेव्हा अनुकूलन अपेक्षांचे अंदाज अपेक्षित कामगिरी करू शकले नाहीत.

अशा प्रकारे, अनुकूलन अपेक्षा या तेव्हाच प्रभावी ठरतात, जेव्हा बदलत्या घटकांचा अंदाज वाजवी स्थिर असतो, परंतु अनुकूलन अपेक्षांचा अंदाजांच्या कलांमध्ये फारसा उपयोग होत नाही. शिवाय, अंदाजकर्त्याकडे अतिरिक्त किंवा पूरक माहिती उपलब्ध असू शकते, जी अंदाजानुसार असलेल्या परिवर्तनाशी अत्यंत संबंधित आहे, उदाहरणार्थ कोणत्या पक्षाने सार्वत्रिक निवडणूक जिंकली आहे, याचे ज्ञान महागाई दराचा अंदाज लावण्यासाठी वापरले जाऊ शकते, जे सामान्यपणे केवळ भूतकाळातीळ किंमतीच्या माहितीवर आधारित असते.

अनुकूलन अपेक्षा या घटकाचा तांत्रिक वापर हा उपलब्ध असलेल्या सर्व माहितीचा महत्तम वापर करत नाही. या कारणास्तव ही यंत्रणा आर्थिक वर्तणुकीच्या अभ्यासाचे सूत्र म्हणून फारशी विश्वासार्ह नाही. काही विशिष्ठ परिस्थितीत, असे आढळून आले आहे की, अनुकूलन अपेक्षा यंत्रणा एका मर्यादेपर्यंतच अपेक्षित कामगिरी करते. या संकल्पनेचा वापर करत असताना याच्या चुका शून्य होण्याऐवजी वर्षानुवर्षे वाढत गेल्या आणि याची विश्वासार्हता कमी होत गेली.

2.5.2 अनुकूलन अपेक्षांच्या मर्यादा: -

लोक भूतकाळात काय घडले यावर भविष्यातील अंदाज बांधतात असे गृहीत धरून विचार केला असता हा सिद्धांत सोप्पा आहे. वास्तविक जगात, भूतकाळातील माहिती ही भविष्यातील वर्तणुकीवर प्रभाव टाकणाऱ्या अनेक घटकांपैकी एक आहे. चलनवाढ जर वरच्या दिशेने किंवा खालच्या दिशेने असेल तर, विशेषतः अनुकूलन अपेक्षा मर्यादित असतात. या मर्यादांमुळे तर्कसंगत अपेक्षांचा विकास झाला, ज्यामध्ये निर्णय प्रक्रियेत अनेक घटक समाविष्ट आहेत.

2.5.3 तर्कसंगत अपेक्षा : -

तर्कसंगत अपेक्षा खूपच दृष्टीकोनामुळे अपेक्षा कशाप्रकारे कार्य करतात त्या कशामुळे निर्माण होतात व या अपेक्षा कशाप्रकारे हाताळता येतील याचे स्पष्टीकरण मिळते. अपेक्षा सिद्धांतात देशातील नागरिक उपलब्ध असलेल्या आर्थिक व्यवहार विषयक माहितीचा किंवा आर्थिक सिद्धांताचा वापर करतात.

तसेच सर्व आर्थिक व्यवहार करणारे अभिकर्ते /एजन्ट उपलब्ध माहितीच्या साठ्याचा उपयोग करतात.

तर्कसंगत अपेक्षांवर दृष्टिकोनाचा मुख्य सार म्हणजे सर्व आर्थिक व्यवहार करणारे अभिकर्ते /एजन्ट आर्थिक माहितीचा साठा व कोणतेही आर्थिक धोरण अर्थव्यवस्थेवर काय व कसा परिणाम करेल यांचा विचार करून आपल्या तर्कसंगत अपेक्षा ठरवतात. लोक तर्कसंगत वागत असल्यामुळे त्यांना आपल्या आर्थिक कृतीची यथायोग्य माहिती असते आणि त्या अपेक्षेप्रमाणेच ते वागण्याचा प्रयत्न करतात.

2.5.4 व्याख्या -

" तर्कसंगत वागणूक तत्व, माहिती उपलब्ध करणे, माहितीवर प्रक्रिया करणे व ती अपेक्षा बाळगण्याला लागू करणे म्हणजे तर्कसंगत अपेक्षा किंवा विवेकयुक्त अपेक्षा होय. "

केन्स यांनी संयुक्तिक अपेक्षा या संकल्पनेकडे दुर्लक्ष केलेले होते. तर्कसंगत अपेक्षांचे महत्व नव अभिजात अर्थशास्त्रामध्ये जास्तीत जास्त आहे हे स्पष्ट होते. संयुक्तिक अपेक्षा सिद्धांतात तर्कसंगत अपेक्षा हा अपेक्षा हाताळण्याचा नवा मार्ग आहे. त्यामुळे अपेक्षांचे स्पष्टीकरण मिळण्यास मदत होते.

नव सनातन अर्थशास्रात दुसरी महत्वाची संकल्पना म्हणजे बाजाराचे पूर्ण विकसन होते किंवा सातत्याने बाजाराचा उठाव होतो. सातत्याने बाजाराचा उठाव होण्याचा सिद्धांत हे नव सनातन अर्थशास्राचे एक महत्वाचे प्रमेय आहे. या सिद्धांतात वॉलटस या अर्थतज्ज्ञांचा सामान्य संतुलन सिद्धांत आणि वर्तमानकालीन असलेला कार्यक्षम बाजाराचा सिद्धांत यांचे एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. वित्तीय किंवा पैसा बाजारातील व वस्तू बाजारातील व वस्तू बाजारातील किंमती व त्यांचा संतुलनाशी कार्यक्षम बाजाराचा सिद्धांत संबंधित आहे. या बाजाराला प्रत्यक्षात लिलाव बाजार असे संबोधण्यात येते.

या सिद्धांतात उपलब्ध माहिती व किंमती यांच्यातील संबंधाचा शोध घेतला जातो. बाजारात वस्तूंच्या किंमती ठरविण्याचा बाबतीत आवश्यक असलेली सर्व माहिती वेगवान पद्धतीने गोळा करून तिचा त्वरित उपयोग करता येत असेल तेव्हाच कोणताही बाजार कार्यक्षम होऊ शकतो. वॉलरस यांच्या मते बाजाराचे सातत्याने विष्कासन होत गेले तर अर्थव्यवस्थेत बेकारी निर्माण होणार नाही व बेकारी विषयक फिलिप्स वक्राच्या सिद्धांताची आवश्यकता भासणार नाही.

2.5.5 मुख्य गृहीते (Main postulates) :

१) तर्कसंगत अपेक्षा मांडण्याच्या अर्थतज्ज्ञांच्या मते , कोणतीही अर्थव्यवस्था स्थिर असते.

२) अर्थव्यवस्थेतील रोजगार ,उत्पन्न व उत्पादनावरील कृतीचा काहीही परिणाम होत नाही.

३) नागरिक तर्कसंगत वागत असल्यामुळे आपल्या आर्थिक कृतीचा परिणाम बरोबर हेरतात व आपली वागणूक त्याप्रमाणे ठेवतात.

४) सर्व आर्थिक अभिकर्ते उपलब्ध माहितीच्या साठ्याच्या आधारे तर्कसंगत अपेक्षा बाळगतात.

५) देशातील नागरिक पूर्वग्रह दूषित नसलेले अंदाज भविष्यकाळासाठी बांधतात.

६) देशाचे सरकार आर्थिक धोरणे राबवून लोकांना मूर्ख बनवू शकते.

७) प्रत्येक कालबिंदूत बाजाराचा उठाव होतो.

८) अपेक्षा यांत्रिकी मधील पद्धतीच्या आणि बंधिस्त असतात.

२.६ सारांश

- ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ ए . डब्ल्यू . फिलिप्स ह्या अर्थशास्त्रज्ञाने भाववाढ बेकारी, वेतनदर या संदर्भात त्यांच्यापूर्वी जे विचार मांडण्यात आले त्या विचारांना सांख्यिकीय आधार काय? असेल तर त्यातील सहसंबंध काय व किती आहे याचा अभ्यास केला.
- फिलिप्स वक्र म्हणजे संग्रहित केलेल्या माहितीच्या आधारे बेकारीचे प्रमाण व वेतनदर यांच्यातील सहसंबंध दर्शविणारा वक्र होय.
- अर्थशास्त्रज्ञ मिल्टन फ्रिडमनने 'अमेरिकन इकॉनॉमिक रिव्ह्यूव ' मध्ये १९५८ ला फिलिप्स वक्राविषयी भाष्य केले. त्यांनी फिलिप्स वक्रातील दोष दाखवून दिले व दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र कसा असतो या विषयी स्पष्टीकरण दिले.
- फ्रिडमनच्या मते अर्थव्यवस्थेतील बेकारीचे प्रमाण नैसर्गिक बेकारीच्या दरापेक्षा कमी करता येत नाही. जर ते केले तर तात्पुरती बेकारी कमी होते. त्यामुळे वेतनवाढ व किंमतवाढ होते.

munotes.in

- बेकारीच्या नैसर्गिक दरालाच बेकारीचा संतुलित दर असेही म्हटले जाते. जेव्हा चलनवाढीचा अपेक्षित दर आणि प्रत्यक्ष दर समान होतात तो दर म्हणजे बेकारीचा नैसर्गिक दर होय.
- जेम्स तोबिन यांनी सुधारित फिलिप्स वक्राची मांडणी १९७१ मध्ये केली. तोबिन यांच्या मते, फिलिप्स वक्र हा ऋणात्मक उताराचा किंवा सरळ रेषात्मक असत नाही तर तो बाकदार उताराचा म्हणजेच विकुंचित उताराचा (Kinked shaped) असतो.
- अनुकूलन अपेक्षा गृहित प्रमेय सर्वप्रथम कॅगन (१९५६) आणि नेरिओव्ह (१९५८) यांनी मांडले.
- तर्कसंगत वागणूक तत्व, माहिती उपलब्ध करणे, माहितीवर प्रक्रिया करणे व ती अपेक्षा बाळगण्याला लागू करणे म्हणजे तर्कसंगत अपेक्षा किंवा विवेकयुक्त अपेक्षा होय.

२.७ प्रश्न

प्र. १. खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. फिलिप्स वक्र म्हणजे काय? सविस्तर चर्चा करा.

२. फ्रिडमनचा अपेक्षांच्या प्रतिमानाचे विश्लेषण करा.

३. अनुकूलन अपेक्षांची सविस्तर चर्चा करा.

प्र. २. टिपा लिहा.

१. दीर्घ काळातील फिलिप्स वक्र

२. अल्प काळातील बेकारीचा नैसर्गिक दर

३. तोबिनची फिलिप्स वक्रातील सुधारणा

४. तर्कसंगत अपेक्षा

❖❖❖❖

munotes.in

३

व्यापार चक्रे –१

घटक रचना :

३.० उद्दिष्टे

३.१ व्यापार चक्राचा अर्थ आणि स्वरुप

३.२ व्यापार चक्रांची वैशिष्ट्ये

३.३ व्यापार चक्रांचे प्रकार

३.४ व्यापार चक्रांचे टप्पे

३.५ सारांश

३.६ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- व्यापार चक्राचा अर्थ आणि स्वरूप जाणून घेणे.
- व्यापार चक्राच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- व्यापार चक्राच्या अनेक प्रकारांचा अभ्यास करणे.
- व्यापार चक्राचे विविध टप्पे अभ्यासणे.

३.१ व्यापार चक्राचा अर्थ आणि स्वरुप

समग्र अर्थशास्त्रातील व्यापारचक्र ही एक महत्वाची संकल्पना असून अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या आर्थिक चढ-उतारांना व्यापारचक्रे असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेत कार्यरत असलेल्या काही गतिमान शक्ती वेगवेगळ्या प्रकारचे आर्थिक चढ-उतार निर्माण करतात. त्यांच्या वैशिष्ट्यांनुसार त्यांचे वेगवेगळ्या प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. अशा चक्रीय चढ-उतारांना व्यापारचक्रे असे म्हणतात.

व्यापारचक्रे ही संकल्पना समजण्यासाठी पुढील व्याख्यांचा विचार करता येईल.

व्याख्या :-

१) प्रा. हॅबरलर :-

"व्यापारचक्र म्हणजेच उत्तम किंवा वाईट व्यापाराची, तेजी किंवा मंदीच्या कालावधीतील स्थित्यंतरे (बदल) होय. "

munotes.in

२) मिचेल :-

"एकूण आर्थिक व्यवहारातील चढ-उतारांना व्यापारचक्रे असे म्हणतात.'

३) प्रा. बेनहॅम :-

“व्यापारचक्र वैभव व भरभराटीचा असा एक कालावधी आहे की त्यानंतर मंदीचे आगमन स्वाभाविक असते.

४) प्रा. जे. एम्. केन्स :-

“व्यापारचक्रे म्हणजेच उच्च व्यापाराच्या परिस्थितीत दिसून येणारी वाढत्या किमती व बेकारीची स्थित्यंतरे आणि अल्प व्यापारातील घटत्या किंमती व उच्च बेकारीतील स्थित्यंतरे होय."

३.२ व्यापार चक्रांची वैशिष्ट्ये

व्यापारचक्रांच्या वरील विविध व्याख्यांद्वारे त्यांची वैशिष्टये किंवा गुणधर्म पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) चक्रीय बदल :-

व्यापारचक्रांचे परिणाम हे चक्रीय स्वरुपाचे असतात. तेजी नंतर मंदी व मंदीनंतर पुन्हा तेजीची परिस्थिती निर्माण होत असते. परंतू अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या क्षेत्रांवर कमी अधिक प्रमाणात त्यांचा परिणाम होत असतो.

२) निश्चित कालावधी :-

व्यापारचक्रे ही एका विशिष्ट कालावधीशी संबंधीत असतात कारण तेजी आणि मंदीचे चक्र हे विशिष्ट कालावधीत पूर्ण होत असते. तेजी किंवा मंदी ही चिरकाळ टीकणारी नसते.

३) व्यापारचक्रे लाटांप्रमाणे असतात :-

समुद्रातील भरती - ओहोटी प्रमाणे अर्थव्यवस्थेत देखिल तेजी आणि मंदीचे चक्र सुरु असते. ज्याप्रमाणे भरतीनंतर आहोटी येते तसेच तेजीनंतर मंदी ठरलेली असते.

४) व्यापारचक्रांची बदल सारखेच नसतात :-

तेजी - मंदीमूळे घडून येणारे बदल सर्वत्र सारखेच दीसून येत नाही. वेगवेगळ्या क्षेत्रांवर ते वेगवेगळ्या प्रमाणात दीसून येतात. व्यापार चक्रांच्या अवस्थांमध्ये भांडवली वस्तूंच्या क्षेत्रात घडून येणारे बदल उपभोग्य वस्तूंच्या उदयोगांच्या क्षेत्रातील बदलांपेक्षा जास्त प्रमाणात घडून येतात.

५) अर्थव्यवस्थेतील सर्वसाधारण घटना :-

व्यापारचक्र ही अर्थव्यवस्थेत घडून येणारी एक सर्वसामान्य घटना असते. योग्य उपायांद्वारे त्यांचे नियमन करता येते.

munotes.in

६) व्यापार चक्रांचे चढ-उतार समान नसतात :-

व्यापारचक्रांमधील चढ-उतार हे समान दीसून येत नाही तर तेजी व मंदीमधील चढ तर हे वेगवेगळे असू शकतात. तेजीतून मंदीकडे जाण्यासाठी लागणारा कालावधी मंद असतो. याउलट अर्थव्यवस्था मंदीतून तेजीकडे लवकर मार्गक्रमण करते.

७) सर्व समावेशक :-

तेजी आणि मंदी ही सर्वसमावेशक असतात. म्हणजेच ती देशाच्या सर्वच भागात अस्तित्वात असते.

८) व्यापारचक्रे आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचे असतात :-

तेजी-मंदीची चक्रे ही साथीच्या रोगाप्रमाणे एका देशातून इतर देशांमध्ये पसरतात.

९) व्यापारचक्रांची तीव्रता सारखी नसते :-

वर्तमानकालीन व भूतकालीन व्यापारचक्रे ही कालवधीच्या दृष्टीने समान नसतात. तसेच व्यापारचक्रांची तीव्रता ही सर्वत्र, सर्वकाळ समान नसते.

१०) व्यापारचक्रांचे वेगवेगळे टप्पे (अवस्था) असतात :-

व्यापार चक्रांचे तेजी, घसरण, मंदी व पुनरुज्जीवन या अवस्था क्रमाने दीसून येतात.

३.३ व्यापार चक्रांचे प्रकार

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये कार्यरत गतिशील शक्ती विविध प्रकारचे आर्थिक चढउतार निर्माण करतात. या चढउतारांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

i) अल्पकालीन चक्रे:

हे व्यापार चक्र कमी कालावधीसाठी होते. याला मायनर सायकल असेही म्हटले जाते. हे सुमारे 3-4 वर्ष टिकते

ii) धर्मनिरपेक्ष प्रवृत्ती:

हे व्यापार चक्र दीर्घ कालावधीसाठी होते आणि दीर्घकालीन चक्र म्हणून ओळखले जाते. हे सुमारे 4-8 वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ टिकते. याला प्रमुख चक्र असेही म्हटले जाते.

iii) हंगामी चढउतार:

हे अर्थव्यवस्थेतील हंगामी बदलांमुळे घडणाऱ्या व्यापार चक्राचा संदर्भ देते.

iv) अनियमित किंवा यादृच्छिक चढउतार:

ही व्यापार चक्रे अप्रत्याशित असतात आणि स्ट्राइक, युद्ध इत्यादींच्या काळात घडतात, ज्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेला धक्का बसतो.

munotes.in

v) चक्रीय चढउतार:

हे चढ-उतार म्हणजे विस्तार आणि आकुंचन या आवर्ती टप्प्यांमुळे होणारे आर्थिक क्रियाकलापांमधील लहरीसारखे बदल आहेत. मागणी, पुरवठा किंवा इतर विविध घटकांमधील आर्थिक बदलांमुळे निम्न बिंदूपासून शिखरावर चढणे आणि शिखरावरून निम्न बिंदूकडे चढउतार होतात.

३.४ व्यापार चक्राच्या अवस्था:

'Measuring Business Cycles' या ग्रंथात प्रा. मिचेल यांनी व्यापारचक्रांच्या पुढील चार प्रमुख अवस्था सांगितल्या आहेत.

१) तेजी (Prosperity)

२) घसरण (Recession)

३) मंदी (Depression)

४) पुनरुज्जीवन (Recovery)

व्यापार चक्रांच्या या वरील अवस्था पुढील आकृतीद्वारे समजून घेता येतील.

आकृती क्र. 3.1

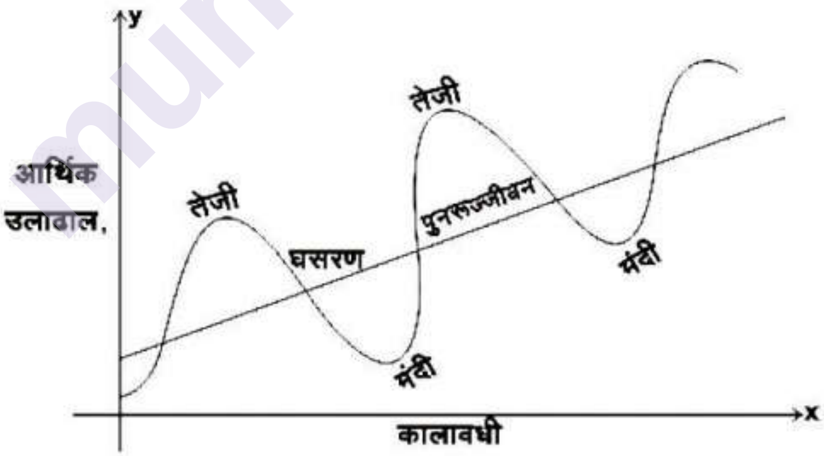

व्यापारचक्र अवस्था

आकृतीमध्ये OX अक्षावर कालावधी तर OY अक्षावर आर्थिक उलाढाल दर्शविलेली आहे. आकृतीतील लाटांप्रमाणे भासणारा भाग हा असे दर्शवितो की तेजी नंतर अर्थव्यवस्थेत घसरणीला सुरुवात होते व अर्थव्यवस्था मंदीत पोहोचते. कालांतराने आर्थिक उलाढालींचा वेग वाढून मंदी संपून पुनरुज्जीन व तेजीकडे वाटचाल सूरु होते.

व्यापारचक्रांच्या वरील चार अवस्था पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) तेजी (Prosperity):

तेजीच्या अवस्थेलाच भरभराटीची अवस्था असेही म्हणतात. तेजीच्या अवस्थेत अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घडामोडींचा वेग वाढलेला असतो. उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार, गुंतवणूक, नफा, किंमत इ. मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दीसून येते. लोकांच्या उत्पन्नाता वाढ घडून येते. त्यातून लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो, लोकांची विविध वस्तूसेवांसाठीची मागणी वाढते. या वाढलेल्या मागणीच्या पुर्ततेसाठी उत्पादनात वाढ घडवून आणावी लागते. त्यासाठी गुंतवणूक वाढवावी लागते. त्यातून कर्जासाठी मागणी वाढते. त्यातून बँका व वित्तीय संस्थांची भरभराट होते. बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध होतो. तेजीच्या या अवस्थेत उत्पादन क्षमतेचा पुरेपुर वापर होतो.

परंतू तेजीची ही अवस्था दीर्घकाळ टिकणारी नसते तेजीच्या अतिरेकातूनच पुढे घसरणीच्या अवस्थेला प्रारंभ होतो.

२) घसरण (Recession):

व्यापारचक्रांच्या या अवस्थेत अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार, गुंतवणूक, मागणी इ. चल घटकांमध्ये घसरण होण्यास सुरुवात होते. मागणीत घट घडून आल्याने उत्पादन प्रक्रियेचा वेग मंदावतो त्यातून रोजगारीचे प्रमाण घटून बेकारी वाढू लागते. त्यातून लोकांचे उत्पन्न कमी राहून मागणीत घट घडून येते. मागणीच्या अभावामुळे गुंतवणूकीत घट घडून येते. परिणामतः व्याजदर घटून वस्तूंच्या किंमती कमी होऊ लागतात. त्यातून अल्प नफ्याची समस्या निर्माण होते. व अर्थव्यवस्था मंदीच्या दीशेने वाटचाल करु लागते.

३) मंदी (Depression):

या अवस्थेत उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार, बचत, गुंतवणूक, व्याजदर इ. चल घटकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. वस्तूंच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात घटू लागतात... घसरणीच्या वरील अवस्थेत कमी होत चाललेला नफा मंदीच्या अवस्थेत ऋण होऊ लागतो. परिणामतः तोट्यातील उदयोगधंदे बंद पडू लागतात या अवस्थेत अर्थव्यवस्था कुंठीतावस्थेत आलेली असते. परंतू ही अवस्थादेखिल कायमस्वरुपी नसते. मंदीच्या अवस्थेत पुन्हा आशादायी वातावरण निर्माण होऊन अर्थव्यवस्था पुनरुज्जीवनाच्या अवस्थेकडे वाटचाल करु लागते.

४) पुनरुज्जीवन (Recovery):

ही व्यापारचक्रांची शेवटची अवस्था आहे. या अवस्थेत अर्थव्यवस्था मंदीतून पुन्हा तेजीकडे वाटचाल करु लागते. वस्तूंच्या मागणीत वाढ होऊ लागल्याने उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न, बचत, गुंतवणूक, उपभोग, किंमती, व्याजदर तसेच नफा वाढून अर्थव्यवस्था गतीमान होऊन पुन्हा तेजीच्या अवस्थेत प्रवेश करते.

३.५ सारांश

अर्थव्यवस्थेत कार्यरत असलेल्या काही गतिमान शक्ती वेगवेगळ्या प्रकारचे आर्थिक चढ-उतार निर्माण करतात. त्यांच्या वैशिष्टयांनुसार त्यांचे वेगवेगळया प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. अशा चक्रीय चढ-उतारांना व्यापारचक्रे असे म्हणतात.

'Measuring Business Cycles' या ग्रंथात प्रा. मिचेल यांनी व्यापारचक्रांच्या पुढील चार प्रमुख अवस्था सांगितल्या आहेत.

१) तेजी (Prosperity)

२) घसरण (Recession)

३) मंदी (Depression)

४) पुनरुज्जीवन (Recovery)

१९ व्या शतकातील फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ जे. बी. से यांनी आपल्या Treatise on Political Economic या ग्रंथात बाजारपेठेचा सिद्धांत मांडला. त्याच्यामते "प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी निर्माण करीत असतो." (Supply creates its own demand) सामान्यता एकूण पुरवठ्याएवढी एकूण मागणी असते याचाच अर्थ अर्थव्यवस्थेत जेवढ्या वस्तूचे उत्पादन होते व बाजारात वस्तूचा पुरवठा होतो. त्यासर्व वस्तूला मागणी येवून मागणी व पुरवठा याचा आपोआप समतोल साधला जातो. याचाच अर्थ मागणी व पुरवठा या दोन्ही शक्ती समान असतात असे 'से' यांनी गृहीत धरले आहे.

३.६ प्रश्न

प्रश्न 1. व्यापार चक्र या संकल्पनेची व्याख्या करा आणि व्यापार चक्राच्या वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा.

प्रश्न 2. व्यापार चक्राचे प्रकार कोणते आहेत?

प्रश्न 3. व्यापार चक्राच्या अवस्थांची चर्चा करा.

❖❖❖❖

munotes.in

४

व्यापार चक्रे–२

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ हॉट्रेचा व्यापार चक्रांचा सिद्धांत

४.३ कलडोरचा व्यापार चक्रांचा सिद्धांत

४.४ पॉल सॅम्युएलसनचा व्यापार चक्रांचा सिद्धांत

४.५ हिक्सचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत

४.६ व्यापार चक्रांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाय

४.७ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- हॉट्रेच्या व्यापार चक्राचा सिद्धांत जाणून घेणे.
- कलडोरचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत समजून घेणे.
- पॉल सॅमल्सनच्या व्यापार चक्राच्या सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
- व्यापार चक्राचा हिक्स सिद्धांत जाणून घेणे.
- व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी उपाय जाणून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

व्यापार चक्र म्हणजे आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये विशेषत: रोजगार, उत्पादन आणि उत्पन्न, किंमती, नफा इत्यादीमधील चढउतार. वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी त्याची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे. मिशेलच्या मते, "व्यवसाय चक्र हे संघटित समुदायांच्या आर्थिक घडामोडींमध्ये चढउतार असतात. 'व्यवसाय' हे विशेषण व्यावसायिक आधारावर पद्धतशीरपणे आयोजित केलेल्या क्रियाकलापांमधील चढउतारांच्या संकल्पनेला प्रतिबंधित करते.

संज्ञा चक्र चढ-उतार रोखते जे नियमिततेच्या मोजमापाने होत नाहीत. केन्सच्या मते, "व्यापार चक्र हे चांगल्या व्यापाराच्या कालावधीचे बनलेले असते ज्याचे वैशिष्ट्य वाढत्या

munotes.in

किमती आणि कमी बेरोजगारी टक्केवारी खराब व्यापाराच्या कालावधीसह बदलते जे किमती कमी होणे आणि बेरोजगारीची उच्च टक्केवारी द्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे".

व्यापार चक्राच्या घटनेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी वेळोवेळी अनेक सिद्धांत मांडले गेले आहेत. या सिद्धांतांचे वर्गीकरण गैर-मौद्रिक आणि आर्थिक सिद्धांतांमध्ये केले जाऊ शकते.

४.२ हॉट्रेचा व्यापार चक्रांचा सिद्धांत

प्रो. हॉट्रे यांनी व्यापार चक्र ही निव्वळ आर्थिक घटना मानली आहे. त्यांच्या मते युद्ध, संप, पूर, दुष्काळ यांसारख्या आर्थिक गैर-आर्थिक घटकांमुळे केवळ तात्पुरती मंदी होऊ शकते. पैशाचा विस्तार आणि आकुंचन ही व्यापार चक्राची मूलभूत कारणे आहेत, असे हॉट्रेचे मत आहे. व्याजदरातील बदलांमुळे पैशांचा पुरवठा बदलतो.

जेव्हा बँका व्याजदर कमी करतात, तेव्हा उद्योजक अधिक कर्ज घेतात आणि गुंतवणूक करतात. यामुळे पैशाचा पुरवठा वाढतो आणि किमतीत वाढ होऊन विस्तार होतो. दुसरीकडे, व्याजदरात वाढ झाल्यामुळे कर्ज घेणे, गुंतवणूक, किंमती आणि व्यावसायिक क्रियाकलाप कमी होतील आणि त्यामुळे चलनवाढ होईल.

हॉट्रेचा असा विश्वास आहे की व्यापार चक्र हे भाववाढ आणि भावघटीच्या छोट्या प्रमाणातील प्रतिकृतीशिवाय दुसरे काहीही नाही. पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे तेजी येईल आणि त्याउलट, पैशाच्या पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे मंदी येईल.

व्याजदर कमी करून बँका व्यापारी आणि व्यापाऱ्यांना अधिक कर्ज देतील. व्यापारी अधिक ऑर्डर देतात ज्यामुळे उद्योजकांना अधिक मजुरांना काम देऊन उत्पादन वाढवण्यास प्रवृत्त केले जाते. याचा परिणाम रोजगार आणि उत्पन्नात वाढ होऊन वस्तूंच्या मागणीत वाढ होते. त्यामुळे विस्ताराचा टप्पा सुरू होतो. व्यवसायाचा विस्तार होतो, उत्पादनाचे घटक पूर्णपणे कार्यरत असतात, किंमत आणखी वाढते, परिणामी तेजीची परिस्थिती निर्माण होते. यावेळी, बँका कर्जदारांकडून कर्ज काढून टाकतात. कर्जाची परतफेड करण्यासाठी, कर्जदार त्यांचा साठा विकतात. मालाची ही अचानक विल्हेवाट लावल्याने किमती कमी होतात आणि किरकोळ कंपन्यांचे परिसमापन होते. बँका पुढे कर्ज करार करतात.

अशा प्रकारे आकुंचन कालावधी उत्पादकांना त्यांचे उत्पादन कमी करण्यास कारणीभूत ठरतो. आकुंचन प्रक्रिया एकत्रित होते ज्यामुळे नैराश्य येते. जेव्हा अर्थव्यवस्था उदासीनतेच्या पातळीवर असते, तेव्हा बँकांकडे जादा राखीव रक्कम असते. त्यामुळे बँका कमी व्याजदराने कर्ज देतील ज्यामुळे उद्योजकांना अधिक कर्ज घ्यावे लागेल. अशा प्रकारे पुनरुज्जीवन सुरू होते, संचयी होते आणि तेजीकडे नेले जाते.

हॉट्रेच्या सिद्धांतावर अनेक कारणांनी टीका करण्यात आली आहे:

1. हॉट्रेचा सिद्धांत हा एक अपूर्ण सिद्धांत मानला जातो कारण तो व्यापार चक्रांना कारणीभूत नसलेल्या आर्थिक घटकांचा विचार करत नाही.
2. केवळ बँकांमुळेच व्यवसाय चक्र होते असे म्हणणे चुकीचे आहे. पत विस्तार आणि आकुंचन यामुळे तेजी आणि नैराश्य येते. परंतु ते बँकेच्या कर्जामुळे जोर धरतात.

3. सिद्धांत विकासासाठी वित्तपुरवठा करण्याचे साधन म्हणून बँक क्रेडिटचे महत्त्व अतिशयोक्तीपूर्ण करतो. अलिकडच्या वर्षांत, सर्व कंपन्या विस्तारासाठी नफा परत मिळवण्याचा अवलंब करतात.

4. भांडवलाची किरकोळ कार्यक्षमता जास्त असल्यास बँक क्रेडिटचे फक्त आकुंचन नैराश्याला कारणीभूत होणार नाही. व्याजदर जास्त असूनही भविष्यातील संभावना उज्ज्वल असल्याचे व्यावसायिकांना वाटत असेल तर ते गुंतवणूक करतील.

5. व्याजदर कर्ज आणि गुंतवणुकीची पातळी ठरवत नाही. उच्च व्याजदर लोकांना कर्ज घेण्यास प्रतिबंध करणार नाहीत. म्हणून, असे म्हटले जाऊ शकते की बँकिंग प्रणाली व्यापार चक्राची उत्पत्ती करू शकत नाही. कर्जाचा विस्तार आणि आकुंचन हे पूरक कारण असू शकते परंतु व्यापार चक्राचे मुख्य आणि एकमेव कारण नाही.

४.३ कलडोरचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत

जॉन मेनार्ड केन्सच्या सामान्य सिद्धांताच्या प्रकाशनानंतर व्यवसाय सायकल मॉडेल तयार करण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले गेले. पॉल सॅम्युएलसन सारख्या अमेरिकन निओ-केनेशियन लोकांनी बनवलेले मॉडेल अस्थिर सिद्ध झाले. अर्थव्यवस्थेने मंदी आणि स्थिर वाढ यातून का मार्गक्रमण केले पाहिजे याचे वर्णन ते करू शकले नाहीत. ब्रिटीश निओ-केनेशियन जॉन हिक्स यांनी मॉडेलवर कठोर छत आणि मजले लादून सिद्धांत सुधारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बहुतेक लोकांना असे वाटले की सायकलचे स्पष्टीकरण करण्याचा हा एक खराब मार्ग आहे कारण तो कृत्रिम, बाह्य निर्बंधांवर अवलंबून आहे. तथापि, काल्डोर यांनी 1940 मध्ये व्यवसाय चक्राचा पूर्णपणे सुसंगत आणि अत्यंत वास्तववादी लेखाजोखा शोधून काढला होता. हा सिद्धांत तयार करण्यासाठी त्यांनी नॉन-लिनियर डायनॅमिक्सचा वापर केला. कॅल्डोरचा सिद्धांत सॅम्युएलसन आणि हिक्सच्या सिद्धांतासारखाच होता कारण त्याने सायकल समजून घेण्यासाठी गुणक-प्रवेगक मॉडेल वापरले होते. हे या सिद्धांतांपेक्षा वेगळे होते, तथापि, कलडोरने भांडवली स्टॉक हा व्यापार चक्राचा एक महत्त्वाचा निर्धारक म्हणून ओळखला. हे केन्सच्या त्यांच्या जनरल थिअरीमधील व्यवसाय चक्राच्या रेखाटनानुसार होते.

केन्सच्या पाठोपाठ, कॅल्डोरने असा युक्तिवाद केला की गुंतवणूक सकारात्मकपणे उत्पन्नावर अवलंबून असते आणि जमा झालेल्या भांडवली स्टॉकवर नकारात्मक अवलंबून असते. गुंतवणूक ही उत्पन्नाच्या वाढीवर सकारात्मकतेने अवलंबून असते ही कल्पना केवळ प्रवेगक मॉडेलची कल्पना आहे जी असे मानते की उच्च उत्पन्न वाढीच्या काळात आणि त्यामुळे मागणी वाढीच्या काळात, भविष्यात उच्च उत्पन्न आणि मागणी वाढीच्या अपेक्षेने गुंतवणूक वाढली पाहिजे. भांडवली साठा जमा होण्याच्या नकारात्मक संबंधामागील अंतर्ज्ञान या वस्तुस्थितीमुळे आहे की जर कंपन्यांकडे खूप मोठ्या प्रमाणात उत्पादक क्षमता आधीच जमा झाली असेल तर ते अधिक गुंतवणूक करण्यास इच्छुक नसतील. रॉय हॅरॉडच्या असंतुलित वाढीबद्दलच्या कल्पनांना त्यांच्या सिद्धांतामध्ये एकत्रित करत होते.

सॅम्युअलसन आणि हिक्सच्या व्यापार चक्र सिद्धांताच्या मागे उभे राहिलेल्या प्रमाणित प्रवेगक प्रतिमानामध्ये गुंतवणूक खालीलप्रमाणे निर्धारित केली गेली:

$$I_t = I_a + w(Y_{t-1} – Y_{t-2})$$

यात असे नमूद केले आहे की गुंतवणुक बाह्य गुंतवणुकीद्वारे निर्धारित केली जाते आणि प्रवेगक गुणांकाने गुणाकार केलेले उत्पन्न मागे पडतात. कॅलडोर प्रतिमानाने भांडवली साठ्यासाठी नकारात्मक गुणांक समाविष्ट करण्यासाठी वरील समिकरणामध्ये पुढिलप्रमाणे सुधारणा केली:

$$I_t = I_a + w(Y_{t-1} – Y_{t-2}) - jK$$

कॅल्दोरने नंतर असे गृहीत धरले की गुंतवणूक आणि बचत फलन हे अरेषीय आहेत. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की व्यापार चक्राच्या शिखरावर आणि कुंडांवर सीमांत बचत प्रवृत्ती विरुद्ध दिशेने बदलते. यामागील अंतर्ज्ञान असे आहे की, मंदीच्या काळात लोक त्यांचे राहणीमान टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्या बचतीत कपात करतील, तर उत्पन्नाच्या उच्च स्तरावर लोक त्यांच्या उत्पन्नाचा एक मोठा हिस्सा वाचवतील. त्यांनी असा युक्तिवाद देखील केला की, व्यापार चक्राच्या शिखरावर आणि कुंडामध्ये सीमांत गुंतवणुक प्रवृत्ती बदलते. यामागील अंतर्ज्ञान असे आहे की, व्यापार चक्राच्या तळाच्या भागात मोठ्या प्रमाणात अतिरिक्त क्षमता असते आणि त्यामुळे व्यावसायिकांना जास्त गुंतवणूक करायची नसते, तर चक्राच्या शिखरावर वाढत्या खर्चामुळे गुंतवणुकीला परावृत्त केले जाते. यामुळे अर्थव्यवस्थेत अरेषीय गतिशीलता निर्माण होते जी नंतर व्यवसाय चक्र चालवते.

जेव्हा काल्डोर हे घटक एकत्र करतात तेव्हा आम्हाला व्यवसाय चक्राचे स्पष्ट सहा-टप्प्याचे किंवा अवस्थांचे प्रतिमान मिळते. पहिल्या टप्प्यात अर्थव्यवस्था समतोल स्थितीत आहे म्हणजेच गुंतवणूक होत आहे आणि भांडवलाचा साठा वाढत आहे. दुस-या टप्प्यात भांडवली साठ्यातील वाढीमुळे गुंतवणुकीच्या वक्रतेत घट होते. तिसऱ्या टप्प्यात (जे दुसऱ्या टप्प्याशी ओव्हरलॅप होते) उत्पन्नातील उच्च वाढीमुळे जास्त बचत होते ज्यामुळे बचत वक्र वरच्या दिशेने ढकलला जातो. या टप्प्यावर दोन वक्र स्पर्शिका बनतात आणि समतोल अस्थिर होतो ज्यामुळे मंदी निर्माण होते. चौथ्या टप्प्यात तेच डायनॅमिक्स सुरू होते परंतु यावेळी उलट दिशेने जाते. सहाव्या टप्प्यापर्यंत समतोल पुन्हा अस्थिर होतो आणि तेजीची परिस्थिती निर्माण होते.

कलडोर यांनी त्यांच्या व्यवसाय चक्राच्या सिद्धांतामध्ये उत्पन्न वितरणाचे महत्त्व देखील नमूद केले. त्याने असे गृहीत धरले की नफ्यातील बचत मजुरीच्या बचतीपेक्षा जास्त आहे; म्हणजेच, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की गरीब लोक (कामगार) श्रीमंत लोकांपेक्षा (भांडवलदार) कमी बचत करतात.

$$S_w < S_p$$

काल्डोरचा असा विश्वास होता की व्यवसाय चक्रामध्ये एक अंतर्निहित यंत्रणा आहे जी संपूर्ण चक्रात उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करते आणि यामुळे "स्फोटक" परिणाम कमी होतात. आपण पाहिल्याप्रमाणे, एका चक्रीय चढ-उतारात जेथे नियोजित गुंतवणूक नियोजित

बचतीच्या किमतीच्या पलीकडे जाण्यास सुरुवात करते तेव्हा किमती वाढतात. काल्डोरने असे गृहीत धरले की ज्यांनी किंमती ठरवल्या त्यांच्याकडे मजुरी निश्चित करणाऱ्यांपेक्षा जास्त शक्ती आहे आणि त्यामुळे किमती मजुरीच्या तुलनेत अधिक वेगाने वाढतील. याचा अर्थ मजुरीपेक्षा नफाही वेगाने वाढला पाहिजे. भांडवलदार आणि कामगार यांच्या वेगवेगळ्या बचत प्रवृत्तींमुळे जास्त बचत होईल, असा तर्क काल्डोरयांनी मांडला. यामुळे सायकल काहीशी नाउमेद होईल. मंदी किंवा नैराश्यात काल्डोरने असा युक्तिवाद केला की केन्सने त्याच्या सामान्य सिद्धांतात मांडलेल्या कारणास्तव किमती मजुरीच्या तुलनेत अधिक वेगाने घसरल्या पाहिजेत. याचा अर्थ असा होतो की वास्तविक वेतन वाढल्याने उत्पन्न कामगारांना पुनर्वितरित केले जाईल. यामुळे बचत मंदी किंवा उदासीनतेत पडेल आणि त्यामुळे चक्र नाउमेद होईल.

काल्डोरचे प्रतिमान हे वेतन आणि किंमत लवचिकता गृहीत धरते. जर मजुरी आणि किमतीत लवचिकता नसेल, तर अर्थव्यवस्थेत एकतर कायमस्वरूपी आणि वाढती चलनवाढ किंवा सतत स्थैर्य असू शकते. महागाई आणि नैराश्य या दोन्हींमध्ये वेतन आणि किमती कशा प्रतिसाद देतात याबद्दल काल्डोर देखील ठाम गृहीतक करतात. जर या गृहितकांना काल्डोरचे प्रतिमान धारण केले नाही, तर आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की चक्र शाश्वत आणि वाढत्या महागाईला किंवा स्थिरतेला मार्ग देऊ शकते.

रॉय हॅरॉडच्या वाढीच्या सिद्धांतासोबत अनेक अर्थतज्ज्ञांना आलेल्या अडचणीवर कॅल्डोरचा अरेषिय व्यापार चक्र सिद्धांत मात करतो. बऱ्याच अमेरिकन निओ-केनेशियन अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विचार होता की हॅरॉडच्या कार्याचा अर्थ असा आहे की भांडवलशाही शून्य आणि अमर्याद वाढीच्या टोकाकडे झुकते आणि त्यावर नियंत्रण ठेवू शकेल अशी कोणतीही गतिशीलता नाही. रॉबर्ट सोलो, ज्यांनी अखेरीस या समजल्या गेलेल्या समस्यांना प्रतिसाद म्हणून सोलो वृद्धी प्रतिमान तयार केले, या मताचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे:

हे लक्षात ठेवा की हॅरॉडचा पहिला निबंध 1939 मध्ये प्रकाशित झाला होता आणि डोमरचा पहिला लेख 1946 मध्ये प्रकाशित झाला होता. मॅक्रोइकॉनॉमिक्समधील इतर गोष्टींप्रमाणेच, वाढीचा सिद्धांत हा 1930 च्या दशकातील नैराश्य आणि शेवटी संपलेल्या युद्धाचा परिणाम होता. असे असले तरी या प्रतिमानाने सांगितलेली गोष्ट त्यांना चुकीची वाटली. हे साहित्य वाचून पृथ्वीवर आलेल्या मंगळाच्या मोहिमेला केवळ भांडवलशाहीचे अवशेष सापडतील अशी अपेक्षा केली गेली होती ज्याने खूप पूर्वी स्वत: ला हादरवून सोडले होते. आर्थिक इतिहास हा खरोखरच चढउतारांचा तसेच वाढीचा होता, परंतु बहुतेक व्यवसाय चक्रे स्वयं-मर्यादित होती.

खरं तर, कालदोरच्या 1940 च्या पेपरने हे पूर्णपणे असत्य असल्याचे आधीच दाखवले होते. सोलोने सॅम्युएलसनकडून घेतलेल्या व्यवसाय चक्राच्या चुकीच्या आणि अविकसित सिद्धांतावर काम करत होते. जेव्हा सोलो त्याच्या वाढीच्या सिद्धांतावर काम करत होते, तेव्हा केंब्रिज यूकेच्या अर्थशास्त्रज्ञांनी आधीच समाधानकारकपणे व्यवसाय चक्राचा स्वयं-मर्यादित सिद्धांत मांडला होता जो त्यांना वास्तविक जगाचे वाजवी वर्णन वाटला होता. हे एक कारण आहे की केंब्रिज अर्थतज्ज्ञ सोलोच्या वाढीच्या मॉडेलबद्दल त्यांच्या प्रतिक्रियेत

इतके प्रतिकूल होते आणि 1960 च्या केंब्रिज कॅपिटल विवादामध्ये त्यांनी त्यावर हल्ला केला. कॅल्दोरच्या मॉडेलबद्दल अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञांच्या ज्ञानाविषयीचे अज्ञान हे देखील स्पष्ट करते की केंब्रिज पोस्ट-केनेशियन अर्थशास्त्रज्ञांना अमेरिकन निओ-केनेशियन्सनी पसंत केलेले IS-LM मॉडेल कच्चे आणि अभावग्रस्त का वाटले.

४.४ पॉल सॅम्युएलसनचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत

गुणक-प्रवेगक प्रतिमान (हॅनसेन-सॅम्युएलसन प्रतिमान म्हणूनही ओळखले जाते) हे एक स्थूल अर्थशास्त्रिय प्रतिमान आहे जे व्यवसाय चक्राचे विश्लेषण करते. हे प्रतिमान पॉल सॅम्युएलसन यांनी विकसित केले होते, ज्याने प्रेरणेचे श्रेय अल्विन हॅनसेनला दिले. हे प्रतिमान केनेशियन गुणकावर आधारित आहे, जे उपभोगाचे हेतू आर्थिक कृतींच्या स्तरावर अवलंबून असतात असे गृहीत धरण्याचा परिणाम आहे आणि गुंतवणुकीचा प्रवेगक सिद्धांत, जो असे गृहीत धरतो की गुंतवणुकीचे हेतू आर्थिक क्रियाकलापांच्या वृद्धीच्या गतीवर अवलंबून असतात.

गुणक-प्रवेगक प्रतिमान बंद अर्थव्यवस्थेसाठी खालीलप्रमाणे सांगितले जाऊ शकते:

प्रथम, आर्थिक क्रियाकलापांची बाजार-साफीकरण पातळी अशी परिभाषित केली जाते ज्यावर उत्पादन सरकारी खर्चाच्या एकूण हेतू, घरांच्या उपभोगाच्या हेतू आणि कंपन्यांच्या गुंतवणूकीच्या हेतूंशी तंतोतंत जुळते.

$$Y_t = g_t + C_t + I_t$$

मग कल्पना व्यक्त करण्यासाठी एक समीकरण, घरगुती उपभोग हेतू आर्थिक क्रियाकलापांच्या काही उपायांवर अवलंबून असतात, शक्यतो पश्चायनासह:

$$C_t = \alpha Y_{t-1}$$

मग एक समीकरण ज्यामुळे कंपन्यांचे गुंतवणूकीचे हेतू आर्थिक क्रियाकलापांच्या बदलाच्या गतीवर प्रतिक्रिया देतात ते पुढिलप्रमाणे आहे:

$$I_t = \beta[C_t - C_{t-1}]$$

आणि शेवटी एक विधान की सरकारी खर्चाचा हेतू प्रतिमानामधील इतर कोणत्याही चलाचा प्रभाव पडत नाही. उदाहरणार्थ, सरकारी खर्चाचा स्तर खात्याचे एकक म्हणून वापरला जाऊ शकतो:

$$g_t = 1$$

जेथे, Yt राष्ट्रीय उत्पन्न आहे, gt सरकारी खर्च आहे, Ct उपभोग खर्च आहे, यामध्ये प्रेरित खाजगी गुंतवणूक समाविष्ट आहे, आणि सबस्क्रिप्ट t वेळ आहे. येथे आपण या मीकरणांची पुनर्रचना करू शकतो आणि त्यांना द्वितीय-क्रम रेखीय फरक समीकरण म्हणून पुन्हा लिहू शकतो:

$$Y_t = 1 + \alpha(1+\beta) Y_{t-1} - \alpha\beta Y_{t-2}$$

सॅम्युएलसनने हे दाखवून दिले की या द्वितीय क्रमाच्या रेषीय फरक समीकरणातून राष्ट्रीय उत्पन्न मिळविण्यासाठी अनेक प्रकारचे उपाय आहेत. समीकरणाच्या मुळांच्या मूल्यांवर किंवा पॅरामीटरमधील संबंधांवर अवलंबून, हा उपाय मार्ग त्याचे स्वरूप बदलतो.

टीका:

जय राइट फॉरेस्टरचा असा युक्तिवाद आहे की, प्रवेगक-गुणक सिद्धांत गृहित व्यवसाय चक्र तयार करू शकत नाही, परंतु त्याऐवजी त्याचे आर्थिक दीर्घ लहरीमध्ये मुख्य योगदान आहे.

४.५ हिक्सचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत

जे.आर. हिक्स यांनी त्यांच्या A Contribution to the Theory of the Trade Cycle या पुस्तकात त्यांचा व्यवसाय चक्राचा सिद्धांत गुणक-प्रवेगक परस्परसंवादाच्या तत्त्वाभोवती तयार केला आहे. त्याच्यासाठी, "प्रवेग सिद्धांत आणि गुणक सिद्धांत या चढउतार सिद्धांताच्या दोन बाजू आहेत." सॅम्युएलसनच्या मॉडेलच्या विपरीत, ते वाढीच्या आणि अस्थिर समतोलाच्या समस्येशी संबंधित आहे.

सिद्धांतातील घटक:

हिक्सच्या व्यापार चक्र सिद्धांतातील घटक म्हणजे वाढीचा दर, उपभोग फलन, स्वायत्त गुंतवणूक, प्रेरित गुंतवणूक फलन आणि गुणक-प्रवेगक संबंध होत.

हमी वृद्धी दर हा तोच दर आहे जो स्वतः टिकून राहील. हा बचत-गुंतवणूक समतोलाशी सुसंगत आहे. जेव्हा वास्तव गुंतवणूक आणि वास्तव बचत एकाच दराने होत असते, तेव्हा अर्थव्यवस्था हमी दराने वाढत असल्याचे म्हटले जाते. हिक्सच्या मते, हा गुणक-प्रवेगक परस्परसंवाद आहे जो हमी वृद्धी दराभोवती आर्थिक चढ-उतारांचा मार्ग विणतो.

उपभोग फलन हे $C_t = aY_{t-1}$ असे रुप धारण करते. कालावधी t मधील उपभोग हे पश्चायन कालावधीशी (t-1) उत्पन्नाचे (Y) फलन मानले जाते. अशा प्रकारे उपभोग उत्पन्नाच्या मागे राहतो आणि गुणक हा एक पश्चायन संबंध मानला जातो.

स्वायत्त गुंतवणूक ही उत्पन्न पातळीतील बदलांपासून स्वतंत्र असते. त्यामुळे त्याचा अर्थव्यवस्थेच्या वाढीशी संबंध नाही.

दुसरीकडे, प्रेरित गुंतवणूक उत्पन्नाच्या पातळीतील बदलांवर अवलंबून असते. म्हणून ते अर्थव्यवस्थेच्या वाढीच्या दराचे फलन आहे. हिक्सच्या सिद्धांतामध्ये, प्रवेगक प्रेरित गुंतवणुकीवर आधारित आहे जो गुणक सोबत एक चढउतार आणतो.

उत्पन्न वाढीशी प्रेरित गुंतवणुकीचे गुणोत्तर असे हिक्सद्वारे प्रवेगक परिभाषित केले जाते. गुणक आणि प्रवेगक यांची स्थिर मूल्ये असल्यास, आर्थिक चढ-उतारांसाठी हा ‘लीव्हरेज इफेक्ट’ जबाबदार असतो.

सिद्धांताची गृहितके:

व्यापार चक्राचा हिक्सियन सिद्धांत खालील गृहितकांवर आधारित आहे:

१. हिक्स एक प्रगतीशील अर्थव्यवस्था गृहीत धरते ज्यामध्ये स्वायत्त गुंतवणूक स्थिर दराने वाढते ज्यामुळे प्रणाली स्थिर समतोल राहते.

२. बचत आणि गुंतवणुकीचे गुणांक ओव्हरटाईम अशा प्रकारे विस्कळीत होतात की समतोल मार्गावरून वरच्या दिशेने होणारे विस्थापन समतोलतेपासून दूर गेलेली हालचाल घडवून आणते.

३. हिक्स गुणक आणि प्रवेगक यांची मूल्ये स्थिर गृहीत धरतो.

४. अर्थव्यवस्था उत्पादनाच्या पूर्ण रोजगार पातळीच्या पलीकडे विस्तारू शकत नाही. अशा प्रकारे "पूर्ण रोजगार मर्यादा" अर्थव्यवस्थेच्या वरच्या दिशेने होणाऱ्या विस्तारावर थेट प्रतिबंध म्हणून काम करते.

५. डाउनस्विंगमध्ये प्रवेगक काम केल्याने अर्थव्यवस्थेच्या खालच्या दिशेने जाणाऱ्या हालचालींवर अप्रत्यक्ष प्रतिबंध होतो. प्रवेगक कमी होण्याचा दर डाउनस्विंगमधील घसारा दराने मर्यादित आहे.

६. गुणक आणि प्रवेगक यांच्यातील संबंध मागे पडतात, कारण उपभोग आणि प्रेरित गुंतवणूक हे वेळेच्या अंतराने कार्य करतात असे गृहित धरले जाते.

७. असे गृहीत धरले जाते की सरासरी भांडवल-उत्पादन गुणोत्तर (v) एककापेक्षा जास्त आहे आणि एकूण गुंतवणूक शुन्यापेक्षा कमी नाही म्हणजेच धनात्मक आहे, ऋणात्मक नाही. अशाप्रकारे चक्र स्वाभाविकपणे स्फोटक असतात परंतु अर्थव्यवस्थेच्या छत आणि मजल्यांमध्ये समाविष्ट असतात.

हिक्सचा सिद्धांत:

हिक्सने MPC (c) आणि भांडवल-उत्पादन गुणोत्तर (v) ची काही मूल्ये निवडून गुणक आणि प्रवेगक यांच्यातील परस्परसंवादावर आधारित व्यवसाय चक्राचा एक संपूर्ण सिद्धांत मांडला आहे, ज्याला त्याला वाटते की ते वास्तविक जगाच्या परिस्थितीचे प्रतिनिधी आहेत.

हिक्सच्या मते, MPC ची मूल्ये आणि भांडवल-उत्पादन गुणोत्तर वरील आकृतीच्या C किंवा D मध्ये एकतर विभागतात.

वर पाहिल्याप्रमाणे, या पॅरामीटर्सची मूल्ये C प्रदेशात असल्यास, ते चक्रीय हालचाल (म्हणजेच, दोलन) निर्माण करतात ज्यांचे मोठेपणा ओव्हरटाईम वाढते आणि जर ते प्रदेश D1 मध्ये पडले तर ते दोलनांशिवाय उत्पन्न किंवा आउटपुटची स्फोटक ऊर्ध्वगामी हालचाल निर्माण करतात. वास्तविक जगाच्या व्यवसाय चक्रांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी ज्यात विस्फोट होण्याची प्रवृत्ती नसते, हिक्सने त्याच्या विश्लेषणामध्ये बफरची भूमिका समाविष्ट केली आहे.

munotes.in

एकीकडे, तो आउटपुट कमाल मर्यादा सादर करतो जेव्हा सर्व दिलेली संसाधने पूर्णपणे कार्यरत असतात आणि उत्पन्न आणि आउटपुट त्याच्या पलीकडे जाण्यास प्रतिबंध करतात आणि दुसरीकडे, तो एक मजला किंवा खालच्या मर्यादेची कल्पना करतो ज्याच्या खाली उत्पन्न आणि आउटपुट जाऊ शकत नाही कारण एक स्वायत्त गुंतवणूक नेहमीच स्थिर असते.

हिक्सच्या सिद्धांताचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील व्यवसाय चक्रे आर्थिक वाढीच्या पार्श्वभूमीवर घडतात (म्हणजे कालांतराने उत्पादनाच्या वास्तविक उत्पन्नाची वाढती प्रवृत्ती दिसून येते). दुसऱ्या शब्दांत, वस्तू आणि सेवांच्या वास्तविक उत्पादनात चक्रीय चढ-उतार या वाढत्या कल किंवा उत्पन्न आणि उत्पादनाच्या वाढीच्या वर आणि खाली होतात. अशा प्रकारे तो त्याच्या सिद्धांतामध्ये वाढीचा समतोल दर स्पष्ट करतो.

टीका:

व्यवसाय चक्राच्या हिक्सियन सिद्धांतावर डुसेनबेरी, स्मिथीज आणि इतरांनी खालील कारणांवरून कठोरपणे टीका केली आहे:

1. गुणकाचे मूल्य स्थिर नाही:

हिक्सचे मॉडेल असे गृहीत धरते की व्यापार चक्राच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये गुणकांचे मूल्य स्थिर राहते. हे केनेशियन स्थिर उपभोग फलनावर आधारित आहे. परंतु हे वास्तववादी गृहितक नाही, कारण फ्रिडमनने अनुभवजन्य पुराव्याच्या आधारे सिद्ध केले आहे की, सीमांत उपभोग प्रवृत्ती उत्पन्नातील चक्रीय बदलांच्या संबंधात स्थिर राहत नाही. अशा प्रकारे व्यापार चक्राच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांनुसार गुणकांचे मूल्य बदलते.

2. प्रवेगकचे मूल्य स्थिर नाही:

सायकलच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांदरम्यान प्रवेगकांचे स्थिर मूल्य गृहीत धरल्याबद्दल हिक्सवर टीकाही झाली आहे. प्रवेगकाची स्थिरता स्थिर भांडवल-उत्पादन गुणोत्तर मानते. हे अवास्तव गृहितक आहेत कारण भांडवल-उत्पादन गुणोत्तर हे तांत्रिक घटक, गुंतवणुकीचे स्वरूप आणि रचना, भांडवली वस्तूंचा गर्भावस्थेचा कालावधी इत्यादींमुळे बदलू शकतात. म्हणूनच, लंडबर्ग सुचवितो की, प्रवेगकातील स्थिरतेची गृहीतक समजूतदारपणासाठी सोडून दिली पाहिजे.

3. स्वायत्त गुंतवणूक सातत्यपूर्ण नाही:

हिक्स असे गृहीत धरतात की स्वायत्त गुंतवणूक सायकलच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये स्थिर गतीने चालू राहते. हे अवास्तव आहे कारण मंदीच्या आर्थिक संकटामुळे स्वायत्त गुंतवणूक त्याच्या सामान्य पातळीपेक्षा कमी होऊ शकते. पुढे, हे देखील शक्य आहे, शुम्पीटरने निदर्शनास आणल्याप्रमाणे, स्वायत्त गुंतवणुकीतच तांत्रिक नवकल्पनामुळे चढ-उतार होऊ शकतात.

munotes.in

4. वाढ केवळ स्वायत्त गुंतवणुकीतील बदलांवर अवलंबून नाही:

हिक्सियन मॉडेलची आणखी एक कमजोरी म्हणजे स्वायत्त गुंतवणुकीतील बदलांवर अवलंबून वाढ केली जाते. हा समतोल मार्गातून स्वायत्त गुंतवणुकीचा स्फोट आहे ज्यामुळे वाढ होते. प्रो. स्मिथिसच्या मते, वाढीचा स्त्रोत तो प्रणालीमध्ये असावा. एका अस्पष्टीकृत बाह्य घटकावर वाढीचा आरोप करताना, हिक्स चक्राचे संपूर्ण स्पष्टीकरण प्रदान करण्यात अयशस्वी ठरले.

5. स्वायत्त आणि प्रेरित गुंतवणुकीमधील भेद व्यवहार्य नाही:

ड्युसेनबेरी आणि लुंडबर्ग सारख्या समीक्षकांनी असे नमूद केले आहे की स्वायत्त आणि प्रेरित गुंतवणूक यातील हिक्सचा फरक व्यवहारात व्यवहार्य नाही. लुंडबर्गने नमूद केल्याप्रमाणे, प्रत्येक गुंतवणूक ही अल्पावधीत स्वायत्त असते आणि दीर्घकाळात मोठ्या प्रमाणात स्वायत्त गुंतवणूक प्रेरित होते.

हे देखील शक्य आहे की एखाद्या विशिष्ट गुंतवणुकीचा काही भाग स्वायत्त आणि काही भाग प्रेरित असू शकतो, जसे यंत्रसामग्रीच्या बाबतीत. त्यामुळे स्वायत्त आणि प्रेरित गुंतवणुकीतील हा फरक व्यवहारात संशयास्पद वैधता आहे.

6. कमाल मर्यादा नैराश्याच्या प्रारंभाचे पुरेसे स्पष्टीकरण देण्यात अयशस्वी ठरते:

कमाल मर्यादा किंवा सायकलच्या वरच्या मर्यादेचे स्पष्टीकरण दिल्याबद्दल हिक्सवर टीका केली गेली आहे. ड्यूसेनबेरीच्या मते, कमाल मर्यादा उदासीनतेच्या प्रारंभाचे पुरेसे स्पष्टीकरण देण्यात अयशस्वी ठरते. हे सर्वोत्तम प्रकारे वाढ तपासू शकते आणि उदासीनता आणू शकत नाही. संसाधनांच्या कमतरतेमुळे गुंतवणुकीत अचानक घट होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे नैराश्य येते.

अमेरिकेत 1953-54 ची मंदी संसाधनांच्या कमतरतेमुळे झाली नव्हती. पुढे, हिक्सने स्वतः कबूल केल्याप्रमाणे, आर्थिक कारणांमुळे रोजगाराच्या पूर्ण मर्यादेपर्यंत पोहोचण्यापूर्वीच नैराश्य सुरू होऊ शकते.

7. पूर्ण रोजगार पातळी आउटपुट पाथपासून स्वतंत्र नाही:

हिक्सच्या मॉडेलवर आणखी एक टीका केली जाते ती म्हणजे पूर्ण रोजगार मर्यादा. हिक्सने परिभाषित केल्याप्रमाणे, ते आउटपुटच्या मार्गापासून स्वतंत्र आहे. डर्नबर्ग आणि मॅकडोगल यांच्या मते, संपूर्ण रोजगार पातळी देशासाठी उपलब्ध असलेल्या संसाधनांच्या विशालतेवर अवलंबून असते.

भांडवली साठा हा संसाधनांपैकी एक आहे. कोणत्याही कालावधीत भांडवली साठा वाढत असताना, कमाल मर्यादा वाढवली जाते. "ज्या दराने आउटपुट वाढते तो दर भांडवली स्टॉक बदलतो हे ठरवत असल्याने, आउटपुटच्या वेळेनुसार आउटपुटची कमाल मर्यादा वेगळी असेल. त्यामुळे दीर्घकालीन पूर्ण रोजगाराची प्रवृत्ती व्यापार चक्रादरम्यान घडणाऱ्या गोष्टींपासून वेगळा करता येत नाही."

8. स्फोटक चक्र वास्तववादी नाही:

हिक्सने त्याच्या मॉडेलमध्ये असे गृहीत धरले आहे की सरासरी भांडवल-उत्पादन प्रमाण (v) एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा कमी कालावधीसाठी एकापेक्षा जास्त आहे. अशाप्रकारे स्फोटक चक्र त्याच्या मॉडेलमध्ये अंतर्भूत आहेत. परंतु प्रायोगिक पुरावे दर्शवितात की आउटपुट (v) मध्ये झालेल्या बदलास गुंतवणुकीचा प्रतिसाद अनेक कालखंडात पसरलेला असतो. त्यामुळे स्फोटक आवर्तनांऐवजी भिजत पडलेली चक्रे झाली आहेत.

9. व्यापार चक्राचे यांत्रिक स्पष्टीकरण:

सिद्धांताची आणखी एक गंभीर मर्यादा म्हणजे ते व्यापार चक्राचे यांत्रिक स्पष्टीकरण सादर करते. कारण कलडोर आणि ड्यूसेनबेरी यांच्या मते हा सिद्धांत कठोर स्वरूपात गुणक-प्रवेगक परस्परसंवादावर आधारित आहे. अशाप्रकारे हे एक यांत्रिक प्रकारचे स्पष्टीकरण आहे ज्यामध्ये मानवी निर्णय, व्यावसायिक अपेक्षा आणि निर्णय फारच कमी किंवा काहीही भूमिका बजावत नाहीत. निर्णयावर आधारित नसून सूत्रावर आधारित गुंतवणूक ही अग्रगण्य भूमिका निभावते.

10. आकुंचन टप्पा विस्ताराच्या टप्प्यापेक्षा लांब नाही:

आकुंचन टप्पा हा व्यापार चक्राच्या विस्ताराच्या टप्प्यापेक्षा मोठा आहे असे प्रतिपादन करण्यासाठी हिक्सवर टीका केली गेली आहे. परंतु युद्धानंतरच्या चक्रांच्या वास्तविक वर्तनावरून असे दिसून आले आहे की व्यवसाय चक्राचा विस्तारात्मक टप्पा संकुचित अवस्थेपेक्षा खूप मोठा आहे.

निष्कर्ष:

हिक्स प्रतिमानाच्या वरीलप्रमाणे स्पष्ट कमजोरी असूनही, व्यवसाय चक्रातील टर्निंग पॉइंट्सचे समाधानकारकपणे स्पष्टीकरण देण्यासाठी हे मॉडेल पूर्वीच्या सर्व सिद्धांतांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. डर्नबर्ग आणि मॅक डगल यांच्या समारोपानुसार, "हिक्सचे मॉडेल विश्लेषणाचे एक उपयुक्त फ्रेमवर्क म्हणून काम करते जे सुधारणेसह, वाढीच्या चौकटीत चक्रीय चढउतारांचे बऱ्यापैकी चांगले चित्र देते. हे प्रतिमान विशेषत: यावर जोर देण्यास मदत करते की भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये टिकाऊ उपकरणे मोठ्या प्रमाणात असतात, आकुंचन कालावधी अनिवार्यपणे विस्तारानंतर येतो. हिक्सचे मॉडेल हे तथ्य देखील दर्शवते की तांत्रिक प्रगती आणि इतर शक्तिशाली वाढीच्या घटकांच्या अनुपस्थितीत, अर्थव्यवस्था दीर्घकाळ उदासीनतेत राहते."हे प्रतिमान सर्वात चांगले सूचक आहे.

४.६ व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी उपाय

व्यवसाय चक्र नियंत्रित करण्यासाठी खालील काही उपाय आहेत.

1. चलनविषयक धोरण:

काही अर्थशास्त्रज्ञांनी व्यवसाय चक्र नियंत्रित करण्यासाठी चलनविषयक उपायांचा सल्ला दिला. मध्यवर्ती बँक व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी चलनविषयक उपाययोजनांचा

सराव करू शकते. सेंट्रल बँक क्रेडिट नियंत्रित करण्यासाठी परिमाणात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही उपाय वापरते. चलनवाढीच्या अटींमध्ये ते बँक रेट वाढवू शकते आणि यामुळे मनी मार्केटमध्ये व्याजदर जास्त होतात. अशा प्रकारे, विस्तार तपासला आहे. ते त्याचे सिक्युरिटीज लोकांसाठी विकू शकतात. परिणामी लोकांची अत्याधिक क्रयशक्ती कमी होते. व्यावसायिक बँकांची पत निर्माण कमी करण्यासाठी ते रोख राखीव प्रमाण CRR वाढवू शकते.

त्याच प्रकारे, मंदीच्या काळात सेंट्रल बँक गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी बँक दर कमी करू शकते. बँकांची पत निर्मिती आणि लोकांची क्रयशक्ती वाढवण्यासाठी ते बँक आणि जनतेकडून रोखे खरेदी करू शकतात. वाणिज्य बँकांद्वारे ठेवल्या जाणाऱ्या रोख राखीव गुणोत्तर कमी केले जाते ज्यामुळे त्यांना अधिक पत देणे शक्य होते. त्यामुळे पैसा आणि पत वाढतात. या उपायांमुळे अर्थव्यवस्थेला ऊर्ध्वगामी वाटचाल करता येईल.

2. आर्थिक उपाय:

केन्स व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी वित्तीय उपायांचे समर्थन करतात. व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय उपाय, कर आकारणी, सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला पाहिजे. मंदीच्या काळात सरकारने आपला खर्च वाढवला पाहिजे आणि एकूण मागणी वाढवली पाहिजे. सरकारने तुटीचे बजेट करून खर्च वाढवावा. रस्ते, प्रकल्प इत्यादी सार्वजनिक कामांवर सरकार मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करते आणि परिणामी रोजगार वाढतो.

यामुळे वस्तूंच्या किमती घसरण्याला आणि त्या उद्योगांमधील बेरोजगारीला आळा बसेल. हे दुःख कमी करू शकते आणि पुनरुज्जीवन सुरू होईल. समृद्धी किंवा महागाईच्या काळात सार्वजनिक खर्च कमी केला पाहिजे. कर आकारणी आणि सार्वजनिक कर्ज वाढवायला हवे. सरकार सरप्लस बजेट स्वीकारते. या सर्व उपायांमुळे लोकांचे उत्पन्न कमी होऊ शकते, ज्यामुळे एकूण मागणी घटू शकते. त्यामुळे व्यवसायाचा विस्तार रोखू शकतो.

3. किंमत नियंत्रण:

महागाई किंवा वाढत्या किमतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंमत नियंत्रणाचे उपाय योजले पाहिजेत. म्हणजे किमती त्याने नियंत्रणात ठेवल्या पाहिजेत.

4. किंमत समर्थन:

मंदीच्या काळात किमती घसरू लागतात. याचा संचयी प्रभाव आहे. त्यामुळे ते हानिकारक आहे. हे टाळण्यासाठी किंमत समर्थन धोरण अवलंबले पाहिजे. किमान किंमती द्याव्यात. किंमती किमान पातळीच्या खाली गेल्यास, सरकार बाजारातील समर्थन किमतीवर सर्व माल खरेदी करते.

४.७ प्रश्न

प्रश्न 1. हॉट्रेच्या व्यापार चक्राच्या सिद्धांताची चर्चा करा.

प्रश्न 2. कलडोरचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

प्रश्न 3. पॉल सॅम्युएलसनचा व्यापार चक्राचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

प्रश्न 4. ट्रेड सायकलच्या हिक्स सिद्धांतावर चर्चा करा

प्रश्न 5. व्यापार चक्र नियंत्रित करण्यासाठी कोणते उपाय आहेत?

❖❖❖❖

munotes.in

५

विनिमय दर आणि चलनविषयक आरिष्ट - १

घटक रचना :

५.० उद्दिष्ट्ये

५.१ प्रस्तावना

५.२ व्यवस्थापित विनिमय दर : अर्थ

५.३ व्यवस्थापित विनिमय दर फायदे आणि तोटे

५.४ व्यवस्थापित लवचिकता विनिमय दर

५.५ नियंत्रित तरता विनिमय दर

५.६ स्थानांतरीत तरता विनिमय दर

५.७ व्यवस्थापित तरता विनिमय दर

५.८ सोयिस्कर / स्वच्छ व अनियंत्रित तरल व्यवस्था

५.९ सारांश

५.१० प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये

- व्यवस्थापित विनिमय दराचे फायदे आणि तोटे जाणून घेणे.
- नियंत्रित तरता विनिमय दर, स्थानांतरीत तरता विनिमय दर व व्यवस्थापित तरता विनिमय दर अभ्यासणे.

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आंतराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात विनिमय दर या संकल्पनेस बरेच महत्त्व आहे. दोन देशांमध्ये होणारे आंतराष्ट्रीय व्यवहार, ज्यात विदेशी व्यापार व वित्त यांचा समावेश होतो. ते व्यवहार सुरळीत पार पाडण्यासाठी दोन देशांच्या भिन्न चलनामध्ये एक विशिष्ट विनिमय दर असणे आवश्यक ठरते. साधारण: ज्या दराने दोन देशांच्या चलनाचा विनिमय होतो, त्याला विनिमय दर म्हणता येईल. थोडक्यात एका देशाच्या चलनाचे दुसऱ्या एका देशाच्या किंवा अनेक देशांच्या चलनात व्यक्त केलेले मूल्य म्हणजे विनिमय दर होय.

munotes.in

वेगवेगळ्या प्रणाली अंतर्गत विनिमय दर वेगवेगळ्या प्रकारे निर्धारित केले जातात, सुवर्ण विनिमयानुसार, जी एक निश्चित विनिमय दर प्रणाली होती, त्यामध्ये चलनाला सोन्याच्या सामुग्रीद्वारे निर्धारित केला जात होता. सुवर्ण विनिमय प्रणाली कोसळण्याचे एक कारण म्हणजे व्यवहारतोलामध्ये समतोल राखता न येणे होय. प्रामुख्याने विनिमय दर प्रणाली व्यवस्थित राखता येणे हे बाब महत्त्वाची असते.

प्रस्तूत प्रकरणात व्यवस्थापित विनिमय दराचा अर्थ, व्यवस्थापित विनिमय दर फायदे आणि तोटे, व्यवस्थापित लवचिकता विनिमय दर नियंत्रित तरता विनिमय दर, स्थानांतरीत तरता विनिमय दर, व्यवस्थापित तरता विनिमय दर, सोयिस्कर / स्वच्छ व अनियंत्रित तरल व्यवस्था यांची माहिती घेणार आहोत.

५.२ व्यवस्थापित विनिमय दर - अर्थ (MANAGED EXCHANGE RATE-MEANING)

५.२.१ प्रस्तावना:

एक निश्चित विनिमय दर प्रणाली म्हणजे व्यवस्थापित विनिमय दर प्रणाली होय. यामध्ये विनिमय दर १ टक्के दोन्ही बाजूंनी बदलण्याची परवानगी होती, कारण व्यवहारतोलात संतुलन राखणे महत्त्वाचे असते. अशा परिस्थितीत सदस्य राष्ट्र आपल्या देशातील पैशाचे अवमूल्यन (Devalution) करतात. या ठिकाणी सुध्दा आर्थिक अधिकारी विनिमय दर प्रणाली व्यवस्थित राहिल यासाठी प्रयत्न करतात. ब्रेटनवुड् प्रणाली अतर्गत, विनिमय दर प्रणाली व्यवस्थित करण्यासाठी अनेक देशांनी हस्तक्षेप केला परंतू ते यशस्वी होऊ शकले नाहीत.

व्यवस्थापित विनिमय दर प्रणालीमध्ये, मध्यवर्ती बँक एक श्रेणी निश्चित करते, ज्यामध्ये तिचे चलन मूल्य व्यवस्थित मुक्तपणे तरंगते राहू शकते. विनिमय दर मर्यादेच्या पलीकडे गेल्यास, मध्यवर्ती बँक विनिमय दर मर्यादेत आणण्यासाठी हस्तक्षेप करते. ही एक विनिमय दर प्रणाली आहे, ज्यामध्ये विनिमय दर पूर्णपणे मुक्त किंवा तरंगता किंवा निश्चित नसतो. मध्यवर्ती बँकेच्या हस्तक्षेपाने विनिमय दर दुसऱ्या चलनाच्या विरूध्द श्रेणीत ठेवला जातो. चलन खरेदी आणि चलन विक्री करून, चलन अधिकारी विनिमय दराची दिशा बदलण्यासाठी विनिमय दरात हस्तक्षेप करतात.

५.२.२ व्यवस्थापित विनिमय दर : व्याख्या (Managed Exchange Rate : Definition)

" एक व्यवस्थापित विनिमय दर हा कठोर निश्चित दर आणि मुक्त तरंगता विनिमय दर प्रणाली दरम्यान असतो. व्यवस्थापित विनिमय दर ही विनिमय दर प्रणाली आहे जी देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला चलनाची दिशा बदलण्यासाठी आणि चलनाच्या अस्थिरतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी परदेशी चलन बाजारात नियमितपणे हस्तक्षेप करण्याची परवानगी देते. व्यवस्थापित चलन म्हणजे ज्याचे मूल्य आणि विनिमय दर देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या काही हस्तक्षेपामुळे प्रभावित होतात. बाजारात निर्धारित विनिमय दरांना मोठ्या प्रमाणात चढउतार करण्याची परवानगी नाही. अशा चढउतारांचा परिणाम देशांच्या निर्यातीवर किंवा

आयातीवर होईल आणि त्यामुळे व्यवहारतोलात असंतूलन निर्माण होईल. यामुळे परकिय चलन बाजारातील चलन प्राधिकरणाच्या हस्तक्षेपाची मागणी होते आणि परकिय चलन बाजारातील अस्थिरता टाळता येते. यावेळी आंतराष्ट्रीय नाणेनिधीचे (IMF) नंतरच्या काळात केलेले प्रयत्न महत्त्वाचे ठरले.

५.३ व्यवस्थापित विनिमय दराचे फायदे आणि तोटे (ADVANTAGE AND DISADVANTAGE)

५.३.१ व्यवस्थापित विनिमय दराचे फायदे :

१) विनिमय दरातील अस्थिरतेचे नियंत्रण : विनिमय दर अंतर्गत व बाह्य कारणांमुळे अस्थिर होऊ शकतात. ज्यामुळे परिस्थितीत, देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेला हानी पोहोचते. अशा परिस्थितीत, देशाची मध्यवर्ती बँक हस्तक्षेप करेल आणि विनिमय दर इष्ट पातळीवर आणेल.

२) चलनविषयक स्वायत्तता : व्यवस्थापित विनिमय दर स्वीकारणाऱ्या राष्ट्राला व्याजदरासारख्या आर्थिक साधनांद्वारे आवश्यक चलनविषयक धोरणाचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. हे देशाला अंतर्गत आणि बाह्य अशा दोन्ही आर्थिक घटकांवर प्रभाव टाकण्यास सक्षम करते.

३) मागणी व पुरवठा शक्तींचा विनिमय दर प्रस्थापित होतो : व्यवस्थापिताद्वारे विनिमय दर हा परकिय चलन बाजारातील मागणी व पुरवठा शक्तींवर आधारित असतो. बाजारातील शक्तींमध्ये बदल झाल्यामुळे विनिमय दरात बदल घडतात.

४) समतोल विनिमय दराकडे कल: व्यवस्थापित विनिमय दरामध्ये त्याच्या बदललेल्या पातळीपासून समतोल बिंदूकडे परत जाण्याची प्रवृत्ती असते. समतोल बिंदूपासून विचलन नियंत्रित करण्यासाठी हस्तक्षेप लागू केला जाऊ शकतो.

५) चलन अधिकारी सट्टा क्रियाकलापांवर अंकुश ठेवू शकतात : व्यवस्थापित विनिमय दराच्या अंतर्गत चलन प्राधिकरणांच्या हस्तक्षेपामुळे सट्टाद्वारे विनिमय दर अस्थिर करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा बसू शकतो.

६) परकिय चलन राखीव ठेवण्यासाठी कमी आवश्यकता : बाजार शक्तींद्वारे विनिमय दर विनिमय दराची मागणी आणि पुरवठा सामान्य स्थितीत आणतो, त्यामुळे व्यापक चढ-उतार टाळता येतात. हे व्यवहारतोलात समतोल आणण्यासाठी व्यवहारतोल सक्षम करते, त्यामुळे प्रचंड परकिय चलन राखीव ठेवण्याची आवश्यकता टाळते.

५.३.२ व्यवस्थापित विनिमय दराचे तोटे :

१) वारंवार विनिमय दर बदल : या प्रणाली अंतर्गत विनिमय दर दिवस दर दिवस बदलतो. जर बदल मोठे असतील तर ते आंतराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त मधील अनिश्चिततेचे घटक ओळखतात.

२) पुरेसा परकिय चलनसाठा आवश्यक आहे : परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप अटळ आहे. त्याच्या अनुपस्थित विस्तृत चढ-उतार नियंत्रित केले जाऊ शकत नाही.

३) स्पर्धात्मक अवमूल्यन : जर एखाद्या देशाने निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आपल्या चलनाचे सतत अवमूल्यन करण्यास परवानगी दिली तर ते प्रभावित देशाद्वारे स्पर्धात्मक अवमूल्यन किंवा अवमूल्यन होऊ शकते.

४) परकिय भांडवल आकर्षित करू शकत नाही : वारंवार बदल, जरी किरकोळ प्रमाणात असले तरी, गुंतवणूकीच्या स्वरूपात, परकिय भांडवलाला परावृत्त करू शकतात.

५) सट्टेबाजीत वाढ : सततच्या बदलामुळे सट्टेबाजाना सट्टा लावण्यास प्रोत्साहन मिळू शकते, ज्यामुळे परकिय चलन बाजारात अस्थिरता येते.

व्यवस्थापित विनिमय दराचे वरील तोटे असले तरी, बऱ्याच देशांनी व्यवस्थित विनिमय दर वेगवेगळ्या स्वरूपात स्वीकारला आहे, कारण तो चांगल्या व्यवस्थापनासाठी सक्षम आहे. त्याचे फायदे तोट्यांपेक्षा जास्त आहेत, ज्यामुळे देशांना बाह्य वित्त व्यवस्थापित करण्यात अधिक विश्वास आहे.

५.४ व्यवस्थापित लवचिकता विनिमय दर धोरण (POLICY OF MANAGED FLEXIBILITY)

ही एक विनिमय दर प्रणाली आहे, जी एखाद्या राष्ट्राच्या चलनास परवानगी देते. अधिकाऱ्यांना प्रभावित करण्यासाठी परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे. या वातावरणात विनिमय दरात दिवसेंदिवस चढ-उतार होत असतो, परंतू चलन अधिकारी विनिमय दर प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतात. विनिमय दर रोखण्यासाठी चलनांची खरेदी व विक्री विशिष्ट मर्यादेत केली जाते.

विनिमय दर जरी बाजार शक्तींनी निर्धारित केला असला तरी, चलन प्राधिकरणांना परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार आहे जेणे करून विनिमय दर एका बिंदूच्या पलीकडे चढ-उतार होऊ नये. विनिमय दर लवचिक असण्याची परवानगी आहे, म्हणजे अधिकाऱ्यांनी इष्ट आणि सुरक्षित मानल्या जाणाऱ्या मर्यादेपर्यंत प्रशंसा करणे किंवा घसारा करणे. चलनाच्या विनिमय दरातील अनियमित चढउतार तपासण्यासाठी, मध्यवर्ती बँकेने केलेले हस्तक्षेप, चलनाचे अतिमूल्यांकन किंवा अवमूल्यन टाळण्यासाठी आणि अधिक योग्य विनिमय दर निर्माण न करण्याच्या क्षमतेमुळे केंद्रीय बँकांचा हस्तक्षेप न्याय्य आहे. देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेतील अडथळे कमी केले जाते. यासाठी मध्यवर्ती बँक आर्थिक साधनांचा वापर करते, जसे की बँक रेट. यासाठी केंद्रीय बँकेने पुरेसा परकिय चलन साठा राखणे आवश्यक आहे.

५.५ नियंत्रित तरता / समायोज्य / संयोजनक्षम निमित्त व्यवस्था (ADJUSTABLE PEG SYSTEM)

या प्रकारच्या विनिमय दर व्यवस्थेत जोपर्यंत परकिय चलनसाठा योग्य पातळीपर्यंत आहे. तोपर्यंत विनिमयाचा दर स्थिर पध्दतीचा ठेवला जातो. जेव्हा चलनसाठा कमी होतो तेव्हा अवमूल्यनाची निती वापरून नवीन विनिमय दर निश्चित केला जातो.

नियंत्रित तरता / समायोज्य विनिमय दर ही एक प्रणाली आहे, जिथे चलन यूएस डॉलरसारख्या दुसऱ्या मजबूत चलनाच्या तुलनेत एका विशिष्ट स्तरावर निश्चित केले जाते. ब्रेटन वुड्स प्रणाली (१९४४ - १९७१) ही एक संयोजनक्षम निमित्त व्यवस्था होती, ज्यामध्ये प्रत्येक देश त्यांचे चलन अमेरिकन डॉलरमध्ये निश्चित करत होता, आणि चलनाचे मूल्य सोन्याच्या संदर्भात निश्चित केले गेले होते, म्हणून त्याला 'सुवर्ण विनिमय' असे म्हणतात. यामध्ये मानक प्रणाली बदलण्याची/समायोजित करण्याची परवानगी होती. ही व्यवस्था विनिमय दराचे पुनर्मुल्यांकन करण्याची परवानगी देते, ही व्यवस्था स्पर्धात्मकता पुन्हा निर्माण करण्यासाठी प्रभावी ठरते. यामध्ये विनिमय दर दोन्ही बाजूंनी एक टक्क्याने समायोजित करण्याची परवानगी आहे. ब्रेटन वूड्स व्यवस्थेमध्ये ही प्रथा प्रचलित होती.

५.६ स्थानांतरीत तरता विनिमय धोरण / क्रॉलिंग निमित्त व्यवस्था (CRAWLING PEG SYSTEM)

या व्यवस्थेत परकिय चलनबाजारातील मागणी-पुरवठयातील सततच्या बदलांमुळे विनिमय दरात सतत समायोजन करावे लागते. जेव्हा मागणी ही पुरवठयापेक्षा जास्त असते तेव्हा परकिय चलनाचा भाव वाढतो. याउलट जेव्हा पुरवठा हा मागणीपेक्षा जास्त असतो. तेव्हा परकिय चलनाची किंमत घसरते.

या प्रणाली अंतर्गत, समान मूल्ये वारंवार निर्दिष्ट केलेल्या अंतराने, टक्केवारीने बदलली जातात. दर एक किंवा दोन किंवा तीन महिन्यांनी समतोल विनिमय दर गाठेपर्यंत, तुलनेने मोठ्या बदलांची गैरसोय टाळण्यासाठी या प्रणालीचा अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यामुळे चलन अस्थिर होऊ शकते, याला "स्लाइडिंग" देखील म्हणतात. उदा. एका अवमूल्यनाऐवजी, तीन महिन्यांनंतर ६ किंवा २ टक्के अवमूल्यन.

स्थानांतरीत तरता विनिमय धोरण मोठया अवमूल्यनाशी संलग्न असलेल्या राजकीय कमतरता दूर करू शकते. हे अस्थिर अनुमानाना देखील प्रतिबंध करू शकते. स्थानांतरीत तरता विनिमय धोरण / क्रॉलिंग निमित्त व्यवस्था वापरणाऱ्या राष्ट्रांनी त्यांच्या समान मूल्यांमधील बदलांची वारंवारता आणि प्रमाण चढ-उतारांच्या अनुमत बँडची रूंदी निश्चित केली पाहिजे.

५.७ नियंत्रित तरलती व्यवस्था/व्यवस्थित तरलता विनिमय दर व्यवस्था (MANAGED FLOATING SYSTEM)

या व्यवस्थेत शासनाच्या हस्तक्षेपामुळे विनिमय दरात टप्याटप्याने समायोजन (Adjustment) केले जाते. बाजारातील शक्तींद्वारे विनिमय दर ठरवण्याचा त्याचा फायदा

आहे, तरीही ते देशांच्या आवश्यकतेनुसार चलन प्राधिकरणाद्वारे व्यवस्थापित केले जाते. यात मुक्त तरलता विनिमय दराचे सर्व फायदे आणि तोटे आहेत. तथापि, दर व्यवस्थापित करून तोटे कमी केले जाऊ शकतात, म्हणजेच बँकेच्या हस्तक्षेपाद्वारे.

नियंत्रित तरलती व्यवस्था ही स्थिर आणि तरंगता विनिमय दराचे संकरित आहे, म्हणून ती दोन्ही प्रणालीचे काही फायदे आणि काही समस्या निर्माण करते.

५.8 सोयिस्कर / स्वच्छ व अनियंत्रित तरल व्यवस्था (CLEAN AND DIRTY FLOAT SYSTEM)

५.८.१ सोयिस्कर / स्वच्छ तरल व्यवस्था :

विनिमय दराची स्वच्छ / सोयिस्कर प्रणाली ही अशी प्रणाली आहे की, ज्यामध्ये केंद्रीय बँक किंवा सरकार कधीही विदेशी चलन बाजारात हस्तक्षेप करत नाही. येथे सरकार स्थिर विनिमय दर प्रणालीप्रमाणे विनिमय दराची विशिष्ट पातळी राखण्यासाठी वचनबध्द नाही. सोयिस्कर तरल व्यवस्थेअंतर्गत विनिमय दर परकिय चलनाची मागणी आणि पुरवठयाद्वारे निर्धारीत केला जातो. त्याला मुक्त विनिमय दर प्रणाली किंवा शुध्द विनिमय दर असेही म्हटले जाते. स्वच्छ / सोयिस्कर प्रणालीचा असा अर्थ नाही की सर्व विनिमय दरांवर नियंत्रण नाही. चलनविषयक धोरणाद्वारे विनिमय दर अजूनही प्रभावित होऊ शकते. अशाप्रकारे सोयिस्कर तरल व्यवस्था ही एक दुर्मिळ परिस्थिती आहे, कारण विनिमय दर थेट हस्तक्षेपाऐवजी अप्रत्यक्ष उपायांनी प्रभावित होऊ शकतो.

५.८.२ अनियंत्रित तरल व्यवस्था :

अनियंत्रित तरल व्यवस्था ही परकिय चलन दर प्रणालीचा संदर्भ देते, जेथे चलन अधिकारी परकिय चलन दरात आवश्यक बदल करण्यासाठी किंवा प्रभाव पाडण्यासाठी अधूनमधून परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करतात. या प्रणाली अंतर्गत एक देश, एक स्वतंत्र, चलनविषयक धोरण ठेवतो, ज्यामुळे केंदीय बँकेला चलनवाढ आणि आर्थिक वाढ यांच्यातील समतोल साधता येतो.

विनिमय दरातील व्यापक चढ-उतार टाळण्यासाठी चलन प्राधिकरण हस्तक्षेप करते. विनिमय दर अस्थिर करू शकतील अशा बाबींला आळा घालण्यासाठी हस्तक्षेप देखील केला जातो. प्रायोगिक अभ्यास सूचित करतात की, जेव्हा देश सोयिस्कर / स्वच्छ तरल व्यवस्था प्रभावी ठरत नाही, तेव्हा अनियंत्रित तरल व्यवस्था हा एक चांगला पर्याय आहे. अनियंत्रित तरल व्यवस्था, चलनविषयक धोरण आणि विनिमय दर संकटापासून मुक्त होण्यास अनुमती देते. थोडक्यात, सोयिस्कर व अनियंत्रित तरल व्यवस्था या तरलता विनिमय दर व्यवस्थेचे प्रतिनिधित्त्व करतात.

५.९ सारांश (CONCLUSION)

आंतराष्ट्रीय व्यापार आणि इतर आर्थिक व्यवहारात विदेशी चलनांचा वापर करण्यात येत असला तरी त्यासाठी प्रथमतः विनिमयाचे दर निर्धारित करावे लागतात. विनिमयाचे माध्यम म्हणून विनिमय दराला महत्त्व आहे. विनिमय दरामुळे चलनाचे आंतराष्ट्रीय मूल्य

निश्चित होते, आंतराष्ट्रीय भांडवलाचे प्रवाह सक्रिय होतात, आर्थिक आरोग्याचा मापदंड म्हणून विनिमय दराला खुप महत्त्व आहे. संपूर्ण जग एकजिनसी / एकसंघ करण्यात विनिमय दर हा मोठा दुवा मानला जातो. विनिमय दरामुळे व्यवहारतोलातील असमतोल दूर करण्यास मदत झाली आहे. वेगवेगळ्या प्रणाली अंतर्गत विनिमय दर वेगवेगळ्या प्रकारे निर्धारित केले जातात, सुवर्ण विनिमयानुसार, जी एक निश्चित विनिमय दर प्रणाली होती, त्यामध्ये चलनाला सोन्याच्या सामुग्रीद्वारे निर्धारित केला जात होता. सुवर्ण विनिमय प्रणाली कोसळण्याचे एक कारण म्हणजे व्यवहारतोलामध्ये समतोल राखता न येणे होय. प्रामुख्याने विनिमय दर प्रणाली व्यवस्थित राखता येणे हे बाब महत्त्वाची असते, हे दिसून येते.

५.१० प्रश्न (QUESTIONS)

१) व्यवस्थापित विनिमय दर म्हणजे काय ते सांगुन त्याचे फायदे आणि तोटे स्पष्ट करा.

२) व्यवस्थापित लवचिकता विनिमय दर ही संकल्पना स्पष्ट करा.

३) व्यवस्थापित तरता विनिमय दर ही संकल्पना स्पष्ट करा.

४) टिपा लिहा.

   १) नियंत्रित तरता विनिमय दर

   २) स्थानांतरीत तरता विनिमय दर

   ३) सोयिस्कर / स्वच्छ व अनियंत्रित तरल व्यवस्था.

❖❖❖❖

munotes.in

६

विनिमय दर आणि चलनविषयक आरिष्ट - २

घटक रचना :

६.० उद्दिष्ट्ये

६.१ प्रस्तावना

६.२ लवचिक विनिमय दराअंतर्गत व्यवहारतोल

६.३ दुहेरी नोंदी लेखांकन व्यवस्थेमध्ये व्यवहारतोलाचा समतोल

६.४ भारतातील व्यवहारतोल

६.५ चलनविषयक रूपांतरण / परिवर्तनीयता

६.६ चलनविषयक आरिष्ट कारणे, परिणाम आणि उपाय

६.७ सारांश

६.८ प्रश्न

६.० उद्दिष्ट्ये

- व्यवहारशेषाची संकल्पना अभ्यासणे.
- चलनविषयक आरिष्टाची कारणे, परिणाम आणि उपाय अभ्यासणे.
- चलनविषयक रूपांतरण / परिवर्तनीयता ही संकल्पना अभ्यासणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

व्यवहारतोल आणि विनिमय दर या दोन्ही संकल्पनाना आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र खुप महत्त्व आहे. व्यवहारतोलात दोन देशांमधील व्यवहारांची पध्दतशिर नोंद केली असते. विनिमय दर म्हणजे एका चलनाची दुसऱ्या चलनाशी व्यक्त केलेली किंमत होय. जेव्हा एका डॉलरसाठी रू.८० देतो, तेव्हा तो रूपया - डॉलर विनिमय दर असतो. हे परकिय चलन बाजारात मागणी व पुरवठ्यावर आधारित असते. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारामध्ये, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकारल्या जाणाऱ्या चलनांमध्ये देयके दिली जातात, ती म्हणजे यूएस डॉलर, ब्रिटीश पाऊंड, जपानी येनचे, येरोपियन युरो यंसारखी मानक किंवा चलने.

प्रस्तुत प्रकरणात लवचिक विनिमय दराअंतर्गत व्यवहारतोल-तरंगता विनिमय दर व व्यवस्थापित विनिमय दर, दुहेरी नोंदी लेखांकन व्यवस्थेमध्ये व्यवहारतोलाचा समतोल - व्यवहारतोल नेहमी समतोलात/संतुलनात असतो व व्यवहारतोल आर्थिक किंवा वास्तविक परिस्थितीत संतुलीत / समतोलात नसतो, भारतातील व्यवहारतोल, चलनविषयक

munotes.in

रूपांतरण / परिवर्तनीयता, चलनविषयक आरिष्ट कारणे, परिणाम आणि उपाय यांची माहिती घेणार आहोत.

६.२ लवचिक विनिमय दराअंतर्गत व्यवहारतोल (BALANCE OF PAYMENT UNDER FLEXIBLE EXCHANGE RATE)

एक निश्चित विनिमय दर प्रणाली असलेल्या सुवर्ण मानकांनुसार व्यवहारतोलातील शिल्लक सुवर्ण विनिमय प्रणालीनुसार साध्य केली जाते. ज्या देशाला इतर देशांकडून जास्त सोने मिळते, त्या देशाला पैसाचा पुरवठा वाढण्याची अपेक्षा असते, परिणामी किंमत वाढते. किंमतीत वाढ झाल्यामुळे निर्यात कमी होते, ज्यामुळे सोन्याच्या प्राप्ती कमी होतात. अतिरिक्त रक्कम कमी करून व्यवहारतोल शिल्लक राहते. त्याचप्रमाणे तूट असलेल्या देशाचा सोन्याचा साठा कमी झाल्यामुळे त्याचा चलन पुरवठा कमी होणे अपेक्षित आहे. पैशाच्या पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे देशांतर्गत किंमती कमी होतात, ज्यामुळे निर्यात वाढते. अधिक निर्यातीमुळे अधिक सोने येते त्यामुळे तूट भरून निघते. सुवर्ण मानक प्रणालीमुळे स्वयंचलीत शिल्लक प्राप्त होते. येथे प्रत्येक चलनाच्या सोन्याच्या सामुग्रीनुसार विनिमय दर स्थिर राहिला, म्हणजेच किंमतीच्या पध्दतीचे पालन करून व्यवहारतोल संतुलन सुधारले गेले..

ब्रेटन वुड्स (IMF) प्रणाली जी एक निश्चित विनिमय दर प्रणाली देखील होती, सदस्यांना दोन्ही बाजूंनी १ टक्के विनिमय दर बदलण्याची परवानगी होती, जर एखाद्या सदस्याच्या देयकाच्या शिल्लकमध्ये 'मूलभूत असंतुलन' असेल, म्हणजे दीर्घकालीन आणि सतत असमतोल असेल, तर सदस्य आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या (IMF)च्या पूर्व परवानगीने त्याच्या चलनाचे अवमूल्यन करून देयकांच्या शिल्लकीतील तूट दुरूस्त केली जाते

अ) तरंगता विनिमय दर (Floating Exchange Rate) :

तरंगता विनिमय दर प्रणालीमध्ये विनिमय दर पूर्णपणे बाजार शक्तीद्वारे निश्चित केला जातो, म्हणजेच मागणी आणि पुरवठा (चलन मागणी आणि चलन पुरवठा) यांवर अवमूल्यन अवलंबून असेल. समजा, मागणी पुरवठयापेक्षा जास्त आहे, देशांतर्गत चलनाचे अवमूल्यन ७० ते ७५ डॉलर प्रति डॉलर होईल, ज्यामुळे स्वस्त निर्यात होईल आणि डॉलरचा पुरवठा वाढेल, ज्यामुळे रूपयाचे मूल्य वाढेल आणि व्यवहारतोलात समतोल राखण्याची वाटचाल होईल.

जर डॉलरचा पुरवठा मागणीपेक्षा जास्त असेल, परिणामी देशांतर्गत चलनाचे मूल्य ७५ ते ७५ डॉलर पेक्षा कमी असेल तर प्रति डॉलर ७० पर्यंत असू शकते. यामुळे व्यवहारतोल समतोल बिंदूवर घेऊन आयात स्वस्त होईल आणि निर्यात महाग होईल. तरंगता विनिमय दर प्रणालीमध्ये, सरकार किंवा चलनविषयक अधिकारी परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करत नाहीत. तथापी परकिय चलन दर खुपच अस्थिर झाल्यास, विनिमय दर स्थिर करण्यासाठी अधिकारी हस्तक्षेप करण्यास बांधील आहेत.

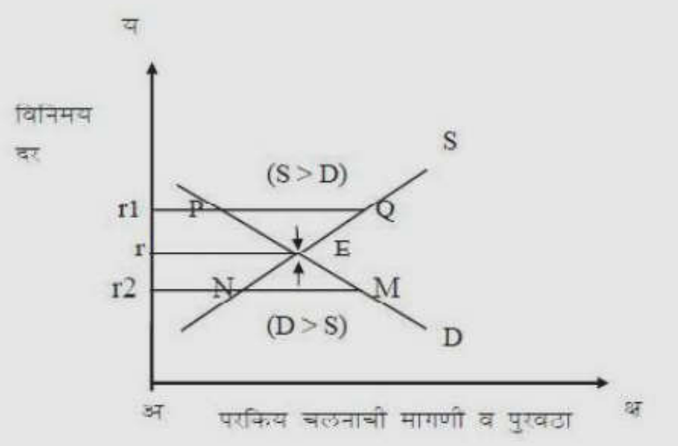

आकृती ६.१ : तरंगता विनिमय दर आणि व्यवहारतोल

आकृती ६.१ वरून असे दिसुन येते की, 'य' अक्षावर विनिमय दर तर 'क्ष' अक्षावर परकिय चलनाची मागणी व पुरवठा दर्शविला आहे. ज्या पातळीत परकिय चलनाचा मागणी व पुरवठा एकसारखे होतात, तेथे विनिमय दर निश्चित होतो. वरील आकृतीत 'E' बिंदूत परकिय चलनाची मागणी व पुरवठा यांचा समतोल साधला जाऊन 'r' इतका विनिमय दर निश्चित होतो. जेव्हा परकिय चलनाचा पुरवठा हा त्याच्या मागणीपेक्षा जास्त असतो (S > D) तेव्हा देशी चलनाचे विदेशी मूल्य कमी होते म्हणजेच विनिमय दर घटतो. याउलट जेव्हा परकिय चलनाची मागणी ही पुरवठ्यापेक्षा जास्त असते (DS) तेव्हा विनिमय दरात वाढ होते. म्हणजेच देशी चलनाचे विदेशी मूल्य वाढते.

विनिमय दर नेहमी त्या पातळीचा शोध घेतो, जिथे पुरविलेल्या परकिय चलनाचे प्रमाण मागणी केलेल्या विदेशी विनिमयाच्या प्रमाणात असते.

मूल्याच्या दृष्टीने, आयात=निर्यात.

त्यामुळे व्यवहारतोलात अतिरिक्तता किंवा तूट येत नाही. तरंगता विनिमय दर अंतर्गत सहसा परकिय चलन बाजारात सरकारी हस्तक्षेप नसतो. आकृती ६.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे व्यवहारतोलाचे संतुलन विनिमय दरातील बदलांद्वारे राखले जाते. विनिमय दर 'E' वर, समतोल विनिमय दर जेथे मागणी पुरवठयाच्या बरोबरीची असते, व्यवहारतोल शिल्लक असणे आवश्यक आहे. '1' आणि '12' वर, मागणी आणि पुरवठा समान नाहीत. तथापि, मागणी आणि पुरवठाच्या बाजार शक्तींद्वारे विनिमय दर समतोलाकडे जाईल. तरंगता विनिमय दर अंतर्गत चलन प्राधिकरण सामान्यतः परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करत नाही. काही प्रकरणे वगळता, व्यवहारतोलात शिल्लक संतुलित ठेवण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

ब) व्यवस्थापित विनिमय दर (Managed Exchange Rate) :

व्यवस्थापित विनिमय दरामध्ये, देशाच्या परकिय चलनात, परकिय चलनाची मागणी आणि परकिय चलनाचा पुरवठा यावर विनिमय दर निर्धारीत केला जातो. अधिकारी सहसा बाजारात हस्तक्षेप करत नाहीत. भारत आणि जगातील बहुतेक देशांनी ही प्रणाली

स्वीकारली आहे. सध्या (सप्टेंबर २०२२) रूपयाचे अवमूल्यन विनिमय दर ८० = $१ च्या पुढे गेले आहे. परकिय चलन बाजारात रिझर्व्ह बँकेच्या हस्तक्षेप दिसून येतो.

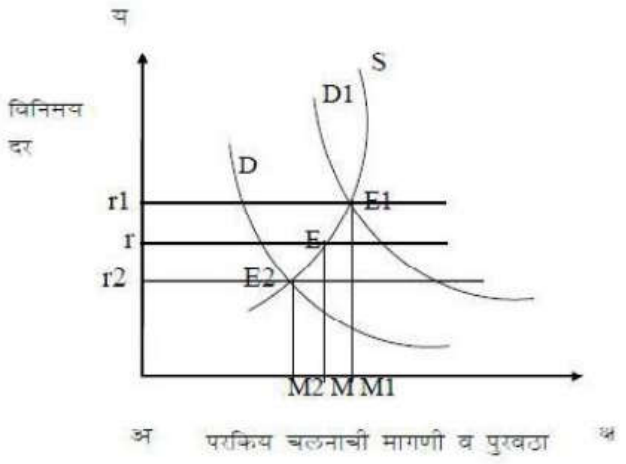

आकृती ६.२ : व्यवस्थापित विनिमय दर आणि व्यवहारतोल

आकृती ६.२ वरून असे दिसुन येते की, 'य' अक्षावर विनिमय दर तर 'क्ष' अक्षावर परकिय चलनाची मागणी व पुरवठा दर्शविला आहे. ज्या पातळीत परकिय चलनाचा मागणी व पुरवठा एकसारखे होतात, तेथे विनिमय दर निश्चित होतो. वरील आकृतीत 'E' बिंदूत परकिय चलनाची मागणी व पुरवठा यांचा समतोल साधला जाऊन ‘r' इतका विनिमय दर निश्चित होतो. व्यवस्थापित विनिमय दरामध्ये एका विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त चढ-उतार होऊ देणार नाहीत. देशाचे व्यवहारतोल तूट किंवा अतिरिक्त असू शकते. त्यानुसार चलनाची कमतरता किंवा अधिशेष असतील. जेव्हा परकिय चलनाचा जास्त पुरवठा होतो, ज्यामुळे विनिमय दर कमी होतो, तेव्हा चलन अधिकारी परकिय चलन खरेदी करतील आणि परकिय चलनाच्या साठ्यात भर घालतील. व्यवस्थापित विनिमय दर प्रणालीमध्ये, बाजारातील शक्तींनुसार विनिमय दर बदलतो. तथापि, जर बदल विस्तृत असतील आणि गंभीर आर्थिक समस्या निर्माण करू शकतील, तर चलन प्राधिकरण फरक मर्यादित करण्यासाठी हस्तक्षेप करेल. व्यवस्थापित विनिमय दर प्रणाली अंतर्गत व्यवहारतोल शिल्लक असणे आवश्यक नाही.

विनिमय दर ‘r” वर, मागणी केलेले आणि पुरवठा केलेले डॉलर्सचे प्रमाण समान आहे मागणी 'D' वर उजवीकडे वळल्यास, जेव्हा D > S आणि व्यवहारतोल तुटीत असेल, तेव्हा सरकार / मौद्रीक अधिकारी त्यांच्या अधिकृत परकिय चलन साठ्यातून अतिरिक्त आवश्यक डॉलर पुरवून समतोल दर " राखू शकतात. इच्छित किंवा योग्य विनिमय दर राखण्यासाठी सरकारकडे आवश्यक प्रमाणात परकिय चलन असणे आवश्यक आहे. बाजारशक्ती निच्छित पातळीवर विनिमय दर राखत नाहीत. येथे व्यवहारतोल शिल्लक असणे आवश्यक नाही. परकिय चलनाच्या साठ्याचा वापर करून बाजारातील हस्तक्षेपाद्वारे विनिमय दर आणि व्यवहार संतुलनाचे संतुलन सुधारले जाते.

व्यवस्थापित विनिमय दरामध्ये, डॉलर 12 पर्यंत वाढेल. म्हणजेच चलनाचे अवमूल्यन होईल. जर सरकारला त्याचे चलन 12 पर्यंत घसरावे असे वाटत नसेल परंतु ते 11' पर्यंत मर्यादीत ठेवावे, तर सरकारच्या इच्छेनुसार दर '11' पर्यंत आणण्यासाठी आवश्यक

munotes.in

अतिरिक्त पुरवठा 'MMI' डॉलर्सचा पुरवठा केला पाहिजे. व्यवस्थापित विनिमय दरांतर्गत, व्यवहारतोल संतुलनात राखण्यासाठी आणि विनिमय दराची इच्छित पातळी राखण्यासाठी सरकारला पुरेसा राखीव ठेवण्याची आवश्यकता आहे. व्यवहारतोल नेहमी शिल्लक असणे आवश्यक नाही. परकिय चलन दराची आवश्यक पातळी राखण्यासाठी आणि व्यवहार समतोल राखण्यासाठी विदेशी चलन बाजारात परकिय चलनाची विक्री आणि खरेदी आवश्यक असते.

६.३ दुहेरी नोंदी लेखांकन व्यवस्थेमध्ये व्यवहारतोलाचा समतोल (BALANCE OF PAYMENTS BALANCES IN DOUBLE ENTRY ACCOUNTING SYSTEM)

व्यवहारतोल म्हणजे दिलेल्या कालखंडात देशातील रहीवाशांच्या उर्वरित जगाबरोबरील आर्थिक व्यवहाराची पध्दतशीर नोंद होय. उदा. भारताची देय रक्कम उर्वरित जगाकडून प्राप्त झालेल्या आणि केलेल्या देयकांचा संदर्भ देते. व्यवहारतोलातील शिल्लक मध्ये पावत्या आणि पेमेंट यांचा समावेश होतो. पावत्या आणि देयके क्रेडीट आणि डेबिट म्हणून वगीकृत आहेत.

अ) व्यवहारतोल नेहमी समतोलात असतो? (Balance of Payments Always Balances) :

लेखाशास्त्राच्या नियमानुसार देशाचा व्यवहारतोल नेहमीच संतुलीत किंवा समतोलात असतो. हिशेबाच्या द्विनोंद पध्दतीनुसार एकूण देण्या-घेण्याच्या नोंदी केल्या जात असल्यामुळे व्यवहारतोलात जमा व खर्चाची रक्कम सारखीच असते. त्यामुळे एखाद्या ताळेबंदाप्रमाणे व्यवहारतोलात समतोल दिसतो. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार दुहेरी एंट्री अकाउंटिंग सिस्टममध्ये केले जातात. या पध्दतीमध्ये प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराची दोनदा नोंद केली जाते, एकदा क्रेडीत म्हणून आणि एकदा समान रक्कमेच्या डेबिट म्हणून. कारण, प्रत्येक व्यवहाराला दोन बाजू असतात. जेव्हा आपण एखादी वस्तू विकतो, तेव्हा आपल्याला त्याची किंमत मोजावी लागते. उदा. जर भारतीय कंपनीने USA फर्मला ५००० डॉलर किंमतीची वस्तू निर्यात केली, तर ५००० डॉलर भारताच्या व्यवहारतोलात जमा केले जातात, कारण निर्यात केलेल्या मालामध्ये USA फर्म कडून भारताला पैसे मिळतील, त्याच वेळी तो USA मालमत्तेवर दावा बनत असल्याने ते आर्थिक डेबिट म्हणून प्रविष्ट केले जाते.

तक्ता ६.१ : व्यवहारतोल विवरण

	यूएस डॉलर $	
	क्रेडिट (+)	डेबिट (–)
वस्तूंची निर्यात	$ ५००	
आर्थिक बहिर्वाह		$ ५००

त्याचप्रमाणे, जर एखाद्या भारतीय नागरीकाने यूएसएला भेट दिली आणि हॉटेल, जेवण आणि इतर गोष्टीवर $५०० खर्च केले, पुढीलप्रमाणे,

तक्ता ६.२ : व्यवहारतोल विवरण		
	यूएस डॉलर $	
	क्रेडिट (+)	डेबिट (−)
यूएसएकडून खरेदी केलेल्या प्रवास सेवा		$ ५००
आर्थिक अंतर्वाह	$ ५००	

उदा.१ वरील तक्त्याप्रमाणे, भारतीय नागरिक USA मध्ये प्रवास सेवांवर ५०० $ डॉलर खर्च करतो, ते डेबिट म्हणून दाखविले जाते. पण जर USA मध्ये जेव्हा पैसा खर्च केला जातो, तो ५०० $ डॉलर वस्तू आणि सेवांवर दावा करतो, तेव्हा आर्थिक प्रवाह बनतो. जेव्हा तो खर्च केला जातो, तेव्हा तो क्रेडिट म्हणून दाखविला जातो.

उदा.२ जर भारताने इतर देशांना $ १००००० दान म्हणून दिले तर त्याची नोंद एकतर्फी हस्तांतरण (बाह्य प्रवाह) म्हणून केली जाईल. हे भारतावरील परकिय दाव्यातील वाढीचे प्रतिनिधित्त्व करते जे डेबिट म्हणून दाखविले जाते. जेव्हा USA मध्ये खर्च केलेला पैसा, USA नागरिकांना देतो. हा वस्तू आणि सेवांवरील दावा आर्थिक प्रवाह बनतो. जेव्हा तो खर्च केला जातो, त्यानुसार क्रेडिट म्हणून दाखविला जातो.

तक्ता ६.३ : व्यवहारतोल विवरण		
	यूएस डॉलर $	
	क्रेडिट (+)	डेबिट (−)
एकतर्फी हस्तांतरण		$ १०००००
आर्थिक बहिर्वाह	$ १०००००	

दिलेल्या वर्षात हे एकमेव व्यवहार आहेत, असे गृहित धरून, सर्व व्यवहार जोडल्यास क्रेडिट आणि डेबिट दोन्ही बाजू समान आहेत.

ब) व्यवहारतोल आर्थिक किंवा वास्तविक परिस्थितीत समतोलात नसतो (May not Balance in Economic or Real Situation) :

जर आपण भारताच्या कोणत्याही वर्षाच्या व्यवहारतोल खात्याचा अभ्यास केला तर, १) व्यापारखाते, २) चालू खाते, ३) भांडवली खाते, ४) एकूण खाते,५) परकिय चलन अशी विभागणी केली जाईल.

तक्ता ६.४ : व्यवहारतोल विवरण	
	$ दशलक्ष
व्यापार खाते शिल्लक	−१५७५०६
चालू खाते शिल्लक	−२४६५६
भांडवली खाते शिल्लक	८४१५४
एकूण शिल्लक	५९४९८
परकिय चलनसाठा	−५९४९८

जेव्हा व्यवहारतोल शिल्लक वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये विभागतो, तेव्हा व्यापार खात्यात तसेच चालू खात्यात तूट असते. खात्याच्या अधिशेषातून तूट भरून काढली जाते. भांडवली खात्यात अजूनही $ ८४१५४ दशलक्ष अधिशेष आहे. सर्व बाबींचा विचार झाल्यास एकूण शिल्लक $५९४९८ आहे. हा अधिशेष रिझर्व्ह खात्यात हस्तांतरीत केला जातो. आर्थिक दृष्टिकोनातून, व्यवहारतोलात समतोल शिल्लक असू शकत नाही. जर चालू खात्यात तूट असेल, ज्यामध्ये व्यापार खाते देखील समाविष्ट आहे, तर ते भांडवली खाते देखील तूटीत चालले तर आपल्याकडे एकूण शिल्लक खात्यात तूट असेल. एकूण खात्यातील अतिरिक्त किंवा तूट राखीव खात्यात हस्तांतरित किंवा समायोजित केली जाते.

तक्ता ६.४ मध्ये, एकूण खात्यात अधिशेष आहे, जो आरक्षित खात्यात हस्तांतरित किंवा जोडला जातो. एकूण खात्यातील तूट राखीव खात्यातून पैसे काढण्यासाठी दुरूस्त केली जाते. अशा प्रकारे व्यवहारतोलाची शिल्लक, शिल्लक राहते. एकूणच शिल्लक अनेक वर्षे तुटीत राहिल्यास, या परिस्थितीला 'मूलभूत असंतुलन' असे संबोधले जाते. अवमूल्यन इत्यादी धोरणात्मक उपायांद्वारे अशी परिस्थिती दुरूस्त करणे आवश्यक आहे.

६.४ भारतातील व्यवहारतोल (INDIA'S BALANCE OF PAYMENTS)

देशाचे व्यवहारतोलात खाते हे दुहेरी नोंद पुस्तपालन तत्त्वांच्या आधारे तयार केले जाते. यात प्रत्येक व्यवहार जमा (Credits) आणि खर्च (Debits) बाजूस नोंदविला जातो. व्यवसायिक लेखांकनात जमा उजव्या बाजूस आणि खर्च डाव्या बाजूस दर्शविलेले असते. याउलट व्यवहारतोल लेखांकनात जमा डाव्या बाजूस आणि खर्च उजव्या बाजूस दाखविण्याची पध्दत आहे.

जेव्हा परकिय देशांकडून रक्कम मिळते तेव्हा तो जमा व्यवहार असतो तर परकिय देशास रक्कम देणे हा खर्च व्यवहार असतो. जमा बाजूस असलेल्या प्रमुख बाबीत वस्तू व सेवांची निर्यात, देणग्या, अनुदाने वगैरे स्वरूपातील परकियांकडून मिळालेल्या हस्तांतरित रक्कमा, विदेशातून कर्ज उभारणी, सोन्यासह इतर राखीव मालमत्तेची परकीय देश व एजन्सींना केलेली अधिकृत विक्री, परकीयांनी देशात केलेली गुंतवणूक यांचा समावेश होतो.

व्यवहारतोलाचा खर्च बाजूस असलेल्या प्रमुख बाबीत वस्तू व सेवांची आयात, देणग्या, अनुदाने या स्वरूपात परकियांना दिलेल्या हस्तांतरित रक्कमा, परकिय देशांना दिलेले कर्ज, परकिय देश आणि आंतरराष्ट्रीय एजन्सीकडून राखीव निधी किंवा सोन्याची खरेदी, देशातील रहिवाशांनी विदेशात केलेली गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. व्यवहारतोल खात्यात जमा व खर्चाच्या बाबी दुहेरी नोंद पुस्तपालन तत्त्वानुसार उभ्या दर्शविल्या जातात. या बाबी आडव्या स्वरूपात चालू खाते, भांडवली खाते, आणि अधिकृत हिशेबपूर्ती खाते (Official Settlement Account) या तीन प्रकारात विभागल्या जातात. चूकभूल खात्यामुळे प्रत्येक देशाची एकूण प्राप्ती व एकूण देणी या बाजू संतुलित राखल्या जातात.

जेव्हा एखाद्या देशाच्या एकूण दृश्य व अदृश्य वस्तूंचे आयातमूल्य हे एकूण दृश्य व अदृश्य वस्तूंच्या एकूण निर्यात मूल्यापेक्षा जास्त असते तेव्हा व्यवहारतोल प्रतिकुल बनतो. आणि तो असंतुलित अवस्थेत जातो.. अशावेळी व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यात तूट निर्माण

झालेली असते. ही तूट भरून काढण्यासाठी भांडवली खात्यातील येणी वाढविण्यात येतात व व्यवहारतोलात समतोल साधला जातो. थोडक्यात, व्यवहारतोलातील असमतोल म्हणजे चालू खात्यातील असमतोल होय. हा असमतोल वाढावा किंवा तूटीमुळे निर्माण होतो. आणि अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्वरूपाचा असू शकतो.

जेव्हा आपण क्रेडीट्स आणि डेबिटची प्रतिकूल आणि अनुकूल प्रवाहांमध्ये विभागणी करतो, तेव्हा शिल्लक आणि तूट संतुलनामध्ये असमतोल ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होते. स्वायत्त प्रवाह परकिय व्यापाराच्या सामान्य मार्गात होतात आणि ते व्यवहारतोलमध्ये इतर वस्तूंपेक्षा स्वतंत्र असतात. व्यवहारतोल शिल्लक समान करण्यासाठी अनुकूल प्रवाह घडतात. जेव्हा प्रतिकूल प्रवाह नसतात, म्हणजेच जेव्हा स्वायत्त आवक आणि बहिर्वाह समान असतात, तेव्हा देयके शिल्लक राहतात. कोणत्याही व्यवहारतोलातील असमानतेसाठी, व्यवहारतोलामध्ये समतोल साधण्यासाठी अनुकूल आवक किंवा बहिर्वाह आवश्यक असतो. प्रतिकूल आवक ही तूट दर्शविते आणि बहिर्वाह हा अधिशेषाचा परिणाम आहे. जवळजवळ सर्व देशांच्या व्यवहारतोल खात्यामध्ये प्रतिकूल बाह्यप्रवाह किंवा प्रवाह असतो. स्वायत्त पावत्या, स्वायत्त देयके समान आहेत, जेथे समतोल परिस्थिती असणे ही दुर्मिळ गोष्टच आहे. व्यवहारतोल नेहमी फक्त डबल एंट्री अकाउंटिंग सिस्टिममध्ये समान राहतो, अन्यथा तो अपवाद आहे.

६.५ चलनविषयक रूपांतरण / परिवर्तनीयता (CONVERTIBILITY OF CURRENCY)

६.५.१ प्रस्तावना:

चलन हा शब्द विनिमयाचे माध्यम म्हणून चलनात असलेल्या कोणत्याही स्वरूपातील पैशाला सूचित करतो, म्हणजेच बँक नोटा आणि नाणी. विदेशी चलनाची टंचाई सार्वजनिक/ विदेशी कर्जाचा बोझा किंवा भार व्यवहार तोलातील तुट या देशाच्या आंतरराष्ट्रीय समस्यांवर उपाययोजना म्हणून आयात-निर्यात, निर्यात प्रोत्साहन, अवमुल्यन आणि चलनाचे परिवर्तन या मार्गाचा अवलंब केला जातो.

६.५.२ चलनविषयक रूपांतरण / परिवर्तनीयता (Convertibility of Currency: Definition) :

१) “चलनाची परिवर्तनियता म्हणजे स्वदेशी चलनाचे कोणत्याही विदेशी चलनात मुक्तपणे रूपांतर करता येणे होय." त्याच प्रमाणे विदेशी चलनाचे स्वदेशी चलनात सुध्दा रूपांतरण / परिवर्तन करता येते.

२) "जेव्हा एक चलन दुसऱ्या चलनात रूपांतरीत / परिवर्ततीत केले जाते किंवा त्या उलट मध्यवर्ती बँकेच्या किंवा सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय किंवा त्याशिवाय बदलले जाते. "

यावरून असे दिसते की, भारताच्या संदर्भात चलनाची परिर्वतनियता म्हणजे भारतीय रूपयाचे कोणत्याही देशाच्या चलनात बदलता येण्याची व्यवस्था होय. तसेच विदेशी चलनाचे भारतीय रूपयांत रूपांतर करणे म्हणजे चलनाचे परिवर्तन करणे असे म्हणता येईल. परकिय चलन बाजारात निर्धारित केलेल्या विनिमय दराने रूपांतरण केले जाते.

कोणत्याही दोन चलनांमध्ये रूपांतरण केले जात असले तरी, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील वस्तू आणि सेवा विक्रेते/निर्यातदार सामान्यतः मानक किंवा वाहन चलनात देय देण्याची मागणी करतात. यूएस डॉलर (S), ब्रिटिश पाउंड (£), युरो (E), येन (¥), या विदेशी चलन बाजारात प्रमाणित चलनांची मागणी आहे. आवश्यकतेनुसार इतर चलनांची मागणी केली जाऊ शकते.

६.५.३ रूपांतरणाच्या / परिवर्तनीयतेच्या अटी (Conditions) :

यूएस डॉलर, इंग्लंड आणि युरोप सारख्या काही देशांनी पूर्ण परिवर्तनीयतेला परवानगी दिली आहे. सशर्त परिवर्तनीयता: बहुतेक देश प्रतिबंधित परिवर्तनीयतेस परवानगी देतात. उदा. भारत चालू खात्यातील कमाईवर पूर्ण परिवर्तनीयतेला परवानगी देतो. पूर्व परवानगीने किंवा काही अटींसह भांडवली खात्यावर काही मर्यादेत परिवर्तनीयतेची परवानगी आहे. थेट परकिय गुंतवणूक (FDI) हे असेच एक प्रकरण आहे. पूर्ण परिवर्तनीयता असलेल्या देशांसह बहुतेक देश दिलेल्या परिस्थितीनुसार, मागणीनुसार काही निर्बंध लादू शकतात.

जेव्हा परकिय चलनाच्या रूपयाची परिवर्तनीयतेबाबत असलेली अधिकृत दराची सक्ती पूर्णपणे काढून टाकली जाते. तेव्हा त्यास रूपयाची चालू खात्यातील पूर्ण परिवर्तनीयता असे म्हटले जाते. अशाप्रकारे चालू खात्यावर चलन पूर्णपणे परिवर्तनीय होणे, ही भांडवली खात्यातील परिवर्तनीयतेची पूर्वतयारी मानली जाते. तसेच टप्प्याटप्प्याने अशी परिवर्तनीयता आणली जाणे, हे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अपरिहार्य मानले जाते.

जेव्हा व्यापार उदारीकरणात प्रवर्तनशील स्पर्धा असेल, तेव्हाच चालू खात्यातील परिवर्तनीयता ग्राहकांना फायदेशीर ठरते. यामुळे विस्तारीकरणात इतर देशांतून वस्तू व सेवांची खरेदीसाठी संधी उपलब्ध होते. तसेच अप्रत्यक्षपणे उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळते, गुंतवणूक निर्णयाला सहायक ठरते, त्याचबरोबर देशाला तुलनात्मक फायदे मिळतात. देशांतर्गत उद्योग परकिय वस्तूंबरोबर स्पर्धा करतात. देशांतर्गत वस्तूंना विनिमय दराबरोबर तडतोड करावी लागते. त्यामुळे विनिमय दराच्या पातळीत आयात खर्चिक बनते. परिणामी आवश्यक वस्तूंची आयात खर्चिक बनते. हे देशाच्या आर्थिक विकासाला आवश्यक असते, कारण त्यामुळे देशांतर्गत उत्पादनाच्या विपणनावर परिणाम होत नाही.

चलनाची परिवर्तनीयता हा आर्थिक धोरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो. चलनाची परिवर्तनीयता हा उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाशी निगडीत विषय होय. रूपयाची परिवर्तनीयता हा विषय विनिमय दराशी संबंधित आहे. तसेच तो व्यवहार शेषातील (Balance of payment) व्यवहारांशी निगडीत आहे. व्यवहार शेषात एखाद्या देशाच्या सर्व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारांचे वर्गिकरण चालू खात्यावरील व्यवहार आणि भांडवली खात्यावरील व्यवहार, असे करता येते. जेव्हा चालू खात्यात समाविष्ट होणाऱ्या सर्व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारांसाठी आवश्यक असणारे परकिय चलन बाजारातील मागणी-पुरवठ्यानुसार ठरणाऱ्या विनिमयदरास उपलब्ध करून दिले जाते, तेव्हा त्यास चलनाची चालू खात्यावरील परिवर्तनीयता असे संबोधले जाते. भांडवली आंतराष्ट्रीय पातळीवर पूर्णपणे गतिमान होणे, म्हणजेच भांडवली खात्यातील परिवर्तनीयता होय. याचे थोडक्यात वर्णन 'संपूर्ण वित्तिय खुलेपणा' असे करता येईल. हा संपूर्ण वित्तिय खुलेपणा,

म्हणजेच भांडवलाच्या देशातील आगमनावर व देशातून होणाऱ्या निर्गमनावर कोणतेही निर्बंध नसणे.

६.५.४ रूपांतरण / परिवर्तनीयतेचे फायदे (Benefits) :

भांडवली खात्यातील परिवर्तनीयतेचे वेगवेगळे फायदे आहेत, सरासरी बचत व गुंतवणूकीचा परिणामकारक उपयोग करता येतो, बचत व गुंतवणूक या दोन्हीला जिंदगीच्या वास्तव मूल्यामध्ये संरक्षण मिळते, जागतिक स्पर्धेत अर्थव्यवस्थेच्या वित्तिय क्षेत्रात निर्यातीसाठी कार्यक्षमता, स्थिरता आणि प्रेरणेत सुधारणा होते, मुक्त आणि स्वतंत्र खात्यावर परकिय भांडवलाचे आकर्षण निर्माण होते. जागतिक बाजारपेठेतील व देशी बाजारपेठेची साखळी निर्माण होते, इतर देशात गुंतवणुकीची संधी उपलब्ध होते.

१) आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ करते :

सर्व चलनांमध्ये परवानगी दिल्यास परिवर्तनीयता देशांना व्यापारात प्रवेश करण्यास सक्षम करते. गरीब देश वस्तू आणि सेवा आयात करू शकतात, अन्यथा ते आयात करू शकणार नाही.

२) तुलनात्मक फायद्याच्या आधारावर व्यापाराला प्रोत्साहन दिले जाते :

प्रत्येक देश तुलनात्मक फायद्यावर आधारित आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होऊ शकतो.

३) परकिय भांडवलाचा प्रवाह :

भांडवल दुर्मिळ देशांना अधिक गुंतवणूक रोजगार आणि उत्पन्नाचा फायदा होऊ शकतो.

४) परिवर्तनीयतेचा फायदा देशांना होण्यास मदत होईल : आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील सर्व नफ्यांचा आनंद देश घेत आहेत.

५) आर्थिक संबंधाचा लाभ घेण्यास मदत :

आधुनिक काळात सर्व देशांचे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंध आहेत म्हणून चलनांची परवर्तनीयता त्यांना अशा उदार आर्थिक संबंधाचा लाभ घेण्यास सक्षम करते. परंतू चलन परिवर्तनीयेवर चलन संकटामूळे नकारात्मक प्रभाव पडतो.

६.६ चलनविषयक आरिष्ट : कारणे, परिणाम आणि उपाय

६.६.१ चलनविषयक आरिष्ट / संकट : अर्थ

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील विदेशी देणी देण्याच्या संदर्भात चलनसंकट ही महत्त्वाची संकल्पना आहे. चलन संकट ही अशी परिस्थिती आहे, जिथे विनिमय दर बदलतो. विशेषत: सतत पैशाचे अवमूल्यन होत राहते. भांडवल एका देशातून दुसऱ्याला सतत वाहते असते. हे चलनाचे अचानक होणारे अवमूल्यन आहे, जे परकिय चलन बाजारात अनेकदा घडून येते. व्यवहारतोलाच्या तुटीतील दिर्घ अंसतुलनामुळे याचा परिणाम होऊ शकतो.

munotes.in

ब्रेटन वुड्स किंवा डॉलर विनिमय दर प्रणालीने सन १९५० आणि सन १९६० च्या दशकात एक विशिष्ट स्थिरता प्रदान केली असली तरी उत्तरार्धात काही समस्या देखील निर्माण झाल्या. यूएसए आणि इतर औद्योगिक देशांनी सन १९७१ ते सन १९७३ या यंत्रणा वाचवण्याचे केलेले प्रयत्न अपेक्षित परिणाम आणू शकले नाहीत. सन १९७३ पासून, जागतिक अर्थव्यवस्था विविध प्रकारच्या लवचिक विनिमय दर प्रणाली अंतर्गत कार्यरत आहे.

सन १९७३ नंतरच्या काळातील प्रमुख चलन संकट, अर्जेंटिनाचे टकीला संकट १९९९.२००२, सन १९९४ चे मेक्सिकन संकट, थायलंडवरील वित्तिय अरिष्ट, इंडोनेशियावरील वित्तिय अरिष्ट, फिलिपाईन्सवरील वित्तिय अरिष्ट, दक्षिण कोरीयातील वित्तिय अरिष्ट, सन १९९७ चे आशियाई चलन संकट, सन १९९८ चे रशियन संकट, जागतिक आर्थिक मंदी सन २००७-०९ आणि सन २०१६ चे व्हेनेझुएला आणि तुर्की चलन संकट चलन संकट काही उदाहरणे आहेत.

६.६.२ चलनविषयक आरिष्ट/संकटाची कारणे (Currency Crisis: Causes) :

चलनविषयक आरिष्ट / संकट अर्थसंकल्पीय तूट, जास्तीचा खर्च, अधिक चलन पुरवठा, देशांतर्गत चलनवाढ ही सामान्यता चलन संकट निर्माण करण्यासाठी कारणीभूत बाब ठरते. चलनविषयक आरिष्ट / संकटास, अर्थव्यवस्थेतील वैयक्तिक किंवा सामुहीकरीत्या जबाबदार असलेल्या प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे :

१) सरकारचा जादा खर्च:

सरकारे, लोकशाही किंवा अन्यथा जास्त खर्च करण्याची प्रवृत्ती. लोकशाहीवादी, आर्थिकदृष्टया कमकुवत असलेल्या बहुसंख्येला मदत करण्यासाठी स्पष्टपणे प्रकल्पावर खर्च करून सरकार लोकप्रिय होऊ इच्छित आहे. तथापि, निर्णय सामान्यतः राजकिय असतो.

२) महागाईचा उच्च दर :

अर्थसंकल्पीय तुटीच्या उच्च पातळीमुळे अतिरिक्त पैशाचा पुरवठा होतो, ज्यामुळे महागाई वाढते. महागाईमुळे निर्यात महाग होते आणि आयात स्वस्त होते ज्यामुळे व्यवहारतोलाची समस्या निर्माण होते.

३) चालू खात्यातील तूट :

चलनवाढ निर्यात कमी करते आणि आयात प्रवृत्त करते, ज्यामुळे चालू खात्यातील तूट वाढते. सतत चालू खात्यातील तूट सरकारला आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करण्यास भाग

४) अल्पकालीन विदेशी कर्ज :

चालू खात्यातील तूट भरून काढण्यासाठी मोठ्या अल्पकालीन कर्जाचा अवलंब केला जातो. हि अल्पकालीन कर्जे धोके निर्माण करत असतात.

५) सट्टा :

अनियंत्रित सट्टा या क्रियेमूळे परकिय चलन बाजारात आरिष्ट निर्माण होते.

६) आर्थिक आणि राजकिय अस्थिरता :

चलनवाढ, चालू खात्यातील तूट, सतत होणारे अवमूल्यन ही आर्थिक संकटे निर्माण करण्यासाठी पुरेशी कारणे आहेत. आर्थिक संकट जेव्हा खोलवर जाते तेव्हा राजकिय संकट निर्माण होते. राजकिय नेतृत्त्व संकटात असताना, हे संकट अर्थव्यवस्थेला अधिक संकटात खोलवर नेत असते.

७) परकिय भांडवलाचा अधिकचा ओघ :

परकिय भांडवलाचा अधिकचा ओघ आर्थिक संकट निर्माण करते, गुंतवणूक दाराचे अनुकरण सतत होत राहीले तर, आर्थिक संकट वाढीस लागते. उदा. हर्डी परिणाम, बँडबॅगन परिणाम.

८) असममित माहिती :

प्रतिकूल निवड आणि नैतिक धोका तीव्र होतो तेव्हा परिस्थितीचा परिणाम आर्थिक संकटात होतो आणि हे चलन संकटाकडे नेतो.

६.६.३ चलनविषयक आरिष्ट / संकटाचे परिणाम (Currency Crisis: Impact):

एक विनिमय दर संकट प्रामुख्याने परकिय चलन दर कोसळून प्रतिबिंबित होते. त्यात मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार होतात. ही प्रक्रिया सहसा सट्टेबाजीमुळे सुरू होते, ज्यामुळे ती आणखी तीव्र होईल आणि परकिय भांडवलाची उड्डाण होते. परकिय चलनात स्थिरता आणण्यास यश न आल्याने परकिय चलनाचा साठा कमी होईल.

परकिय चलन बाजार अत्यंत अस्थिर आहे, ज्यामुळे तीव्र सट्टा सुरू होतो. फारच कमी परकिय चलन गंगाजळी सरकार आणि आर्थिक अधिकारी यांना असहाय्य प्रेक्षक बनवते, ज्यामुळे ते कोणत्याही अर्थपूर्ण हस्तक्षेपास असमर्थ ठरतात. देशांतर्गत चलनाच्या अंतर्गत आणि बाह्य मूल्याच्या घसरणीसह, संकटापूर्वी अल्प- मुदतीच्या परदेशी प्रवाहाच्या मोठ्या प्रमाणासह, अर्थव्यवस्था परकिय भांडवलाचा उड्डाण अनुभवू लागते, परकिय चलन बाजाराला संकटात खोलवर घेऊन जाते.

परकिय वित्तीय गुंतवणूकदार आणि अल्पमुदतीचे सावकार त्यांचे भांडवल काढून घेतील ज्यामुळे आर्थिक संकट ओढवले जाईल. खाजगी डिलर्स आणि दलाल जे बँक कर्जाच्या आधारे परकीय चलन बाजारात त्यांचे व्यवहार करतात, जे बँकेच्या कर्जाची परतफेड करण्यास अक्षम असतील. त्याचप्रमाणे बँकाकडून कर्ज घेऊन व्यापार करणारे स्टॉक ब्रोकरही कर्ज फेडण्यास असमर्थ असतील.

परकीय चलन बाजार, शेअर बाजार, इक्विटी आणि डेट मार्केटमधून परकिय गुंतवणूक काढून घेणे यामुळे बँकिंग संकट निर्माण होते. आर्थिक घसरणीमूळे बँकाच्या गैर- कार्यक्षम मालमत्ता (NPAs) वाढतात. त्यामुळे ठेवीदारांचा आत्मविश्वास कमी होतो. आणि ते त्यांच्या

ठेवी बँकेत ठेवण्याऐवजी काढून घेतात. आत्मविश्वास कमी झाल्यामुळे बँकावर धावपळ होते.

१) अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र :

या परिस्थितीचा दबाव आणि ताण बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र सहन करू शकत नाही. अनिश्चितता, सट्टा, बुडीत कर्जे यामुळे बँक व्यवसाय कमी होईल. गुंतवणूकीत आणि आर्थिक क्रियेमध्ये आणखी घट होईल.

२) आर्थिक आकुंचन :

विनिमय दर संकटाचा परिणाम आर्थिक संकटाकडे नेतो. त्या राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था आर्थिक मंदीत पडतात. ज्यामुळे सुधारणा केल्याशिवाय नैराश्य येऊ शकते.

३) बेरोजगारी :

गुंतवणूकीत घट झाल्याने बेरोजगारी वाढेल. याचा सर्वाधिक फटका स्थलांतरितांना बसला आहे. त्यांना बाधित देशात परत आणले जाते, ज्यामुळे मूळ देशांसाठी अधिक समस्या निर्माण होतात.

४) गरीबीत वाढ :

वाढीव घसरण, वाढीव बेरोजगारीमुळे अधिक गरीबी वाढते. ज्या देशांमध्ये बेराजगारी भरपाई योजना नाही, अशा देशांमध्ये लोकांना जास्त त्रास होतो.

५) संसर्ग प्रभावात वाढ :

विनिमय दराचे संकट प्रादेशिक लहरींमध्ये अनेकदा दिसून येते. चलन संकटाच्या अशा वैशिष्ट्यांना संसर्गाचा प्रभाव म्हणतात. म्हणजेच चलन संकट अनेकदा वैयक्तिक देशांऐवजी प्रादेशिक लहरींमूळे निर्माण होते.

चलन संकटामुळे यासारख्ये परिणाम अनुभवास आले, 'मे' ते 'ऑगस्ट' सन २०१३ मध्ये भारताने चलनातील किरकोळ संकट अनुभवले. २८ ऑगस्ट २०१३ रोजी रूपयाची किंमत डॉलर (S) ६८.८ वर घसरली. या काळात रुपयाचे अवमूल्यन सुमारे २० टक्के झाले. त्यानंतर २०१४ मध्ये रूपया डॉलर ($) ६२.०० वर वाढला. ऑगस्ट सन २०१५ मध्ये पुन्हा रूपया डॉलर (S) ६७.०० वर घसरला. त्यानंतर रूपयाला थोडी ताकद मिळाली आणि विनिमय दर ३ ऑगस्ट २०१७ ला सुमारे डॉलर ($) ६३.०७ वर वाढला. सन २०१८ मध्येही डॉलरच्या तुलनेत रूपयाचे अवमूल्यन झाले. विनिमय दर प्रति यूएस डॉलर ($) ७५ आणि त्याहून अधिक झाला. सध्या सन ऑगस्ट, २०२२ मध्ये विनिमय दर प्रति यूएस डॉलर (S) ८०.०० च्या आसपास आहे. अलिकडे दुसऱ्या उदोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या चलनांनाही गेल्या काही वर्षांमध्ये डॉलरच्या तुलनेत घसरण झाली.

६.६.४ चलनविषयक आरिष्ट/संकट दर करण्यासाठीचे उपाय (Currency Crisis : Measures) :

१) मजबूत आर्थिक व्यवस्था :

कमकुवत बँकिंग आणि वित्तिय प्रणाली चलन संकटासाठीचे महत्त्वाचे कारण आहे, अनुत्पादीत कर्ज, वाढती थकबाकी / गैर- कार्यक्षम मालमत्ता (NPAs), कमी भांडवल-पर्याप्तता गुणोत्तर या काही समस्या आहेत, ज्यांवर सतत लक्ष देणे आवश्यक आहे.

२) राजकोषीय शिस्त :

अर्थसंकल्पीय तुटीद्वारे सरकारच्या ज्यादा खर्चाचा परिणाम महागाईमध्ये होतो. परकिय चलन बाजारात स्थिरता येण्यासाठी कमी तुटीद्वारे वित्तीय व्यवस्थापनात आणि चलनवाढीवर नियंत्रण आवश्यक आहे.

३) कमी अल्पकालीन परकिय भांडवल :

अल्पकालीन आर्थिक मालमत्तेमध्ये गुंतवलेले परकिय भांडवल हे संकटग्रस्त बाजारातून बाहेर पडणारे असते, अशा गुंतवणूकीवर किंवा प्रवाहावर नियंत्रण आवश्यक आहे.

४) पुरेसा परकिय चलन साठा :

जेव्हा परकिय चलन विनिमय दरात मोठ्या फरकाने चढ-उतार होतो, तेव्हा चलन प्राधिकरणाचा हस्तक्षेप आवश्यक बनतो. जर हस्तक्षेप योग्य वेळी पुरेशा प्रमाणात केला गेला तर आवश्यक स्थिरता आणणे शक्य आहे, तथापि पुरेशा परकिय चलनाच्या साठयाशिवाय हस्तक्षेप शक्य नाही.

५) संरचनात्मक सुधारणा :

बँकिंग आणि वित्तिय क्षेत्रासह इतर क्षेत्रांमध्ये पध्दतशीरपणे सुधारणा कराव्या लागतील. सुधारणा मूलगामी किंवा अतिशय सौम्य नसतात याची काळजी घेतली पाहिजे. अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग बनत असताना, देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत आवश्यक प्रमाणात उदारीकरणाचा परिचय करून देणे आवश्यक आहे.

६) परकिय चलन दराचे व्यवस्थापन :

पूर्णपणे तरंगता विनिमय दर असलेले देश चलन संकटाला अधिक बळी पडतात. भांडवली खात्यावर नियंत्रण असलेल्या आणि व्यवस्थापित लवचिक विनिमय दर असलेल्या त्या अर्थव्यवस्था काही किरकोळ समस्यांसह चलन संकटातून सूटू शकतात.

६.७ सारांश (CONCLUSION)

व्यवहारतोलात दोन देशांमधील व्यवहारांची पध्दतशिर नोंद केली असते. विनिमय दर म्हणजे एका चलनाची दुसऱ्या चलनाशी व्यक्त केलेली किंमत होय. तरंगता विनिमय दर अंतर्गत चलन प्राधिकरण सामान्यतः परकिय चलन बाजारात हस्तक्षेप करत नाही. काही

प्रकरणे वगळता, व्यवहारतोलात शिल्लक संतुलित ठेवण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. व्यवस्थापित विनिमय दरांतर्गत, व्यवहारतोल संतुलनात राखण्यासाठी आणि विनिमय दराची इच्छित पातळी राखण्यासाठी सरकारला पुरेसा राखीव ठेवण्याची आवश्यकता आहे. लेखाशास्त्राच्या नियमानुसार देशाचा व्यवहारतोल नेहमीच संतुलीत किंवा समतोलात असतो. हिशेबाच्या द्विनोंद पध्दतीनुसार एकूण देण्या- - घेण्याच्या नोंदी केल्या जात असल्यामुळे व्यवहारतोलात जमा व खर्चाची रक्कम सारखीच असते. आर्थिक दृष्टिकोनातून, व्यवहारतोलात समतोल शिल्लक असू शकत नाही. चलनाची परिवर्तनियता म्हणजे स्वदेशी चलनाचे कोणत्याही विदेशी चलनात मुक्तपणे रूपांतर करता येणे होय, त्याच प्रमाणे विदेशी चलनाचे स्वदेशी चलनात सुध्दा रूपांतरण/ परिवर्तन करता येते. चलनविषयक आरिष्ट/संकट अर्थसंकल्पीय तूट, जास्तीचा खर्च, अधिक चलन पुरवठा, देशांतर्गत चलनवाढ ही सामान्यता चलन संकट निर्माण करण्यासाठी कारणीभूत बाब ठरते. गरज आहे ती चलनविषयक आरिष्ट / संकट निर्माण करण्याऱ्या कारणांचा शोध घेऊन, उपाययोजना घडवून आणण्याची, हे दिसून येते.

६.८ प्रश्न

१) लवचिक विनिमय दराअंतर्गत व्यवहारतोल / व्यवहारतोल आणि विनिमय दर यांतील संबंध स्पष्ट करा/वेगवेगळया विनिमय दर अवस्थेत व्यवहारतोलातील समतोल स्पष्ट करा.

२) चलनविषयक आरिष्ट/ संकट म्हणजे काय ते सांगुन त्यांची कारणे, परिणाम आणि उपाय स्पष्ट करा.

३) टिपा लिहा.

   १) दुहेरी नोंदी लेखांकन व्यवस्थेमध्ये व्यवहारतोलाचा समतोल असतो ?

   २) व्यवहारतोल आर्थिक किंवा वास्तविक परिस्थितीत संतुलीत / समतोलात नसतो.

   ३) भारतातील व्यवहारतोल.

   ४) चलनविषयक रूपांतरण / परिवर्तनीयता.

❖❖❖❖

७

आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक पद्धती - १

घटक रचना :

७.० उद्दिष्ट्ये

७.१ आंतरराष्ट्रीय सुवर्णमान पद्धतीचा उदय आणि अस्त

७.२ ब्रेटन वुड्स प्रणाली

७.३ ब्रेटन वुड्स प्रणालीचे अपयश

७.४ ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या पडझडीनंतरची वित्तीय प्रणाली

७.५ मास्ट्रिच करार : वैशिष्ट्ये

७.६ युरो - चलनबाजाराचे परिणाम आणि महत्त्व

७.७ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट्ये

- आंतरराष्ट्रीय सुवर्णमान पद्धती, ब्रेटन वुड्स प्रणाली, ब्रेटन वुड्स प्रणालीचे अपयश व ब्रेटनवुड्स प्रणालीच्या पडझडीनंतरची वित्तीय प्रणाली यांचा अभ्यास करणे.
- मास्ट्रिच कराराची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- युरो - चलनबाजाराचे परिणाम आणि महत्त्व अभ्यासणे.

७.१ आंतरराष्ट्रीय सुवर्णमान पद्धतीचा उदय आणि अस्त (RISE AND FALL OF INTERNATIONAL GOLD STANDARD)

७.१.१ आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण :

आंतरराष्ट्रीय रोखतेचा विचार करीत असतांना आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण म्हणजे काय, हे परिमाण आंतरराष्ट्रीय व्यापारांचे संदर्भात कोणत्या कालावधीत प्रचलित होते व या परिमाणाचा -हास का झाला या गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

एखाद्या देशाने सुवर्ण परिमाणाचा स्वीकार केला तर त्या परिमाणाकडून दोन कार्य केली जाणे आवश्यक असते. एक म्हणजे देशातील चलनसंख्येचा पुरवठा नियंत्रण करणे व दुसरे म्हणजे परकीय चलनांशी असलेला विनिमयाचा दर स्थिर राखणे. पहिल्या कार्याचा संबंध देशांतर्गत सुवर्ण परिमाणाशी तर दुसऱ्या कार्यांचा संबंध आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाशी

munotes.in

आहे. आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाची यशस्विता देशांतर्गत सुवर्णपरिमाणावरच बरीचशी अवलंबून आहे.

"सुवर्ण परिमाण, म्हणजे एखाद्या देशाच्या चलनाचे मूल्य ठराविक कस असलेल्या वजनाच्या सोन्याशी निगडीत करणे होय. "

सोने या धातूचे वजन किंवा गुण यावर कसलाच परिणाम होत नाही व सोने हा जगातील सर्वांत मौल्यवान धातू समजला जातो, या दोन कारणांमुळे इतर कोणत्याही धातुंची परिमाणे अवलंबिली न जाता सुवर्ण परिमाणाचा अवलंब केला गेला. सुवर्ण परिमाणात देशातील चलनाच्या परिमाणाची सोन्यात किंमत ठरविणे यामध्ये बराच मोठा अर्थ सामावलेला आहे. सुवर्णपरिमाणाच्या नियमांप्रमाणे - १. देशांतील प्रधान नाणे सोन्याच्या मोबदल्यात दिले किंवा घेतले जाणे ही प्रमुख अट आहे. २. देशातील सर्व चलनी नाणी किंवा नोटा पूर्णपणे शुद्ध सोन्यात परिवर्तनीय असल्या पाहिजेत व या परिवर्तनाचा दर कायम ठेवला पाहिजे. ३. सुवर्ण परिमाण नियमानुसार सोन्याच्या खरेदी विक्रीला तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे संदर्भात सोन्याच्या आयात-निर्यातीवर बंदी नसणे महत्वाचे असते

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषात सहजपणे समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचा अवलंब केला जात असे. देशांतर्गत सुवर्णं परिमाण अवलंबिणाऱ्या देशांच्या चलनाचे मूल्य शुद्ध कसाच्या व ठराविक वजनाच्या सोन्यामध्ये व्यक्त केले जात असल्यामुळे दोन देशाच्या चलनात एक विशिष्ट विनिमयदर कायम राखता येत असे. हा विनिमय दर कसा ठरत असे हे पुढील प्रत्यक्ष उदाहरणावरून स्पष्ट करता येईल. इंग्लंडमधील पौंड हे प्रमुख चलन व अमेरिकेतील डॉलर हे प्रमुख चलन शद्ध कसाच्या ठराविक वजनाच्या सोन्यात परिवर्तनीय होते. इंग्लंडमधील १ पौंड = ११३.०८९ ग्रेन्स शुद्ध सोने तर अमेरिकेतील १ डॉलर = २३.२२ ग्रेन्स शुद्ध सोने अशी अनुक्रमे पौन्ड व डॉलर यांची सोन्यात व्यक्त केलेली विनिमय मूल्ये होती. यामुळे १ पौंड =२३.२२डॉलर किंवा १ पौन्ड = ४.८७ डॉलर असा या दोन देशाच्या चलनांचा विनिमय दर होता व हा दर दोन विशिष्ट बिंदूच्या मर्यादांमध्ये स्थिर रहात असे. १ पौंड = ४.९० डॉलर व १ पौंड = ४.८४ डॉलर किंवा ३ सेन्ट हा १ पौंड किंमतीचे सोने आयात किंवा निर्यात करण्यासाठी लागणारा वाहतूक खर्च मानला आहे. हुंडणावळींचा किंवा विनिमयाचा दर दोन मर्यादामध्येच का राहात असे याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. समजा, इंग्लंड व अमेरिका या दोन देशांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अमेरिकेच्या व्यवहारशेषात तूट आली असे मानू, अमेरिकेतील लोकांची परकीय चलनाची मागणी पुरवठ्यापेक्षा जास्त असल्यामुळे परकीय चलनाची किंमत १ पौंड = ४.८७ डॉलर यापासून वाढू लागेल. परंतु ही किंमतीतील वाढ १ पौंड = ४.९० डॉलर यापेक्षा जास्त असणार नाही. सुवर्णपरिमाणाच्या नियमाप्रमाणे सोने खरेदी किंवा विक्री करण्याचा दोन्ही देशातील दर ठरलेला आहे. अमेरिकेतील लोक १ पौन्ड किमतीचे सोने सरकारी टांकसाळीतून ४.८७ डॉलर देऊन विकत घेतील. विकत घेतलेले सोने ३ सेन्टस इतका वाहतूक खर्च सोसून निर्यात केले जाईल. १ पौंड किमतीचे सोने इंग्लंडला पाठविल्यानंतर बँक ऑफ लंडनकडून सोने घेऊन १ पौन्ड दिला जाईल. या पौन्डाच्या मदतीने आयात केलेल्या मालाची किंमत अमेरिकन व्यक्ती इंग्लंडमधील विक्रेत्यास चुकती करू शकेल. १ पौन्ड = ४.९० डॉलर यास अमेरिकेच्या दृष्टीने सुवर्ण

निर्यात बिंदू व इंग्लंडच्या दृष्टीने सुवर्ण आयात बिंदू म्हणतात व १ पौन्ड = ४.८४ डॉलर यास अमेरिकेच्या दृष्टीने सुवर्ण आयात बिंदू व इंग्लंडच्या दृष्टीने सुवर्ण निर्यात बिंदू म्हणतात.

दोन देशांच्या चलनांचा विनिमय दर आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचा अवलंब केला असता स्थिर राहतो. याचा विचार केल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषाचा समतोल सहजपणे किंवा आपोआप कसा साधला जातो हे पाहणें तितकेच महत्त्वाचे ठरते. इंग्लंड व अमेरिका या दोन देशात आंतरराष्ट्रीय व्यापार चालू असून व्यापारावर कोणतीही बंधने नाहीत व दोन्हीही देश आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचे नियमांचे काटेकोरपणे पालन करीत आहेत व दोन देशांतील चलनांमधील विनिमयाचा दर १ पौन्ड = ४.८७ डॉलर असा स्थिर आहे. अमेरिकेस व्यवहार शेष अनुकूल तर इंग्लंडला तो प्रतिकूल आहे असे मानू. इंग्लंडमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषात तूट आहे याचाच अर्थ इंग्लंडची अमेरिकेकडून आयात ही अमेरिकेस केल्या जाणाऱ्या निर्यातीपेक्षा जास्त आहे. आपण आयात केलेल्या मालाची अमेरिकेतील डॉलरमध्ये किंमत चुकती करण्यासाठी इंग्लंडमधून अमेरिकेत सोने निर्यात केले जाईल. इंग्लंडमधील सोन्याचा साठा कमी झाल्यामुळे मध्यवर्ती बँकेला चलनाचा पुरवठा कमी करावा लागेल. चलनपुरवठा कमी करण्याचे धोरणाबरोबरच मध्यवर्ती बँकेस बँक रेट वाढवून निर्बंधात्मक आर्थिक धोरण किंवा महाग पैशाचे धोरण अवलंबावे लागेल. चलन कमी प्रमाणात उपलब्ध झाल्यामुळे व कर्जे मिळणेही खर्चाचे झाल्यामुळे उत्पादन कमी करण्याकडे उत्पादकाचा कल असेल. उत्पादन कमी करण्यासाठी रोजगार व उत्पन्न यातील बदल क्रमप्राप्त आहे. रोजगार कमी झाल्यामुळे लोकांचे उत्पन्न कमी व उत्पन्न कमी झाल्यामुळे खरेदी शक्ती कमी होईल. खरेदीशक्ती कमी झाल्यामुळे इंग्लंडमधील वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होतील. वस्तूंच्या किंमती कमी झाल्यामुळे निर्यात वाढून आयात कमी होण्यास मदत होईल. निर्यात कमी झाल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषातील तुटीचे आधिक्यात रुपांतर होईल व अमेरिकेकडून इंग्लंडकडे सुवर्ण प्रवाह वाढू लागेल. परिणामी इंग्लंडकडील सोन्याचा साठा वाढेल. अमेरिकेत वर सांगितलेल्या प्रक्रियेच्या एकदम विरूद्ध स्वरूपाची प्रक्रिया घडून येईल. अमेरिकेस आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषात आधिक्य मिळाले असल्यामुळे इंग्लंडकडून अमेरिकेत सोने आयात होईल. सोन्याचा साठा वाढल्यामुळे जास्त चलनाचा पुरवठा अर्थव्यवस्थेत होईल. याचबरोबर फेडरल रिझर्व्ह सिस्टिमकडून बँक रेट कमी केल्यामुळे कर्जाचा खर्च कमी होईल. वरील दोन्ही कारणांमुळे देशांतील रोजगार उत्पादन, उत्पन्न, खरेदीशक्ती व वस्तूच्या किंमती वाढतील. या किंमती इंग्लंडमधील किमतीपेक्षा तुलनेने जास्त असल्या तर त्याचा परिणाम अमेरिकेची निर्यात कमी व आयात जास्त होण्यांकडे होईल. निर्यात आयातीपेक्षा कमी झाली म्हणजे आतरराष्ट्रीय व्यवहारशेष प्रतिकूल झाला असे म्हटले जाते. याचा परिणाम म्हणून अमेरिकेकडून इंग्लंडकडे सोने निर्यात केले जाईल व अमेरिकेकडील सोन्याचा साठा कमी होईल. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील असमतोल दूर करण्यासाठी भांडवलाच्या आवक-जावकीचाही बराच उपयोग होत असे ही गोष्ट विविध देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेषपत्रकांचा अभ्यास केला असता लक्षात येते. व्यवहारशेष प्रतिकूल असणाऱ्या देशांत बँक रेट वाढवून मध्यवर्ती बँकेकडून अपेक्षित तो परिणाम साध्य करून घेते. वस्तूच्या किमती कमी होऊन त्या देशाची निर्यात वाढणे जसे शक्य असते, तसेच त्या देशात इतर देशातील लोकांकडून गुंतवणूकही केली जाण्याची शक्यता असते. बँक रेट वाढविल्यामुळे इतरही व्याजाचे दर वाढतात. स्थिर दर्शनी किमतीच्या ठेवीच्या किमती कमी

होतात. या ठेवी इतर देशातील लोक विकत घेतात म्हणजेच गुंतवणूक केली जाते. मात्र भांडवलाची आवक जावक सट्टेबाजीच्या हेतूने केली जात असेल तर आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाची सुलभतेने चालणारी कार्ये तशी चालू शकणार नाहीत.

आतापर्यंत विस्तृतपणे वर्णन केलेले आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण आज मात्र अवलंबिले जात नाही. आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण १८७० च्या सुमारास जगात सर्वत्र प्रसृत झालेले होते. साधारण १८७० ते १९२४ या काळात सुवर्ण परिमाण सर्वच देशांना मान्य होते. पहिल्या महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर मात्र आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचा -हास झाला. १९२० नंतर इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स या देशांनी पुन्हा एकदा सुवर्ण परिमाणाच स्वीकार केला परंतु त्यात अनेक अडचणी आल्या आणि शेवटी १९३० मध्ये जागतिक मंदीच्या काळात सुवर्ण परिमाणाचा अवलंब करणे केवळ अशक्य झाले. १९३६ पर्यंत जगात एकही देश सुवर्ण परिमाणाचा अवलंबणारा उरला नाही. अर्थात देशांतर्गत सुवर्णपरिमाण व आंतरराष्ट्रीय सुवर्णपरिमाण या संकल्पना इतिहासजमा झाल्या.

७.१.२ सुवर्णमान पद्धतीसाठी आवश्यक नियम (Golden Rules) :

सुवर्णमान पद्धती यशस्वी होण्यासाठी प्रत्येक देशातील चलनसंस्थेला पुढील प्रमुख नियम पाळावे लागतात.

१) आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर कोणत्याही प्रकारची बंधने असू नयेत.

२) सुवर्णमान पद्धतीचा स्वीकार केलेल्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेत एक प्रकारची लवचिकता हवी. याचा अर्थ सुवर्णाच्या हालचालीनुसार वेतन, उत्पादन व्यय आणि किंमती यांच्यातही जलद बदल घडून आला पाहिजे.

३) या देशातील सरकार आणि मध्यवर्ती बँकांनी सुवर्णाच्या हालचालीचा परिणाम कमी करण्यासाठी कोणतीही उपाययोजना करता कामा नये. अर्थात, या नियमानुसार सोन्याच्या खरेदी विक्रीला तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे संदर्भात सोन्याच्या आयात-निर्यातीवर बंदी नसणे आवश्यक आहे.

७.१.३ आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचे फायदे :

१) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणामुळे देशांदेशामधील विनिमयाचे दर कायम राहतात. विनिमयाचे दर कायम असल्यामुळे विनिमय दर बदलल्यामुळे सोसावे लागणारे नुकसान टाळता येते.

२) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणामुळे देशाचा आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषातील असमतोल आपोआप दूर करता येतो

३) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणामुळे जगातील विविध देशातील सर्वसाधारण किंमतीच्या पातळीत दीर्घकाळ तफावत राहू शकत नाही.

७.१.४ आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचे तोटे :

१) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण अवलंबिल्यामुळे देशांतर्गत कल्याणास फारसे महत्त्व राहात नाही. देशांतर्गत किमतीच्या स्थैर्यापेक्षा विनिमय दरामधील स्थैयांस अधिक महत्त्व दिले जाते. देशांतर्गत आर्थिक व्यवहारात अस्थिरतेची नेहमीच भीती असल्यामुळे सुसूत्रता राहात नाही.

२) १९४५ नंतर आर्थिक नियोजनाचे महत्त्व वाढले. विकसनशील राष्ट्राच्या दृष्टीने तुटांचे अंदाजपत्रक किंवा इतर वेगवेगळी आर्थिक धोरणे आणि सुवर्णपरिमाणाचे नियम पालन या गोष्टी एकाच वेळी शक्य होत नाहीत.

३) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाच्या यशस्वितेसाठी या सुवर्ण परिमाणाच्या नियमांचे सर्व देशांनी काटेकोरपणे पालन करणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेने नियमांचे पालन केले नाही आणि त्याचा परिणाम इतर देशांना सोसावा लागला.

४) प्रा. विल्सन याच्या मते, आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणात एका देशातील तेजी किंवा मंदीची लाट दुसऱ्या देशांमध्ये संक्रमित होते. ५) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणात आंतरराष्ट्रीय मुक्त व्यापार अभिप्रेत आहेत. संरक्षित व्यापाराचे फायदे आ सर्व देशांना पटलेले आहेत.

५) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणामुळे जगातील सोन्याच्या साठ्याचे असमान वाटप होण्याची शक्यता असते. आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचे तोटे त्यापासून मिळणाऱ्या फायद्यांपेक्षा बरीच जास्त किंवा गंभीर स्वरूपाचे असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाणाचा त्याग केला गेला.

७.१.५ सुवर्णमान पद्धतीच्या ऱ्हासाची कारणमीमांसा :

सुवर्णमान पद्धती गडगडण्याची प्रक्रिया सन १९२९ च्या जागतिक महामंदीपासून सुरू झाली. बहुतांश देशांमध्ये किमती घसरल्या आणि त्याचबरोबर उत्पन्न आणि रोजगारीची पातळी जलद गतीने घटू लागली. वित्तीय व्यवस्था कोलमडून दिवाळखोरीची स्थिती निर्माण झाली होती. ऑस्ट्रिया आणि जर्मनीला अनुक्रमे में १९३१ आणि जुलै १९३१ मध्ये सुवर्ण पद्धतीचा त्याग करावा लागला. याचा परिणाम म्हणजे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात एक प्रकारची घबराट पसरली. लंडन नाणेबाजारातून विदेशी लोक आपल्या शिलकी भराभर काढून घेऊ लागले. ब्रिटीश पौंडामधील जागतिक विश्वास डळमळला, याचे ते निदर्शक होते. बँक ऑफ इंग्लंडने आपला बँक रेट वाढवून सुवर्णाची घट थोपविण्याचा प्रयत्न केला. परन्तु यामुळे विदेशी निधी आकर्षित होण्याऐवजी पौंडाच्या स्थैर्याबद्दल संशय बळावून पौंडाचे विदेशी चलनामध्ये परिवर्तन मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले. जुलै ते सप्टेंबर १९३१ या काळात ९७.५ कोटी डॉलर एवढ्या मूल्याची रक्कम इंग्लंडमधून बाहेर काढण्यात आली. शेवटी, इंग्लंडने २१ सप्टेंबर १९३१ रोजी पौंडाचे अवमूल्यन करून सुवर्णमान पद्धतीचा त्याग केला. अमेरिकेने १९३३ साली आणि फ्रान्सने १९३६ साली आपापल्या चलनाचे अवमूल्यन करून सुवर्णमान पद्धतीचा निरोप घेतला. जगातील प्रभावशाली राष्ट्रांनी

सुवर्णमान पद्धतीचा त्याग केल्यामुळे इतर छोट्या राष्ट्रांना या पद्धतीवर टिकून राहणे शक्य नव्हते. सन १९३६ नंतर सुवर्णमान पद्धती इतिहासजमा झाली.

सन १९१४ पूर्वीची सुवर्णमानपद्धती ही सुवर्ण चलनमान पद्धती (gold currency standard) होती. चलनाचे मूल्य सुवर्णात जाहीर करण्यात येई. कायद्याने ठरविण्यात आलेले विशिष्ट वजन आणि कस असणारी सुवर्णाची नाणी प्रचारात होती. सुवर्ण नाणी मुक्तपणे पाडून देण्याचे आणि ठराविक दराने सुवर्णाऐवजी नाणी आणि नाण्याऐवजी सुवर्ण पुरविण्याचे कायदेशीर बंधन चलनसंस्थेवर होते. तसेच सुवर्णाच्या आयाती-निर्यातीवर कोणत्याही प्रकारचे बंधन नव्हते. ही सुवर्णपद्धती सन १९९४ पर्यंत सुरळीतपणे चालली. सन १९१४ साली पहिले जागतिक महायुद्ध भडकले. अनेक देशांची चलनव्यवस्था विस्कळीत झाली. सुवर्णाच्या आयात- निर्यातीवर विविध प्रकारची नियंत्रणे बसविण्यात आली. अपरिवर्तनीय पत्रचलन प्रचारात आले. या काळात अनेक देशांमधे महागाईचा दर वाढला. विनिमय दरातील चढउतार ही तर रोजची सामान्य गोष्ट झाली होती. युद्ध संपताच बहुतेक सर्व प्रमुख राष्ट्रांनी सुवर्णमान पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. परन्तु युद्धकाळात सर्वच राष्ट्रांची आर्थिक परिस्थिती झपाट्याने बदलली होती. युद्धपूर्व काळातील शुद्ध सुवर्णमान पद्धती पुन्हा स्वीकारणे हे जवळजवळ अशक्य झाले होते याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सर्वच राष्ट्रांमधे चलनवाढ मोठ्या प्रमाणात होऊन सुवर्ण पद्धती असणाऱ्या राष्ट्रांमधील किंमतींचे परस्पर संबंध बदलले. युद्धपूर्व काळात किंमतीची पातळी, सुवर्णमान पद्धती असणाऱ्या देशांमध्ये संतुलनावस्थेत होती. युद्धकाळ आणि युद्धोत्तर काळातील चलनवाढीमुळे आंतरराष्ट्रीय किमतीच्या पातळीचे संतुलन नष्ट झाले.

२) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक आणि वित्तीय परिस्थितीत महत्त्वाचे परिवर्तन पडून आले. युद्धपूर्व काळात अमेरिका हे ऋणको राष्ट्र होते. युद्धानंतर अमेरिका धनको राष्ट्र बनले. इंग्लंडची आर्थिक स्थिती खालावली आणि त्यामुळे युद्धपूर्व काळात जागतिक अर्थकारणाचे इंग्लंडकडे असलेले पुढारीपण युद्धानंतरच्या काळात अमेरिकेकडे गेले.

३) अर्थव्यवस्थेत, विशेषतः मुद्रा आणि आंतरराष्ट्रीय वित्ताच्या क्षेत्रात, सरकारी हस्तक्षेपाचे प्रमाण वाढले. या स्थितीत सुवर्णमान पद्धती यशस्वीरीतीने चालणे कठीण झाले.

४) जगात उपलब्ध असणाऱ्या सुवर्ण साठ्याचे निरनिराळ्या देशांमध्ये अतिशय विषम प्रमाणात विभाजन झाले

१) तसेच बहुतांश सुवर्णसाठा सरकारी तिजोरी आणि मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणाखाली आला.

५) युद्धपूर्व काळात आंतरराष्ट्रीय सामजस्य होते आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय हितसंबंधाला प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती होती. परंतु युद्धोत्तर काळात राष्ट्रीय हितसंबंध अधिक प्रभावी ठरू लागले.

६) चलनात सुवर्णनाणी ठेवली नाही तर सुवर्णाची बचत होईल, हा फायदा निरनिराळ्या देशांना महत्त्वाचा वाटू लागला.

७) युद्धपूर्वकाळात इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी या देशांमध्ये सुवर्ण नाणी प्रचारात होती. युद्धकाळात या देशांना पत्रचलनाची सवय लागली होती. पत्रचलन अधिक सोयीचे असल्यामुळे सुवर्णाच्या नाण्यांची गरज नाही, या दृष्टीकोनाला मान्यता मिळाली. यामुळेच इंग्लंड आणि इतर काही राष्ट्रांनी सुवर्ण खंडमान (gold bullion standard) पद्धतीचा स्वीकार केला.

८) युद्धामुळे बहुतेक देशांच्या अर्थरचनेत महत्त्वाचे बदल घडून आले होते. अमेरिका हे आर्थिकदृष्ट्या बलवान राष्ट्र बनले होते तर जर्मनीची अर्थव्यवस्था जवळजवळ कोलमडून ते राष्ट्र दोस्त राष्ट्रांच्या कृपेवर अवलंबून होते. युद्धाची नुकसानभरपाई म्हणून जर्मनीला दोस्त राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणावर देणे (Areparation of war debt) होते. आन्तरराष्ट्रीय वित्तव्यवस्थेत लंडनची जागा न्यूयॉर्कने घेतली. सुवर्णपद्धतीवर आलेल्या सर्वच देशांच्या अर्थव्यवस्थांची लवचिकता नष्ट झाली होती.

९) ही पद्धती स्वीकारणाऱ्या राष्ट्रातील मध्यवर्ती बँकांनी सुवर्णाच्या हालचालीचा देशातील चलन पुरवठ्यावर परिमाण होऊ दिला नाही.

१०) सुवर्ण पद्धतीचा भर आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर असतो. अशा सहकार्यात भाग घेण्याऐवजी प्रत्येक राष्ट्राने राष्ट्रवादी दृष्टीने मौद्रिक व्यवस्थापन करण्यावर भर दिला. विविध प्रकारच्या जकाती लावून आणि इतर मार्गांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर बंधने घालण्यात आली. या स्थितीत निर्यात व्यापार वाढवून आपली देणी फेडणे ऋणको देशांना शक्य झाले नाही. पर्याय म्हणून सुवर्णाची निर्यात केल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुवर्णसाठ्यात अधिकच तफावत निर्माण झाली. अमेरिकेसारख्या बलाढ्य देशाने ऋणको देशांना मदतीचा हात देण्याऐवजी संरक्षणाचा आश्रय घेतला. सुवर्णमान पद्धती यशस्वी होण्याचे दृष्टीने अमेरिकेने योग्य ते पुढारीपण स्वीकारले नाही.

वरील वेगवेगळ्या कारणाने सुवर्णमान पद्धती संपुष्टात आली.

७.२ ब्रेटन वुड्स प्रणाली (BRETTON WOODS SYSTEM)

येथे ४४ युद्धाच्या काळात सुवर्णमानाचा आणि विसंगत आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक पद्धतीचा त्याग केल्यानंतर अधिक कार्यक्षम व परिणामकारक जागतिक चलनव्यवस्था विकसित करण्याची गरज भासू लागली. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेची चौकट तयार करण्यासाठी १९४४ मध्ये अमेरिकेतील न्यू हॅम्पशायर येथील ब्रेटन वुड्स देशांच्या प्रतिनिधींची बैठक झाली. ब्रेटन वुड्स येथील परिषदेत जागतिक वित्तीय प्रणालीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे नमूद करण्यात आली.

१) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने मुक्त व्यापार व गुंतवणूक सुलभ करणे आवश्यक आहे.

२) राष्ट्रीय चलनांची व्याख्या सोन्याच्या समानतेच्या दृष्टीने केली जाईल आणि स्थिर विनिमय दर असतील. व्यवहारतोलात मूलभूत असमतोल निर्माण झाल्यासच एखाद्या देशाने आपल्या विनिमय दरांमध्ये बदल करणे अपेक्षित आहे.

३) तात्पुरत्या व्यवहारतोल तुटीवर मात करण्यासाठी देशांना आंतरराष्ट्रीय तरलता उपलब्ध करून दिली जाईल.. अशा प्रकारे ब्रेटन वुड्स यांनी जुन्या सोन्याच्या मानकाची काही वैशिष्ट्ये अधिक प्रमाणात लवचिक आणि आंतरराष्ट्रीय तरलतेवर काही प्रमाणात नियंत्रणासह एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. ब्रेटन वुड्समधील अपेक्षा आणि उद्देश असे होते की, जुन्या व्यवस्थेतील अनिष्ट बाबी टाळून सर्वोत्तम वैशिष्ट्यांनी युक्त नवी व्यवस्था निर्माण करणे. ज्या गोष्टी टाळायच्या होत्या त्यात मुख्यातः विनिमय दराची ताठरता आणि सोन्याच्या मानकाशी संबंधित घसरणीचे समायोजन (डिफ्लेशनरी ॲडजस्टमेंट) यंत्रणा, मुक्तपणे तरत्या विनिमय दरांची अस्थिरता, राष्ट्रीय आर्थिक धोरणांतील संघर्ष, स्पर्धात्मक विनिमय दर घसरण आणि विनिमय नियंत्रण यांचा समावेश होता..

सोन्याच्या मानकाचे स्थैर्य, सुलभ समायोजन यंत्रणा, तरत्या विनिमय दरांचे स्वातंत्र्य, लवचिक दर प्रणालीचे बाजार शक्तीवर विवेकाधीन नियंत्रण आणि नियंत्रणांचा निवडक वापर या वैशिष्ट्यांनी युक्त मौद्रिक प्रणाली अस्तीत्वात आणणे अपेक्षित होते. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नवनवीन पद्धती व संस्था यांची आखणी करावी लागली. परिणामी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची (आयएमएफ) निर्मिती झाली. केन्स यांनी मांडलेली 'ब्रिटिश योजना' आणि डेक्स्टर व व्हाईट यांनी मांडलेली अमेरिकन प्रतियोजना यांतील ही तडजोड होती. पूर्वीचे आंतरराष्ट्रीय समायोजन युनियनच्या निर्मितीसाठी होते, तर नंतरचे कमी महत्त्वाकांक्षी स्थिरीकरण निधीसाठी होते.

आयएमएफने मार्च १९४७मध्ये ३० देशांचे सदस्यत्व घेऊन काम सुरू केले. सध्या त्याची सदस्यसंख्या १८४ पर्यंत गेली आहे. आयएमएफची, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त क्षेत्रातील सहमतीच्या नियमांचे सदस्य देशांनी पालन केले पाहिजे आणि सदस्य देशांना त्यांच्या व्यवहारतोल अडचणींवर मात करण्यासाठी कर्ज सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत, हि प्रमुख दोन विशिष्ट उद्दिष्टे होती. सदस्य देशावर तीन ते चार वर्षांच्या कालावधीत असे कर्ज फेडण्याचे बंधन होते.

प्रत्येक सदस्य देशाला त्याचे आर्थिक महत्त्व आणि त्याच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रमाण या आधारावर कोटा देण्यात आला. सदस्य देशांच्या कोट्याने आपापल्या मतदानाची शक्ती आणि निधी कर्ज घेण्याची क्षमता निश्चित केली. या निधीची एकूण क्षमता ८.८ अब्ज डॉलर्स होती. १९९३ पर्यंत ती २०५ अब्ज डॉलरपर्यंत वाढली होती. १९८९ मध्ये अमेरिकेचा कोटा सर्वात मोठा म्हणजे २१ टक्के होता, त्यानंतर यू. के. साठी ७ टक्के, जर्मनी आणि फ्रान्ससाठी प्रत्येकी ६ टक्के आणि जपानसाठी ५ टक्के होता. सामील झालेल्या सदस्य देशाने आपल्या कोट्याच्या २५ टक्के रक्कम सोन्यात आणि उर्वरित रक्कम स्वतःच्या चलनात भरायची होती. सदस्य देश एका वर्षात आपल्या कोट्याच्या २५ टक्के कर्ज घेऊ शकतो आणि ५ वर्षांच्या कालावधीत त्याच्या कोट्याच्या एकूण १२५ टक्क्यांपर्यंत कर्ज

munotes.in

घेऊ शकतो. त्याच्या कोट्यातील पहिल्या २५ टक्के भागास, ज्याला 'गोल्ड ट्रॅंच' करते, (gold tranche) म्हणतात, ते कोणत्याही निर्बंधाशिवाय किंवा अटीशिवाय जवळजवळ स्वयंचलितपणे कर्ज घेतले जाऊ शकते. नंतरच्या काही वर्षांत पुढील कर्ज घेण्यास 'क्रेडिट ट्रेंच' (credit tranche) म्हणतात. यासाठी उच्च व्याजदर आकारले जातात आणि आयएमएफ त्यासाठी अधिक नियंत्रण आणि अटी लागू जेणेकरून संबंधित देश व्यवहारतोल तूट दूर करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करीत आहे याची खात्री पटू शकेल. परतफेडीच्या संदर्भात, हे कर्ज ३ ते ५ वर्षांच्या कालावधीत परत केले जाणार होते. आयएमएफने पुन्हा एकदा देशाच्या चलनात देशाच्या कोट्यापैकी ७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त रक्कम धारण केली नाही, तोपर्यंत निधीने मंजूर केलेल्या इतर परिवर्तनीय चलनांसह निधीतून देशाने स्वतःच्या चलनाची पुनर्खरेदी करणे अपेक्षित होते.

ब्रेटन वुड्स प्रणाली अंतर्गत 'सुवर्ण विनिमय मानक' सादर करण्यात आले. अमेरिकेने सोन्याचा दर प्रति औंस ३५ डॉलर निश्चित राखायचा आणि त्या किंमतीला सोन्यासाठी डॉलरची देवाणघेवाण निर्बंध किंवा मर्यादा न ठेवता करण्याची तयारी दाखवायची होती. इतर राष्ट्रांनी आपल्या चलनांची किंमत थेट डॉलरच्या बाबतीत आणि अप्रत्यक्षपणे सोन्याच्या बाबतीत निश्चित करणे आवश्यक होते. विनिमय दर मान्य केलेल्या समान मूल्याच्या आसपास अधिक किंवा वजा १ टक्क्याच्या आत चढ-उतार होऊ शकतो हि अट मान्य केली. निर्धारित मर्यादेपेक्षा जास्त चढ-उतार रोखण्यासाठी सदस्य देश विनिमय बाजारात हस्तक्षेप करू शकतात. विनिमयाचा दर मागणी व पुरवठा शक्तीने निश्चित केला जात असे. तथापि, जर एखाद्या देशाला व्यवहार शेषात मूलभूत असमतोलाचा सामना करावा लागला, तर आयएमएफची संमती घेतल्यानंतर (° १ टक्के) मर्यादेत विनिमय दरातील बदलास परवानगी दिली जाईल. हे स्पष्ट आहे की, ब्रेटन वुड्स प्रणालीने विनिमय दराची समायोजन प्रणाली सुरू केली. जी स्थिर विनिमय प्रणालीच्या स्थैर्यास सुवर्ण परिमाणापेक्षा अधिक लवचिकतेसह स्थापित करते.

ब्रेटन वुड्स प्रणालीने सदस्य देशांच्या चलनांचे एकमेकांच्या चलनात किंवा डॉलरमध्ये पूर्ण रूपांतर करण्यावरील सर्व बंधने काढून टाकण्याची कल्पना मांडली. सदस्य देशांनी अतिरिक्त व्यापार निर्बंध लागू करू नयेत अशी अपेक्षा होती. बहुपक्षीय वाटाघाटींद्वारे विद्यमान व्यापार निर्बंध हळूहळू काढून टाकले जाणार होते. तथापि, आंतरराष्ट्रीय तरल भांडवलाच्या प्रवाहावरील निर्बंधांमुळे सदस्य देशांना मोठ्या अस्थिर, आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक प्रवाहापासून त्यांच्या चलनांचे संरक्षण करण्यास परवानगी देण्यात आली. 'आयएमएफ' केवळ तात्पुरत्या बीओपी तुटीचा सामना करण्यासाठी सदस्य देशांना मदत देऊ शकत असल्याने त्यातून मिळालेल्या रकमांची परतफेड ३ ते ५ वर्षांच्या अल्प कालावधीत करायची होती. आयएमएफचा निधी दीर्घ काळासाठी बंदिस्त होऊ नये म्हणून ही तरतूद आवश्यक मानली गेली. ब्रेटन वुड्स प्रणालीअंतर्गत दीर्घकालीन विकास सहाय्यासाठी 'इंटरनॅशनल बँक फॉर रिकन्स्ट्रक्शन अँड डेव्हलपमेंट' (आयबीआरडी) ची स्थापना करण्यात आली. ज्यास 'जागतिक बँक' असेही म्हणतात.

त्यानंतर १९५६ मध्ये देशी आणि विदेशी स्त्रोतांपासून विकसनशील देशांमध्ये खासगी गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी जागतिक बँकेची आणखी एक संलग्न संस्था म्हणजे 'आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळाची' स्थापना करण्यात आली. तसेच गरीब देशांना

सवलतीच्या दरात विकास मदत देण्यासाठी १९६० मध्ये "आंतरराष्ट्रीय विकास महामंडळाची" 'इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट असोसिएशनची' (आयडीए) स्थापना करण्यात आली.

१९५० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात ब्रेटन वुड्स प्रणालीने बऱ्यापैकी कार्य केले. या काळात तुलनेने मुक्त व्यापार, व्यापारात झपाट्याने विस्तार आणि भांडवली हालचाली तसेच प्रमुख औद्योगिक देशांमध्ये महागाई किंवा बेरोजगारी फारच कमी असल्याने या प्रणालीने १९६० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत जागतिक पातळीवर चांगली कामगिरी केली.

७.३ ब्रेटन वुड्स प्रणालीचे अपयश (BREAKDOWN OF THE BRETTON WOODS SYSTEM)

१९६०च्या मध्यापर्यंत या प्रणालीने बऱ्यापैकी काम केले यात शंका नाही, परंतु या प्रणालीत काही अंतभूत उणिवा आणि विरोधाभास होते, ज्याच्या दबावाखाली शेवटी १५ ऑगस्ट १९७१ रोजी ती खंडित झाली. ही प्रणाली कोसळण्यास कारणीभूत ठरणारे मुख्य घटक खालीलप्रमाणे होते:

i) आत्मविश्वासाची समस्या (The Confidence Problem) :

१९५०च्या दशकाच्या अखेरीस बऱ्याच युरोपियन देशांमध्ये बीओपी अधिशेष होता आणि अमेरिकेमध्ये प्रतिपक्षीय तूट होती. सततच्या आर्थिक विस्तारासाठी अमेरिकेसाठी ही तूट कायम राखणे आवश्यक होते कारण सोन्यासह अन्य कोणत्याही राखीव मालमत्तेअभावी आंतरराष्ट्रीय साठ्याची वाढ टिकून राहण्याचा हा एकमेव मार्ग होता. या घटनेत, यूएसएने सोन्याची मालमत्ता स्थिर राहिली असताना मोठी तूट कायम ठेवली. मध्यवर्ती बँकांसह डॉलरच्या परदेशी धारकांनी सोन्याचा भाव ३५ डॉलर प्रति औंस राखण्याच्या अमेरिकेच्या क्षमतेवर शंका घेतली आणि डॉलरचे अवमूल्यन होण्याआधीच डॉलरचे सोन्यात रूपांतर करण्यासाठी धाव घेतली. या घटनेला 'आत्मविश्वासाची समस्या' असे संबोधले गेले. अशीच आत्मविश्वासाची संकटे १९६० च्या दशकातही येत राहिली. १९६७ मध्ये ब्रिटनला सतत बीओपी तूट आणि कमी होत चाललेल्या अधिकृत सुवर्ण साठ्याचा सामना करावा लागला. ज्यामुळे पौंडचे अवमूल्यन होण्याची शक्यता निर्माण झाली. इंग्लंडमधून आलेल्या निधीच्या प्रवाहामुळे पौंड स्टर्लिंगवर दबाव आला आणि शेवटी नोव्हेंबर १९६७ मध्ये पौंड स्टर्लिंगचे अवमूल्यन झाले.

ii) सेग्नि ओरेज समस्या (Seigniorage Problem) : असा युक्तिवाद केला गेला की, ब्रेटन वुड्स प्रणालीमुळे इतर देशांपेक्षा अमेरिकेची ओळख निर्माण झाली, कारण डॉलर हे आंतरराष्ट्रीय राखीव चलन बनले. ज्याने अमेरिकन लोकांना काही अनुचित विशेषाधिकार दिले. अमेरिका हा डॉलर जारी करणारा देश असल्यामुळे सिनिअरेजचा प्रश्न निर्माण झाला. जेव्हा त्याला डॉलरची आवश्यकता असेल तेव्हा ते अधिक डॉलर्स जारी करू लागले (नवीन चलन छपाई). दुसरीकडे, ज्या देशाला डॉलरचा साठा वाढवायचा आहे, तो केवळ निर्यात करूनच असे करू शकला असता, म्हणजे डॉलरच्या बदल्यात त्याला वास्तविक संसाधने सोडावी लागतील. अमेरिकेची मध्यवर्ती बँक परकीयांकडून डॉलरसाठी मिळणारा परतावा,

स्वदेशात मिळणाऱ्या परताव्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक मिळवू शकत होती. फ्रान्ससह काही देशांमध्ये सिग्नि ओरेजविषयी असंतोषाचे कारण होते. या घटकाने, दीर्घकाळापर्यंत, ब्रेटन वुड्स प्रणालीला कमी लेखले.

iii) समायोजन समस्या (Adjustment Problem) : दीर्घकाळाच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, ब्रेटन वुड्स प्रणालीतील एक गंभीर दुर्बलता म्हणजे देयक समायोजन यंत्रणेचा कार्यक्षम समतोल नसणे होय. बीओपीची सतत तूट असणे कोणत्याही देशाला परवडणारे नाही. समायोजन यंत्रणेच्या मुख्य प्रकारांमध्ये सापेक्ष उत्पन्नातील बदलांद्वारे, सापेक्ष किंमतीतील बदलांद्वारे, विनिमय दरातील हालचालींद्वारे आणि परकीय व्यवहारांवर थेट नियंत्रणे लादण्याद्वारे समायोजन यांचा समावेश होतो. ब्रेटन वुड्स सिस्टिमने थेट नियंत्रणांचा वापर करण्यास जवळजवळ बंदी घातली होती.

विनिमय दरातील बदलांच्या संदर्भात मूलभूत असंतुलनामुळे अधिक प्रमाणात भिन्नता आवश्यक असल्याशिवाय विनिमय दर केवळ १ टक्के बदलांसाठीच स्थिर ठेवला पाहिजे, असे नमूद करण्यात आले आहे. त्यामुळे असंतुलन तात्पुरते आहे की मूलभूत हे ठरविणे हा महत्त्वाचा मुद्दा होता. मूलभूत असंतुलनाला वेळेवर मान्यता देणे ही कार्यात्मक अडचण होती. आयएमएफच्या सदस्य देशांमध्ये चलनाचे समान मूल्य बदलण्यास विरोध करण्याची सामान्य प्रवृत्ती होती.

सरकारी धोरणांच्या अपयशाचा स्वीकार करणे आणि राष्ट्रीय प्रतिष्ठा गमावल्यामुळे हे मान्य करण्यासारखे आहे, या कारणावरून अनेकदा अवमूल्यनाला विरोध केला जात असे. वाढीव पुनर्मूल्यांकनाला अतिरिक्त देशांच्या निर्यात उद्योगांनी वारंवार विरोध केला. किंमती आणि उत्पन्नातील बदलांद्वारे पर्यायी समायोजन यंत्रणा देशांतर्गत उद्दीष्टांशी विसंगत असल्याचे दिसून आले. संसाधनांच्या वाटपाच्या संभाव्य विकृतीमुळे आणि आर्थिक कार्यक्षमतेत घट झाल्यामुळे परिमाणात्मक नियंत्रणांद्वारे समायोजनास विरोध करण्यात आला. अशा परिस्थितीत देशांनी बीओपी समायोजनासाठी निर्णायक आणि जलद कार्यवाही करण्याऐवजी 'वेटअँड वॉच' धोरण स्वीकारले. अनावश्यक विलंबामुळे बीओपीसंकट गंभीर झाले.

iv) ट्रिफिन द्विधा मन:स्थिती (Triffin Dilemma) : १९६० च्या सुरुवातीस ट्रिफिनने या प्रणालीमधील एक गंभीर अंतर्गत विरोधाभास उघडकीस आणला होता. याला 'ट्रिफिन द्विधा मन:स्थिती' असे संबोधले जाते. म्हणजे एकतर अमेरिकेने आपली तूट दुरुस्त करून तरलतेची कमतरता निर्माण केली किंवा बीओपीची तूट पुढे चाल ठेवली. या कोंडीच्या अस्तित्वावरून हे स्पष्टपणे दिसून आले की, ही व्यवस्था मुळातच अस्थिर होती आणि ती कोसळण्याच्या बेतात होती.

v) सममितीची / प्रमाणबद्धतेची समस्या (Problem of Symmetry) : अमेरिका आणि उर्वरित जग यांच्यात सममितीची सामान्य समस्या होती. जरी ब्रेटन वुड्स प्रणालीचा हेतू असा होता की, तूट आणि उर्वरित देशांनी देयकांच्या असमतोलात समायोजनाचा बोजा वाटून घ्यावा, परंतु समायोजनाचा फटका व्यावहारिकदृष्ट्या पूर्णपणे तूट असलेल्या देशांना बसला.

जोपर्यंत अमेरिका साठा जमा करण्यास तयार होते, तोपर्यंत उर्वरित देशांचा अनुशेष चालू राहू शकत असला, तरी तूट असलेल्या देशांना अनिश्चित काळासाठी आपला साठा कमी करता आला नाही. तूट आणि उर्वरित देशांमधील या विषमतेमुळे या प्रणालीतील एक गंभीर कमकुवतपणा उघडकीस आला आणि ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या अस्तास तो अंशतः जबाबदार ठरला.

vi) तरलता समस्या (The Liquidity Problem) : ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या विघटनाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे तरलतेची समस्या. स्थिर विनिमय दराची कोणतीही प्रणाली पुरेशी आंतरराष्ट्रीय तरलता असेल तरच कार्यक्षमतेने कार्य करू शकते. १९५० आणि १९६० च्या दशकात, परदेशातील गुंतवणूक आणि व्हिएतनाम युद्धामुळे बीओपीमधील अमेरिकेची तूट वाढतच गेली.

अमेरिकेच्या बीओपी (बॅलन्स ऑफ पेमेंट्स) तुटीला एकतर सोन्याच्या निर्यातीद्वारे किंवा परकीय देशांकडून डॉलरच्या अधिग्रहणाद्वारे दूर केले जाऊ शकले असते. या दोन्हीपैकी कोणत्याही एका प्रकरणात अमेरिकेचा साठा घटला असता. बाकीच्या जगात बीओपी समायोजन करण्यासाठी डॉलरची मोठी मागणी कायम राहिली कारण डॉलर हे प्रमुख चलन आहे. डॉलरच्या बाबतीत विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठीही उर्वरित देशांनी आपल्या आंतरराष्ट्रीय साठ्यातील मोठा हिस्सा डॉलरचा समतोल आणि अल्पकालीन डॉलर सिक्युरिटीजच्या रूपात ठेवण्यास सुरुवात केली. डॉलरच्या सततच्या वाढत्या मागणीव्यतिरिक्त, हे चलन मुख्य 'हस्तक्षेप चलन' म्हणूनही उदयास आले. हे चलन मौद्रिक सत्तांनी परकीय चलन बाजारात खरेदी केले किंवा विकले, जेणेकरून विनिमय दर समान मूल्यांच्या १ टक्क्यांच्या मर्यादेत राहिल. परिणामी तरलतेची ही समस्या गंभीर बनत गेली आणि डॉलरच्या आगामी अवमूल्यनाची भीती जगभरातील इतर देशात वाढली. परंतु इतर देश डॉलरशी बांधले गेले असल्याने, अमेरिकेला इतर प्रमुख चलनांसह डॉलरच्या विनिमय दराची पुनर्रचना करण्याची परवानगी मिळाली नाही. (vii) सट्टेबाजी आणि अल्पकालीन भांडवली हालचाली (Speculation and Short Term Capital Movements) : १९५० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात युरो- डॉलर बाजाराच्या विकासानंतर अत्यंत गतिमान अल्पमुदतीच्या भांडवलाची झपाट्याने वाढ झाली. डॉलरवरील प्रचंड दबावामुळे समान मूल्यांमध्ये अपेक्षित बदल झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात सट्टेबाजी निर्माण झाली. त्यातून अमेरिकेपासून जर्मनी, जपान, स्वित्झर्लंड यांसारख्या इतर अतिरिक्त देशांमध्ये सट्टा भांडवलाच्या हालचाली सुरू झाल्या. या मोठ्या प्रमाणावरील भांडवली हालचालींचा विनिमय दरावर तसेच बीओपी समायोजनावर अस्थिर परिणाम झाला.

viii) चलनवाढीच्या अटी (Conditions of Inflation) : ब्रेटन वुड्स प्रणाली कोसळण्यास कारणीभूत ठरणारा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे अमेरिकेतील देशांतर्गत महागाई. विशेषत: १९६५ पासून व्हिएतनाम युद्धानंतर जॉन्सन आणि निक्सन ही दोन्ही प्रशासने युद्धासाठी वाढीव करांद्वारे वित्तपुरवठा करण्यास तयार नव्हती. त्याऐवजी लवचिक मुद्रा नीती अवलंबली गेली. या धोरणांमुळे अमेरिकेत महागाई वाढली आणि चालू खात्याचा समतोल कमकुवत झाला. युरोपमधील इतर देशांना आपल्या देशांमध्ये महागाई पसरण्याची भीती वाटत होती, जेव्हा त्यांच्या देयकांच्या शिल्लक रकमेमुळे त्यांच्या पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होत होती. या देशांनी, विशेषतः पश्चिम जर्मनीने कडक आर्थिक धोरणांच्या

अंमलबजावणीद्वारे चलनवाढीला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. उच्च व्याजदरांमुळे अमेरिकेकडून युरोप आणि जपान या देशांकडे जाणारा भांडवली ओघ आणखी वाढला.

या सर्व घडामोडींमुळे अखेर अमेरिकेने १५ ऑगस्ट १९७१ रोजी डॉलरची विसंगती सोन्यात जाहीर केली. त्याचवेळी आयातीवर तात्पुरता १० टक्के अधिभार लावला आणि ब्रेटन वुड्स सिस्टीम मोडीत निघाली.

७.४ ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या पडझडीनंतरची मौद्रिक प्रणाली (MONETARY SYSTEM AFTER THE COLLAPSE OF BRETTON WOODS SYSTEM)

ब्रेटन वुड्स प्रणाली मोडीत निघाल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक व्यवस्थेत योग्य सुधारणा घडवून आणण्यासाठी वाटाघाटी ताबडतोब सुरू झाल्या. डिसेंबर १९७१ मध्ये वॉशिंग्टनमधील स्मिथसोनियन इन्स्टिट्यूटमध्ये 'ग्रुप ऑफ टेन'च्या प्रतिनिधींची भेट झाली. या बैठकीत सोन्याचा डॉलरचा भाव ३५ डॉलर प्रति औँसवरून ३८ डॉलर प्रति औंस करण्यावर सहमती झाली. याचा अर्थ डॉलरचे अवमूल्यन सुमारे ९ टक्क्यांनी होते. जर्मनी आणि जपान या सर्वात मोठ्या बीओपी अधिशेष असलेल्या दोन्ही देशांच्या चलनांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले. तर जर्मन मार्कचे १७ टक्के आणि जपानी येनचे १४ टक्के पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले. मध्यवर्ती दराच्या दोन्ही बाजूंनी चढ-उतारांची मर्यादा १ टक्क्यावरून २.२५ टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आली. अमेरिकेने आयातीवरील १० टक्के अधिभार मागे घेतला. डॉलर सोन्यात अपरिवर्तनीय राहिल्याने जग मूलतः डॉलरच्या मानकावर होते. डॉलरचे पुन्हा अवमूल्यन होणार नाही, असे आश्वासन अमेरिकेचे अध्यक्ष निक्सन यांनी दिले.

स्मिथसोनियन करारामुळे ऑगस्ट १९७१ च्या संकटाला कारणीभूत ठरणाऱ्या असंतुलनाचे मूळ कारण दूर होईल, अशी अपेक्षा होती. या अपेक्षा थोड्या काळासाठीच पूर्ण झाल्या. स्मिथसोनियन कराराच्या माध्यमातून स्थापन करण्यात आलेल्या विनिमय दरांच्या प्रणालीला पहिला अडथळा मे १९७२ मध्ये आला, जेव्हा ब्रिटिश पौंडावर प्रचंड दबाव आला. तेव्हा ब्रिटनने लवचिक विनिमय दराचा निर्णय घेतला. यामुळे पुढील सहा महिन्यांत पौंडाचे मूल्य डिसेंबर १९७१ मध्ये निश्चित केलेल्या पातळीपेक्षा १० टक्क्यांनी खाली आले.

दुसरीकडे, जपानकडे बीओपीचा मोठा अनुशेष कायम होता. जपानी येनवर ऊर्ध्वगामी दबाव होता. १९७२च्या उत्तरार्धात जपानी चलन सत्तेला स्मिथसोनियन कराराने विहित केलेल्या मर्यादेत येनचे मूल्य ठेवण्यासाठी परकीय चलन बाजारात मोठ्या प्रमाणात डॉलरची खरेदी करावी लागली.

अमेरिकेत १९७२ मध्ये आणखी एक मोठी बीओपी तूट (१० अब्ज डॉलर) होती. स्मिथसोनियन करार काम करत नाही आणि डॉलरचे आणखी एक अवमूल्यन आवश्यक आहे, अशी शक्यता निर्माण झाली.

परिणामी अमेरिकेतून प्रामुख्याने जर्मनीमध्ये अल्पमुदतीच्या भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात हालचाल झाली.

१९७३ सालच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या पहिल्या सात दिवसांमध्ये जर्मन मध्यवर्ती बँकेने सुमारे ६ अब्ज डॉलर्सची खरेदी केली. विनिमय दरांची दुसरी पुनर्रचना अटळ बनली होती. १२ फेब्रुवारी १९७३ रोजी पुन्हा एकदा अमेरिकेला डॉलरचे अवमूल्यन सुमारे १० टक्क्यांनी करणे भाग पडले. डॉलरच्या बाबतीत युरो चलनाचे समान मूल्य होते. त्यांनी आपल्या चलनांना संयुक्तपणे तरंगू देण्याचा निर्णय घेतला. जपान आणि इटली यांनीही स्थिर विनिमय दर राखण्याची त्यांची पूर्वीची धोरणे रद्द करून ब्रिटनशी हातमिळवणी केली आणि बाजारातील शक्तीनुसार त्यांच्या चलनांना तरते ठेवण्याची करण्याची परवानगी दिली. १९ मार्च १९७३ रोजी जेव्हा विनिमय बाजार पुन्हा सुरू झाले, तेव्हा जगातील सर्व प्रमुख चलने तरती होती. अखेर स्थिर आणि तरत्या विनिमय दरांच्या प्रणालीने व्यवस्थापित लवचिक विनिमय दराच्या प्रणालीचा मार्ग दाखविला.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे प्रयत्न :

१९७१च्या संकटानंतर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या संचालक मंडळाने आंतरराष्ट्रीय चलनव्यवस्थेतील सुधारणेसाठीच्या संभाव्य उपायांची चौकशी करण्याची गरज ओळखली. १९७२ मध्ये, त्यांनी वीस सदस्यांची एक समिती स्थापन केली, ज्याला 'कमिटी ऑफ ट्वेंटी' (सी २०) असे संबोधले जाते. समितीने ओळखलेल्या ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या तीन मूलभूत उणिवांमध्ये तरलता, आत्मविश्वास आणि समायोजन यांचा समावेश होता. त्यामुळे समितीने केलेल्या शिफारशींच्या रूपरेषांमध्ये या मुद्द्यांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

१९७२ ते १९७४ या काळात प्रदीर्घ चर्चा होऊनही या व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी उपाययोजना विकसित करण्याच्या दिशेने कोणतीही प्रगती होऊ शकली नाही. अखेर १९७६ मध्ये जमैका येथे झालेल्या बैठकीत आयएमएफच्या कलमांच्या करारातील काही सुधारणांसंदर्भात एक करार झाला. १९७८ पासून याची अंमलबजावणी केली जाणार होती. व्यवस्थापित लवचिक विनिमय दर यंत्रणा अधिक चांगली व्हावी, एवढाच मर्यादित उद्देश त्यामागे होता.

आंतरराष्ट्रीय वित्तीय प्रणालीत सादर करण्यात आलेल्या मुख्य बदलांमध्ये खालील बाबी समाविष्ट होत्या :

१) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संबंधांमध्ये १९७८ नंतरची सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे राखीव मालमत्ता प्रणाली म्हणून सोन्याच्या जागी विशेष आहरण अधिकार (स्पेशल ड्रॉइंग राइट्स) (एसडीआर) ची जागा घेणे. सोन्याची अधिकृत किंमत रद्द करुन, खुल्या बाजारात त्याच्या विक्रीवरील निर्बंध हटवण्यात आले. खरं तर, आयएमएफ स्वतः सोन्याचा साठा विकून, त्यातून मिळणारे उत्पन्न विशेष निधीमध्ये ठेवू लागले. सध्या प्रबळ राखीव मालमत्ता (The dominant reserve assets) ही राष्ट्रीय चलने आहेत, त्यापैकी सुमारे ७५ टक्के अमेरिकन डॉलरमध्ये आहेत. मात्र, अन्य प्रमुख चलनांनाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. एसडीआरचा आता सोन्याशी संबंध राहिला

नसल्याने त्याला १६ प्रमुख चलनांच्या बास्केटशी जोडण्यात आले. याशिवाय आयएमएफच्या कर्जावरील व्याजदर बाजारातील व्याजदराच्या जवळपास वाढवण्यात आले आहेत.

२) आंतरराष्ट्रीय तरलतेच्या कमतरतेची समस्या दूर करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने अनेक नवीन पतपुरवठा सुविधा निर्माण केल्या. यात मुख्यतः -

i. भरपाई वित्तपुरवठा सुविधा (Compensacory Financing Facility) - जेव्हा सदस्य देशांना निर्यात प्राप्तीतील तात्पुरत्या कमतरतेमुळे बीओपी अडचणींचा सामना करावा लागला, तेव्हा सदस्य देशांना त्यांच्या कोट्याच्या १०० टक्क्यांपर्यंत निधी घेण्यास परवानगी मिळाली.

ii. भावस्थिरक वित्तीय सुविधा (Buffer Stock Financing Facility - BSFF) अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय भावस्थिरक वित्तीय व्यवस्थेला वित्तपुरवठा करण्यासाठी सदस्य देशांना त्यांच्या कोट्याच्या ५० टक्क्यांपर्यंतची परवानगी दिली.

iii. विस्तारित निधी सुविधा (Extended Fund Facility (EFF) अंतर्गत सदस्य देशांना जेव्हा व्यवहार तोलातील गंभीर संरचनात्मक असमतोलाचा सामना करावा लागत असताना, त्यांच्या कोट्याच्या १४० टक्क्यांपर्यंत कर्ज काढण्याची परवानगी दिली.

iv. पूरक वित्तपुरवठा सुविधा (Supplementry Financing Facility - SFF) अंतर्गत जेव्हा सदस्य देशांना अधिक कालावधीसाठी नियमित आणि अवलंबित (standby) व्यवस्थेअंतर्गत उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या निधीपेक्षा जास्त निधीची आवश्यकता असते तेव्हा पूरक वित्तपुरवठा सुविधा प्रदान केली.

v. तेल सुविधा, ज्या अंतर्गत आयएमएफने १९७३-७४ मध्ये पेट्रोलियमच्या किंमतींमध्ये प्रचंड वाढ झाल्यामुळे ज्या देशांना बीओपी (BOP) तूट सहन करावी लागली त्यांना मदत करण्यासाठी बीओपीमध्ये अधिक्य असणाऱ्या काही राष्ट्रांकडून निधी उधार घेतला. अनेक अल्पविकसित देशांना भेडसावणाऱ्या मोठ्या आंतरराष्ट्रीय कर्जाच्या समस्येच्या पार्श्वभूमीवर, आयएमएफने काही कर्ज पुनर्निर्धारण आणि बचाव कार्य सुरू केले आहेत. (१९७६ पर्यंत, तेल सुविधा अस्तीत्वात होती आता ती चालू नाही.)

३) सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेत सदस्य देशांना एकतर त्यांचे चलन तरते ठेवण्याची मुभा दिली. तसेच एका चलनाचा विनिमय दर एखाद्या विशिष्ट देशाच्या चलनाशी, एसडीआर किंवा चलनांच्या बास्केटशी बांधला जाऊ शकतो. सोन्याच्या बाबतीत विनिमय दर निश्चित करता येणार नाहीत. विनिमय दर निश्चिती किंवा समायोजन आयएमएफ पर्यवेक्षण किंवा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अधीन राहतील अशी व्यवस्था करण्यात आली. ज्या मर्यादेमध्ये हे दर मोजले जातात त्यावर कोणतीही मर्यादा असणार नाही आणि हे कसे बदलावे याबद्दल कोणतेही नियम नाहीत.

सुवर्णमान आणि ब्रेटन वुड्स प्रणालीच्या तुलनेत सध्याची व्यवस्था अधिक क्लिष्ट आणि १९३०च्या दशकाची आठवण करून देणारी आहे. सध्याच्या वित्तीय व्यवस्थेतील काही गंभीर उणिवा खालीलप्रमाणे आहेत :

i) अत्यंत कमी प्रभावी पर्यवेक्षण असलेल्या विविध विनिमय दरप्रणालींचे अस्तित्व आहे.

ii) राखीव मालमत्ता प्रणाली (reserve asset system) केंद्रीय बँकेच्या पोर्टफोलिओ निर्णयांवर अवलंबून असते.

iii) सध्याच्या प्रणालीमध्ये, देयकांच्या असंतुलनात समायोजन करण्यासाठी कोणतेही स्विकार्ह नियम नाहीत.

iv) तरत्या विनिमय दरांच्या उदयामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अनिश्चिततेला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली आहे.

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक प्रणालीमध्ये कालसापेक्ष बदल होऊन नवनवीन व्यवस्था अस्तित्वात आल्या असल्या तरी त्यातून आजही स्थायी समाधान मिळू शकले नाही वा प्रभावशाली प्रणालीचा उदय होऊ शकला नाही हे स्पष्ट होते.

७.५ मास्ट्रिच करार : वैशिष्ट्ये (MAASTRICHT TREATY : FEATURES)

७.५.१ प्रस्तावना:

डिसेंबर १९९१मध्ये नेदरलँडमधील मास्ट्रिच येथे युरोपियन समुदायाच्या प्रमुखांनी मंजूर केलेला आंतरराष्ट्रीय करार म्हणजे 'मास्ट्रिच करार होय. या करारावर ७ फेब्रुवारी १९९२ रोजी १२ सदस्य देशांनी स्वाक्षरी केली आणि १ नोव्हेंबर १९९३ रोजी हा करार अंमलात आला. या कराराने युरोपियन युनियनची (ईयू) स्थापना केली.

याचे मुख्यालय ब्रुसेल्स (बेल्जियम) येथे आहे. सदस्य राष्ट्राचा नागरिक असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला युरोपियन युनियनचे नागरिकत्व देण्यात आले. युरोपियन युनियनच्या नागरिकत्वामुळे लोकांना त्यांच्या राष्ट्रीयत्वाची पर्वा न करता, युरोपियन युनियनच्या ज्या देशात ते राहत होते, त्या देशातील स्थानिक आणि युरोपियन संसदेच्या निवडणुकांमध्ये मतदान करणे आणि पदासाठी उभा राहाणे शक्य झाले. या करारात मध्यवर्ती बँकिंग प्रणाली आणि समान चलन (युरो) लागू करण्याची तरतूद करण्यात आली होती, समान परराष्ट्र आणि सुरक्षा धोरणे अंमलात आणण्यासाठी सदस्य राष्ट्र कटिबद्ध होते आणि पर्यावरण, आर्थिक आणि सामाजिक धोरणासह इतर विविध मुद्यांवर अधिक सहकार्य करण्याची तरतूद करण्यात आली.

७.५.२ मास्ट्रिच करारातील ठळक बाबी :

१) या कराराला औपचारिकपणे युरोपियन युनियनवरील करार असे म्हटले जाते.

२) मास्ट्रिच कराराचा मसुदा युरोपियन कौन्सिलने नेदरलँडमधील मास्ट्रिच येथे ७ फेब्रुवारी १९९२ रोजी तयार केला. ज्यावर युरोपियन समुदायाच्या सदस्यांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. हा करार १ नोव्हेंबर १९९३ पासून औपचारिकपणे अंमलात आला.

३) युरोपियन समुदाय हा युरोपियन कोळसा आणि पोलाद समुदाय, युरोपियन आर्थिक समुदाय आणि युरोपियन अणुऊर्जा समुदाय या तीन संघटनांच्या विलयातून तयार झाला आहे.

४) या करारामुळे युरो चलनाची निर्मिती झाली.

५) युरोपियन देशांमधील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय सहकार्याचाही विस्तार झाला.

६) बेल्जियम, फ्रान्स, डेन्मार्क, नेदरलँड्स, आयर्लंड, इटली, ग्रीस, जर्मनी, स्पेन, लक्झेंबर्ग, पोर्तुगाल आणि युनायटेड किंग्डम या १२ देशांनी या करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या.

७) या कराराने युरोपियन मध्यवर्ती बँकिंग प्रणालीची स्थापना केली.

८) मध्यवर्ती बँकेचे मुख्य ध्येय हे किंमतीतील स्थैर्य राखणे, म्हणजेच युरो चलनाच्या मूल्याचे रक्षण करणे हे होते.

९) संपूर्ण युरोपमध्ये एकाच चलनाची कल्पना १९६० च्या दशकात युरोपियन कमिशनने प्रथम मांडली होती, परंतु त्यावेळी राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती अशा मूलगामी कल्पनेसाठी अनुकूल नव्हती.

१०) या कराराने युरोपियन युनियनसाठी तीन टप्पे स्थापित केले:

१) पहिला टप्पा : १ जुलै १९९० - ३१ डिसेंबर १९९३ : सभासदांमधील भांडवलाची मुक्त वाहतूक.

२) दुसरा टप्पा १ जानेवारी १९९४ - ३१ डिसेंबर १९९८ : सदस्य देशांमधील राष्ट्रीय मध्यवर्ती बँकांमधील वाढीव सहकार्य आणि एकल आर्थिक धोरण.

३) तिसरा टप्पा : १ जानेवारी १९९९ • एकल मौद्रिक धोरणासह युरोची स्थापना.

११) युरोपियन युनियनमध्ये सामील होण्यासाठी ज्या अटींची पूर्तता केली पाहिजे त्या अटी देखील या करारात नमूद केल्या आहेत. याला मास्ट्रिच निकष किंवा अभिसरण निकष (Maastricht criteria or the conver- gence criteria) असे म्हणतात. जेव्हा नवीन देश युनियनमध्ये सामील होतात तेव्हा किंमतीतील स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी हे निश्चित केले गेले होते. चलनवाढ, व्याजदर, विनिमय दर आणि सार्वजनिक कर्जाचे स्तर या क्षेत्रांत देश स्थिर असावेत, अशी अट होती. करारानुसार, सदस्य देशांकडे सक्षम वित्तीय धोरणे असणे आवश्यक होते, कर्जे जीडीपीच्या ६०%

munotes.in

पर्यंत मर्यादित असणे आवश्यक होते आणि वार्षिक तूट जीडीपीच्या ३% पेक्षा कमी असणे आवश्यक होते.

१२) या करारामुळे युरोपियन आर्थिक समुदायाचे नाव बदलून युरोपियन समुदाय केले गेले.

१३) व्यापक धोरणाचा पाया निर्माण करण्यासाठी केवळ आर्थिकच नव्हे तर लष्करी, परराष्ट्र धोरण, फौजदारी न्याय आणि न्यायिक सहकार्य वाढविण्यासाठी हा करार महत्वाचा ठरला.

१४) सध्य स्थितीत युरोपियन युनियनमध्ये २७ सदस्य देश आहेत.

१५) १९९९ मध्ये निर्माण करण्यात आलेले युरो चलन १९ देशांमध्ये वापरले जाते. जे अमेरिकन डॉलरनंतर जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे चलन आहे.

७.५.३ कराराची वैशिष्ट्ये :

या करारामध्ये समाविष्ट केलेल्या व्यवस्था आणि तरतुदी हेच या कराराचा विशेष होय. या कराराची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे

१) समान चलन : १ जानेवारी १९९९ रोजी युरो या चलनाची निर्मिती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यानुसार समुदायाने १ जानेवारी २००२ पासून युरो या समान चलनाचा वापर सुरू केला केला. परंतु समुदायातील सर्वच देशांनी याचा स्वीकार न करता १९ देशांनी या चलनाचा स्वीकार केला आहे.

२) युरोपियन मध्यवर्ती बँक : मान्य केलेल्या युरो चलन आणि मौद्रिक व्यवस्था याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी युरोपियन मध्यवर्ती बँकेची स्थापना १ जून १९९८मध्ये करण्यात आली. याचे मुख्यालय जर्मनीतील फ्रँकफर्ट येथे आहे. चलनाची निर्मिती आणि त्याच्या प्रचलनावर नियंत्रण ठेवण्याच्या हेतूने हि बँक कार्य करते.

३) समान गृह व न्यायव्यवस्था : मास्ट्रिच करारानुसार, १९९५ पासून समुदायाने नागरिकांच्या मुक्त आवागमनास परवानगी दिली. त्यास अनुसरून समुदायासाठी सामायिक न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. जे लाम्झेम्बर्ग येथे आहे. समुदायातील नागरिकांना त्यांच्या हक्काचे संरक्षण व समान न्याय प्राप्त व्हावा या हेतूने हे न्यायालय स्थापन करण्यात आले.

४) नागरी हक्क संरक्षण : या करारामध्ये समुदायातील नागरिकांच्या हक्काचे संरक्षण करण्याची तरतूद आहे. १९९७ मधील ॲमस्टरडम करारांमुळे नागरिकांचे स्वातंत्र्य, मूलभूत हक्क आणि नागरिकत्वाचे संरक्षण हे युरोपियन समुदायाची जबाबदारी मान्य करण्यात आली.

५) राजकीय एकीकरण : राजकीयदृष्ट्या समुदायातील देशांचे एकीकरण करण्याच्या हेतूने २००७ मधील लिस्बन संधीनुसार युरोपियन संसदेची स्थापना करण्याचे निश्चित करण्यात आले. ही संसद स्ट्रासबर्ग (फ्रान्स) येथे आहे. जिची सदस्य संख्या ७५१ एवढी आहे.

munotes.in

त्यानुसार युरोपियन समुदायाची स्वतंत्र युरोपियन संसद आहे. ज्याद्वारे समुदायातील देशांमध्ये राजकीय एकीकरण स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६) मुक्त व्यापार क्षेत्र : मास्ट्रिच करारामध्ये समुदायातील सदस्य देशांमध्ये मुक्त व्यापार होण्याच्या अनुषंगाने मुक्त व्यापार क्षेत्राची स्थापना करण्यात आली. यानुसार समुदायातील राष्ट्रांमध्ये व्यापार निर्बंध हटवून मुक्तपणे व्यापार तरतुदी करण्यात आल्या.

७) युरोपियन लोकपाल: समुदायातील भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी १९९५मध्ये युरोपियन लोकपालची तरतूद करण्यात आली. अर्थात युरोपियन समुदायाच्या दृष्टीने मास्ट्रिच करार हा ऐतिहासिक व सदस्य देशातील राजकीय आणि आर्थिक ऐक्य घडवून आणण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा करार होय हे स्पष्ट होते.

७.६ युरो- चलन बाजाराचे परिणाम आणि महत्त्व (EFFECTS AND IMPORTANCE OF EURO- CURRENCY MARKET)

७.६.१ युरो चलन बाजाराचा अर्थ (Meaning of Euro Currency Market) :

युरो-चलन हे युरोपियन समुदाय देशातील व्यक्ती आणि संस्थांकडे असलेले चलन आहे. अमेरिकन डॉलर, जपानी येन, स्विस फ्रँक्स इत्यादी इतर चलनांमध्ये व्यवहार करणाऱ्या युरोपियन बँकांमध्ये ते जमा आहे. ही बाजारपेठ आंतरराष्ट्रीय चलन व्यवस्थेतील सर्वात मोठी बाजारपेठ आहे. मोठ्या कॉर्पोरेशन आणि बँकांद्वारे अल्प आणि मध्यम मुदतीच्या आंतरराष्ट्रीय कर्ज आणि कर्ज देण्यामध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी ते मध्यवर्ती भूमिका बजावत आहे.

७.६.२ युरो- -चलन बाजाराची वैशिष्ट्ये (Features of Euro Currency Market) :

युरो चलन बाजाराची खालील वैशिष्ट्ये आहेत:

१) आंतरराष्ट्रीय बाजार: युरो चलन बाजार ही एक आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ आहे, जी ठेवी स्वीकारते आणि जगभरातील चलनांमध्ये पतपुरवठा करते.

२) स्वतंत्र बाजार : ही एक मुक्त आणि स्वतंत्र बाजारपेठ आहे. जी कोणत्याही आर्थिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखाली कार्य करत नाही.

३) घाऊक बाजार युरो चलन बाजार: हा एक घाऊक बाजार आहे. ज्यामध्ये सामान्यतः १ दशलक्षपेक्षा जास्त विविध चलने खरेदी आणि विकली जातात.

४) स्पर्धात्मक बाजार : हा एक अत्यंत स्पर्धात्मक बाजार आहे ज्यामध्ये चलनांचा पुरवठा आणि मागणी युरो-बँकांच्या व्याजदरातील बदलांवर अवलंबून असते.

५) अल्पकालीन बाजार: हा एक अल्प मुदतीचा मुद्रा बाजार आहे. ज्यामध्ये विविध चलनांमध्ये ठेवी सामान्यतः काही दिवसांपासून ते एका वर्षाच्या कालावधीसाठी स्वीकारल्या जातात आणि त्यावर व्याज दिले जाते.

६) आंतर- बँक बाजार : हा एक आंतर-बँक बाजार आहे. ज्यामध्ये युरो-बँका एकमेकांकडून डॉलर्स आणि इतर युरो चलने कर्ज घेतात आणि कर्ज देतात.

७.६.३ युरो चलन बाजाराची उत्पत्ती आणि वाढ (Origin and Growth of Euro Currency Market) :

युरो-चलन बाजाराची उत्पत्ती १९२० च्या दशकात झाली. जेव्हा यूएस डॉलर्स युरोपियन बँकांमध्ये जमा केले गेले ज्याने कर्ज देण्याच्या उद्देशाने त्यांचे स्थानिक चलनांमध्ये रूपांतर केले. पण युरो चलन बाजाराची खरी वाढ दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झाली. खालील घटक त्याच्या वाढीस कारणीभूत ठरले:

१) यूएस मदत प्रवाह : अमेरिका हे युद्धोत्तर काळात सर्वात शक्तिशाली राष्ट्र म्हणून उदयास आले. ज्याने आर्थिक आणि लष्करी मदत या दोन्ही बाबतीत युरोपच्या पुनर्वसनासाठी प्रचंड पैसा खर्च केला. यामुळे युरो-बँकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात डॉलरचे हस्तांतरण झाले.

२) शीतयुद्ध : १९५०च्या दशकात सुरू झालेल्या शीतयुद्धामुळे सोव्हिएत युनियन आणि पूर्व युरोपीय सरकारने त्यांच्या डॉलरच्या ठेवी अमेरिकेतून युरो-बँकांकडे हस्तांतरित केल्या.

३) स्टर्लिंगचे महत्त्व कमी होणे : युद्धोत्तर काळात ब्रिटन कर्जदार देश म्हणून उदयास आला. परिणामी, युद्धपूर्व काळात आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजारपेठेवर वर्चस्व गाजवणाऱ्या ब्रिटिश स्टर्लिंगने युद्धोत्तर काळात डॉलरला स्थान दिले. युद्धोत्तर काळात ब्रिटिश सरकारने स्टर्लिंग क्षेत्राबाहेरील मध्यवर्ती बँकांना स्टर्लिंग देण्यावर कठोर निर्बंध घातले तेव्हा स्टर्लिंगचे महत्त्व आणखी कमी झाले.

४) नियमन - क्यू: यूएस फेडरल रिझर्व्ह सिस्टमचे नियमन क्यू हे १९६० च्या उत्तरार्धात युरो चलन बाजाराला चालना देणारा एक प्रमुख घटक होय. रेग्युलेशन-क्यू अंतर्गत, यूएस बँकांमध्ये वेळेत ठेवींवर देय असलेल्या व्याज दरावर कमाल मर्यादा घालण्यात आली होती आणि ३० दिवसांपर्यंतच्या ठेवींवर कोणतेही व्याज देण्यास मनाई होती. यामुळे यूएस बँकांना युरोपमध्ये शाखा उघडण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी डॉलर ठेवी आकर्षित करण्यासाठी प्रोत्साहित केले. विशेषतः हे १९६८ आणि १९६९ मध्ये घडले आणि पुन्हा १९७९ पासून जेव्हा रेग्युलेशन- क्यू सीलिंगने मुदत ठेवींवर कमी व्याजदर ठेवले. परिणामी, यूएस नागरिक आणि परदेशी दोघांनीही त्यांच्या व्यवहारांच्या आवश्यकतांपेक्षा जास्त डॉलर्स युरो-बँकांमध्ये हस्तांतरित केले. कारण त्यांनी यूएस बँकांपेक्षा जास्त व्याजदर दिला. यामुळे युरोपियन सावकार आणि कर्जदारांना न्यूयॉर्कमध्ये न जाता लंडन आणि इतर युरोपीय वित्तीय बाजारपेठांमध्ये डॉलर आणि त्यांच्या चलनांमध्ये व्यापार करण्यास प्रोत्साहित केले.

५) यूएसमध्ये बीओपी तूट : यूएसमध्ये मोठ्या प्रमाणात आणि सततची बीओपी तूट आहे ज्यामुळे यूएस डॉलरचा प्रवाह युरो बँकांकडे अधिक्य असलेल्या देशांकडे गेला.

६) पेट्रो-डॉलर्स : १९७३ पासून तेलाच्या किंमतीत झालेल्या वाढीमुळे पेट्रो-डॉलर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जगातील तेल उत्पादक देशांच्या उत्पन्नात प्रचंड वाढ झाली आहे. हे युरो बँकांमध्ये जमा केले गेले. यामुळे युरो-चलन बाजाराचा आणखी विस्तार झाला आहे.

७) नाविन्यपूर्ण बँकिंग : १९५० च्या दशकात विशेष परिस्थितीमुळे, युरोपमधील बँकिंग प्रणालीपेक्षा वेगळी परंतु पूरक अशी बँकिंग प्रणाली अस्तित्वात आली. इतर कोणत्याही बँकिंग प्रणालीप्रमाणे, तिच्या घटकांमध्ये यूएस डॉलर्स आणि इतर चलनांमध्ये राखीव ठेवी, ठेवी आणि कर्जे युरो- बँकांमध्ये नोंदवले गेले.

परिणामी, युरो चलन बाजार झपाट्याने वाढला, ज्यामध्ये ठेवी प्राप्त होतात आणि बाजार ज्या देशामध्ये आहे त्या देशाव्यतिरिक्त इतर चलनांमध्ये कर्जे दिली जातात. आता आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांवर आणि आंतरराष्ट्रीय बँकिंगच्या पारंपारिक विदेशी बँकिंग खात्यांवर युरो चलनबाजाराचे वर्चस्व आहे.

७.६.४ आंतरराष्ट्रीय वित्तीय प्रणालीमध्ये युरो चलन बाजाराचे महत्व (Importance of Euro - Currency Market) :

आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेत युरो चलन बाजार महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

१) यूएस डॉलर्सची गुंतवणूक आणि कर्ज घेणे हे युरो चलन बाजाराचे मुख्य कार्य आहे. हा जगभरात अल्प आणि मध्यम मुदतीचा निधी हस्तांतरित करतो, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय भांडवल गतिशीलता वाढते.

२) हा बाजार केवळ वैयक्तिक बँकांना त्यांचे पोर्टफोलिओ सुधारण्यास सक्षम करत नाही तर बिगर-बँक खाजगी क्षेत्रासाठी महत्त्वपूर्ण सेवा प्रदान करतो.

३) युरो चलन बाजार निधी आकर्षित करतो. कारण तो उच्च व्याज दर, परिपक्वतेची अधिक लवचिकता आणि इतर अल्प मुदतीच्या भांडवली बाजारांपेक्षा अधिक गुंतवणूक लाभ देतो.

४) हा बाजार कर्जदारांना आकर्षित करतो कारण ते तुलनेने कमी व्याजदराने निधी देते.

५) हा बाजार घाऊक व्यवहारांवर लक्ष केंद्रित करून युरो-बँका देशांतर्गत बँकिंगमध्ये खर्चिक नियमांच्या अधीन नसल्यामुळे ते आकारत असलेल्या आणि प्राप्त होणाऱ्या व्याजदरांमध्ये स्पर्धात्मक आहे.

६) व्यापारी बँका, मध्यवर्ती बँका, सरकार, बँक ऑफ इंटरनॅशनल सेटलमेंट सारख्या आंतरराष्ट्रीय बँका आणि बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स युरो-चलन बाजारात कर्जदार आणि सावकार आहेत.

७.६.५ युरो चलन बाजाराचे परिणाम (Effects of Euro- Currency Market) :

१) सकारात्मक परिणाम :

युरो चलन बाजाराचे सकारात्मक आर्थिक परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

१) युरो - चलन बाजाराच्या विस्तारामुळे आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची गतिशीलता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे आणि जागतिक तरलतेची समस्या कमी करण्यात मदत झाली आहे.

२) युरो- चलन बाजारामुळे आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजारांचे एकत्रीकरण करण्यास मदत झाली आहे.

३) युरो-चलन बाजाराने देयकाची तूट असलेल्या देशांकडून अधिक्य असलेल्या देशांकडून निधी पुनर्वापर करण्यात प्रभावी भूमिका बजावली आहे. ४) युरो-चलनांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहाने राष्ट्रांमधील व्याजातील फरक कमी करून आर्थिक कार्यक्षमतेत सुधारणा केली आहे.

४) युरो - चलन बाजाराने ज्या देशांच्या धोरणाचे उद्दिष्ट त्यांचे चलन युरो-बँकांमधून हस्तांतरित करून आंतरराष्ट्रीय भांडवली हालचालींवर नियंत्रण ठेवण्याचे आहे, अशा देशांच्या समस्या देखील सोडवल्या आहेत..

५) युरो - चलन बाजारातील इतर चलनांच्या बदल्यात कर्ज देण्याद्वारे आणि कर्ज घेण्याद्वारे देशांची बीओपी तूट आणि अधिशेषांना वित्तपुरवठा करण्यास मदत झाली आहे.

२) प्रतिकूल परिणाम :

युरो चलन बाजाराचे खालील प्रतिकूल परिणाम आहेत.

१) जेव्हा एखाद्या देशाची मौद्रिक सत्ता प्रतिबंधात्मक चलनविषयक धोरणाद्वारे चलनवाढ रोखण्याचा प्रयत्न करत असते, तेव्हा अल्पकालीन भांडवलाचा प्रवाह अशा धोरणांना अयशस्वी करतो.

२) जेव्हा एखादा देश बेरोजगारीचा सामना करण्यासाठी लवचिक मौद्रिक धोरणाचा अवलंब करत असतो, तेव्हा असे धोरण कुचकामी ठरते. कारण युरो चलन बाजार कोणत्याही प्राधिकरणाच्या नियमांनुसार चालत नाही.

३) युरो- चलने सट्टा भांडवलाच्या हालचालींसाठी वापरल्या जाणाऱ्या मौद्रिक संसाधनांचा एक प्रचंड निधी प्रदान करतात. हे संबंधित देशांच्या अर्थव्यवस्थांना अचानक आणि मोठ्या प्रमाणात कर्ज काढण्याच्या गंभीर समस्यांना तोंड ध्यावे लागते. विशेषत: जेव्हा सहभागी देश विनिमय नियंत्रणे किंवा व्यापार अडथळ्यांद्वारे संरक्षित नसतात तेव्हा अशा आर्थिक घडामोडीचा संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय चलन व्यवस्थेवरही परिणाम होतो.

४) मिल्टन फ्रीडमन यांच्या मते, युरो-चलन बाजाराने जगातील नाममात्र पैशाचा पुरवठा निश्चितपणे वाढवला आहे आणि त्यामुळे जागतिक किंमत पातळीत वाढ झाली आहे.

७.७ प्रश्न

१) आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण परिमाण म्हणजे काय सांगून या पद्धतीचे फायदे-तोटे सांगा.

२) आंतरराष्ट्रीय सुवर्णमान पद्धतीचा अर्थ सांगून या पद्धतीच्या -हासाची कारणमीमांसा करा.

३) 'ब्रेटन वूड्स प्रणाली' यावर टिपण तयार करा.

४) ब्रेटन वूड्स प्रणालीच्या अपयशाची कारणे सांगा.

५) ब्रेटन वूड्स प्रणालीच्या अस्तानंतर अस्तित्वात आलेल्या मौद्रिक प्रणालीची चर्चा करा.

६) मास्ट्रीच करार म्हणजे काय सांगून मास्ट्रीच कराराची वैशिष्ट्ये सांगा.

७) युरो चलन बाजाराचा अर्थ सांगून या बाजाराचे परिणाम स्पष्ट करा.

८) युरो चलन बाजार म्हणजे काय ? त्याचे महत्त्व विशद करा.

❖❖❖❖

munotes.in

८

आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक पद्धती - २

घटक रचना :

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ जागतिक आर्थिक संकटाची कारणे आणि परिणाम

८. २ जागतिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

८. ३ आशिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक (एआयआयबी)

८.४ नव-विकास बँक (एनडीबी)

८.५ एसियन विकास बँक (एडीबी)

८.६ प्रश्न

८.० उद्दिष्ट्ये

- जागतिक आर्थिक संकटाची कारणे आणि परिणाम यांच अभ्यास करणे.
- जागतिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- आशिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक, नव-विकास बँक व एसियन विकास बँक यांचा सविस्तर अभ्यास करणे.

८.१ जागतिक आर्थिक संकटाची कारणे आणि परिणाम (CAUSES AND CONSEQUENCES OF GLOBAL ECONOMIC CRISIS)

पहिल्या महायुद्धानंतरच्या कालखंडात जागतिक पातळीवर जी विभिन्न आर्थिक संकटे उद्भवली त्यामध्ये दक्षिण पूर्व असियातील वित्तीय संकट, जागतिक वित्तीय संकट - २००८ या आर्थिक संकटांचा विशेष उल्लेख करावा लागतो. अशा आर्थिक संकटाची व्याप्ती वाढल्यास त्यास जागतिक स्वरूप प्राप्त होते, म्हणून त्यास जागतिक वित्तीय संकट म्हणतात. अशी संकटे एकापेक्षा अधिक अर्थव्यवस्थांमध्ये निर्माण होतात व याची झळ संबंधित अर्थव्यवस्थांना बसते. 'मौद्रिक आणि आर्थिक चलप्रवाहातील प्रतिकूल असंतुलनातून निर्माण होणाऱ्या समस्येस आर्थिक संकट म्हणतात. '

या ठिकाणी या दोन विशेष वित्तीय संकटाची कारणमिमांसा करू.

munotes.in

१) दक्षिण - पूर्व आशियाई संकट :

समस्येचे स्वरूप :

९० च्या दशकात दक्षिण-पूर्व असियातील देशांनी वार्षिक सरासरी ८ ते १२ टक्के दराने आर्थिक विकास दर साध्य केला. त्याचे जागतिक पातळीवरून कौतुक झाले. यामध्ये मुख्यतः एसीअन समूहातील थायलंड, दक्षिण कोरिया, फिलिपाईन्स, सिंगापूर, जपान, मलेशिया, ब्रुनेई, तैवान, व्हिएतनाम, हाँगकाँग, इंडोनेशिया इत्यादी सारख्या देशांचा सहभाग होता. या वाढत्या अर्थव्यवस्थांना त्यावेळी 'टायगर इकॉनॉमी' म्हणून संबोधले गेले. वाढत्या आर्थिक विकासामुळे या देशातील लोकांचे जीवनमान बदलले. ही सकारात्मक स्थिती १९९७ पर्यंत टिकून होती. परंतु जुलै १९९७ नंतर या अर्थव्यवस्थांना मोठे आर्थिक धक्के सहन करावे लागले. कल्पनेच्या बाहेर विपरीत परिणाम अनुभवास येऊ लागले. याची सुरुवात थायलंडपासून झाली तेथील 'बाट' हे चलन वेगाने घसरू लागले. पुढे याची अधिक झळ इंडोनेशिया, दक्षिण कोरिया या देशांना बसली. त्या पाठोपाठ हाँगकाँग, लाओस, मलेशिया व फिलिपाईन्स या देशांचा क्रमांक लागतो. चीन, तैवान, ब्रुनेई, सिंगापूर, व्हिएतनाम, जपान यांच्या अर्थव्यवस्था तुलनेने कमी प्रभावित झाल्या. परंतु या देशातील विकास दर घटू लागले. १९९८ साली फिलिपाईन्सच्या जीडीपी वाढीचे प्रमाण शून्य होते. त्यापेक्षा गंभीर स्थिती थायलंड, दक्षिण कोरिया, इंडोनेशिया, मलेशिया या देशांची होती. या देशातील कर्ज व जीडीपी गुणोत्तर शंभर टक्क्यावरून १८० टक्क्यापर्यंत वाढत गेले. ही स्थिती कर्जबाजारीपणा दर्शविते. दक्षिण कोरियामध्ये हे प्रमाण ४०% ने जास्त होते. या समूहाचा १९९७मध्ये जीडीपी सरासरी १९.२ अब्ज डॉलर होता. त्यात १९९८मध्ये ३१.७% ने घट झाली तर लाखो लोक दारिद्र्यरेषेखाली आले. हा उत्पन्न घटीचा परिणाम होय. असे होण्यामागे मुख्यतः पुढील कारणे सांगितली जातात.

आर्थिक संकटाची कारणे :

१) भांडवली खात्याची परिवर्तनियत्ता : आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या सल्ल्यानुसार मलेशिया, इंडोनेशिया, थायलंड इत्यादी सारख्या देशांनी आपले चलन भांडवली खात्यावर पूर्ण परिवर्तनीय केले. याचा अर्थ परकीय गुंतवणूक, कर्ज इत्यादी वरील निर्बंध दूर करून मुक्त आवागमनास मुभा देणे असा होतो. परिणामी या देशात परकीय भांडवलाचा ओघ वाढला. कारण या देशांनी परकीय भांडवलास आकर्षित करण्यासाठी आकर्षक व्याजदर निर्धारित केले. परंतु येथील भांडवलाची लाभक्षमता घटू लागल्याचे लक्षात येऊ लागताच गुंतवणूकदारांनी गुंतवणूक काढून घेण्यास सुरुवात केली. ज्यामुळे वित्तीय व्यवस्था धोक्यात आली.

२) मालमत्ता बाजारपेठेचा बुडबुडा : वाढीच्या काळात या देशातील बँका व वित्त संस्थांची भांडवल पातळी वाढली. या ठेवी कर्जाऊ देणे आवश्यक होते. दरम्यान तेथे स्थावर मालमत्तांच्या किंमती वाढू लागल्याने या संस्थांनी त्यासाठी मोठी कर्ज दिली. परंतु संकटाच्या काळात कर्जदार बेकार होऊन उत्पन्न घटल्याने या कर्जाचा परतावा होऊ शकला नाही.

३) धोरणातील त्रुटी : ९०च्या दशकात या देशातील वाढीचा दर उत्तम होता. त्यामुळे सकारात्मक व आक्रमक आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी करत असताना संभाव्य धोक्याकडे दुर्लक्ष झाले, हीच या देशांच्या धोरणातील मोठी त्रुटी होय. ज्या गतीने भांडवलाचे आगमन झाले तसे पलायन होऊ लागले तर त्यासाठी उपायात्मक पर्यायी धोरण त्या देशाकडे नव्हते. त्यामुळे संकटाची तीव्रता वाढली.

४) संस्थात्मक त्रुटी या संकटास वित्तीय संकट मानले जाते, म्हणून याचा अधिक संबंध या देशातील बँका व वित्त संस्थांशी आहे. या संस्थात्मक संरचनेने वाढीच्या काळात वित्तीय तत्त्वांचे पालन न करता पतपुरवठा केला. उदा. अपात्र ग्राहकांना गृह कर्ज, चैनीच्या वस्तूसाठी कर्ज इत्यादी त्यामुळे हे संकट या संस्थांसाठी पर्यायाने अर्थव्यवस्थेसाठी घातक ठरले.

५) भांडवलाचे पलायन : या देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्था परकीय गुंतवणूकदारांसाठी मुक्तपणे खुल्या केल्या होत्या. येणाऱ्या गुंतवणुकीमध्ये जुगदानी (पोर्टफोलिओ) गुंतवणूक जास्त होती. परंतु २००० नंतर अमेरिकेतील तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कंपन्यांच्या भागांमध्ये अधिक लाभ पाहून अनेक विदेशी गुंतवणूकदारांनी येथील भांडवल अमेरिकन शेअर बाजारात गुंतवायला सुरुवात केली. परिणामी वेगाने भांडवलाचे बहिर्गमन वाढले. खरे पाहाता या अर्थव्यवस्थांच्या वाढीचे हे एक प्रमुख कारण होते. नेमका त्यावर आघात झाल्याने वित्तीय संकटाची स्थिती तीव्र झाली. याशिवाय वाढीच्या काळात वाढलेला चंगळवाद, संभाव्य धोक्याकडे दुर्लक्ष, वास्तविक अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष, प्रभावी नियंत्रणाचा अभाव यामुळेही हे संकट उद्भवले. परिणाम या आर्थिक संकटाचे गंभीर परिणाम या देशांना व त्यावर विसंबून असणाऱ्या अर्थव्यवस्थांना सहन करावे लागले.

परिणाम :

१) या संकटाची चाहूल लागतात या देशातील शेअर बाजारांमध्ये मोठी घसरण झाली. ज्यामुळे असंख्य कंपन्या व गुंतवणूकदारांचे प्रचंड नुकसान झाले..

२) वाढीच्या काळात या देशातील स्थावर मालमत्ता मूल्य वाढले होते, परंतु संकट काळात मागणी अभावी त्यांचे मूल्य वेगाने घटू लागले. ज्याची सर्वाधिक झळ गृहनिर्माण क्षेत्र व त्याच्याशी संबंधित बँका / वित्त संस्थांना बसली.

३) संकट काळात व त्यानंतर या देशातील उत्पादनाचा दर घसरून पूर्वीच्या तुलनेत निर्यात व्यापारामध्ये मोठी घट झाली.

४) गुंतवणुकीवर या संकटाचा वाईट परिणाम झाला. ज्यामुळे या देशांचा जीडीपी दर वेगाने घटू लागला. अर्थात त्यांचे उत्पन्न घटले, त्यातून बेकारी व मागणी घट या समस्या उद्भवल्या.

५) या देशांचा परकीय चलन साठा विदेशी गुंतवणुकीच्या प्रवाहामुळे वाढला होता, परंतु भांडवल पलायनामुळे त्यात वेगाने घट झाली.

६) आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी या देशांनी मोठ्या प्रमाणात परकीय कर्ज घेतली होती. परंतु संकटानंतर त्याची परतफेड करणे कठीण झाले, त्यामुळे त्याचा भार वाढला.

७) राजकीय प्रभाव वित्तीय संकटानंतर अनेक देशांमध्ये राजकीय अस्थैर्य निर्माण झाले. उदा. इंडोनेशियाच्या राष्ट्राध्यक्षांना तीस वर्षाच्या सत्तेनंतर पायउतार व्हावे लागले. जपानमध्ये सत्तांतर झाले.

८) इंडोनेशिया, थायलंड यासारख्या देशात मोठ्या प्रमाणावर आंदोलने, दंगे झाल्याने देशात अराजक स्थिती निर्माण झाली.

२) जागतिक वित्तीय संकट २००८ :

२००८च्या शेवटच्या तिमाहीत अमेरिकन अर्थव्यवस्थेत जवळपास ६ टक्क्याने जीडीपी दर घटला. तर वर्षभराच्या काळात जपानचा जीडीपी १२ टक्क्यांनी घटला. बँक ऑफ इंग्लंडने त्यांच्या इतिहासात सर्वाधिक कमी व्याजदर निर्धारित केला. इंग्लंडप्रमाणे कॅनडा, रशियामध्येही घसरण सुरू झाली. तर चीन, भारत, ब्राझील, दक्षिण कोरिया या देशांच्या विकासदरावरही याचा विपरीत परिणाम झाला. याशिवाय स्पेन, ग्रीस, मेक्सिको, सिंगापूर, पाकिस्तान, युक्रेन इत्यादी देशातील अर्थव्यवस्था संकटात सापडल्या. याचाच अर्थ या संकटाची व्याप्ती जगभर पसरल्याचे दिसून येते. या देशांनी आपापल्या कुवतीनुसार अर्थव्यवस्थांना ऊर्जीतावस्था आणण्यासाठी सुमारे ११ ट्रिलियन डॉलर एवढी प्रचंड रक्कम मदत म्हणून दिली. परंतु या संकटाची व्याप्ती मोठी व व्यापक असल्याने या मदतीचा म्हणावा तेवढा प्रभाव पडू शकला नाही.

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने २००८ मध्ये १७देशातील ११३ वित्तीय तणावांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ६० वित्तीय संकटांचा संबंध अधिकोषण संकटाशी होता असे निरीक्षण नोंदविले. अर्थात अशा संकटांचा संबंध बँक / वित्तीय संस्थांशी असल्याचे स्पष्ट होते. असाच अभ्यास 'अमेरिकन इकोनॉमिक असोसिएशनच्या २००९च्या अधिवेशनात रेशनहार्ट व रोगॉफ यांनी वित्तीय संकटावर संशोधनपर लेख सादर केला. त्यामध्ये त्यांनी १. पाच वर्षात घराच्या वास्तविक किंमती सरासरी ३६ टक्क्याने तर शेअर्सच्या किंमती साडेतीन वर्षात ५६ टक्क्याने घटल्या. २. चार वर्षाच्या काळात बेकारीचा दर सात टक्क्याने वाढला. हे दोन्ही अभ्यास २००८च्या वित्तीय संकटाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. कारण याचा उगम ज्या अमेरिकन अर्थव्यवस्थेतून झाला, तेथे वरील निष्कर्ष तंतोतंत लागू पडतात व पुढे अमेरिकन अर्थव्यवस्थेतील हे संकट जगभरातील बहुसंख्य अर्थव्यवस्थांमध्ये पसरले.

वित्तीय संकटाचा उगम :

या संकटाचा उगम अमेरिकेत झाला. ही अर्थव्यवस्था बलाढ्य अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. तिच्याशी जगाच्या अर्थव्यवस्था जोडल्या गेल्याने त्याचे संक्रमण इतर अर्थव्यवस्थांमध्ये होणे अपरिहार्य होते. त्यासाठी त्याचा उगम कसा झाला हे पाहणे आवश्यक ठरते. १९९६मध्ये अमेरिकेत तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कंपन्यांच्या शेअर्सचे मूल्य वाढत होते. त्यास 'dotcom boost' असे संबोधले गेले. २००० ते २००२ दरम्यान हा वाढीचा

दर संपुष्टात आला. शेअर्सचे भाव घटू लागले. परिणामी लोक आपली गुंतवणूक भाग बाजारातून काढून घेऊ लागले. २००१मध्ये अमेरिकेतील व्याजदर एक टक्क्याच्या आसपास होते. त्यामुळे लोक बँकेत ठेवी ठेवत नव्हते. गुंतवणूकदार योग्य गुंतवणूक स्रोताच्या शोधात होते. त्यादरम्यान तेथे घराच्या किमती वाढत होत्या. अमेरिकन सरकार गृह खरेदीला प्रोत्साहन देत होते. त्यामुळे या क्षेत्रात तेजीची चिन्हे दिसत होती. गुंतवणूकदारांचे या स्थावर मालमत्ता क्षेत्राकडे लक्ष वेधले गेले व या क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढू लागली. लाभाचा दर वाढला. गृह कर्जाची मागणी वाढू लागली. याचा लाभ सामान्य गुंतवणूकदारांप्रमाणे तेथील मॉर्गन स्टॅनली, गोल्डमन सॅचेस, लेहमन ब्रदर्स, बिअर स्टीरन्स, मेरील्ल लिंच इत्यादी सारख्या मोठ्या गुंतवणूक संस्था / बँका घेऊ इच्छित होत्या. या संस्था बँका व गुंतवणूकदार यांच्यात मध्यस्थ म्हणून कार्य करतात. या संस्था बँकांकडून कर्ज घेऊन त्यांचे गट / समूह बनवू लागल्या. त्यास त्यांनी 'कोलॅटरलाइज्ड डेट ऑब्लिगेशन' (सीडीओ) अनुषंगिक ऋण दायित्व असे नाव दिले. या सीडीओ मध्ये गुंतवणूकदार गुंतवणूक करू लागले. मुडीजसारख्या पतमानांकन संस्थांनी या सीडीओ ना AAA मानांकन दर्जा दिला. त्यामुळे त्यांची विश्वासार्हता वाढली. परिणामी गुंतवणूकदार यामध्ये आंधळेपणाने गुंतवणूक करू लागले. सीडीओ ची मागणी वाढू लागली. गुंतवणूक संस्था बँकांकडे अधिक कर्जाची मागणी करू लागल्या. परंतु बँकांनी यापूर्वीच पात्र व सक्षम कर्जदारांना कर्ज दिले होते. मात्र आता बँका अशाही ग्राहकांना १००% कर्ज देऊ लागल्या, ज्यांची पात्रता नव्हती. अशा कर्जांना 'सब- प्राईम लोन' अर्थात दुय्यम दर्जाचे कर्ज म्हणतात. खरे तर यातूनच या वित्तीय संकटाचा उगम झाला. असे कर्ज बँका गुंतवणूक संस्थांकडे हस्तांतरित करू लागल्या. तर गुंतवणूक संस्था अशा कर्जाचे सीडीओ तयार करून विकू लागल्या. या काळात 'कंट्रीवाईड फायनान्शिअल कार्पोरेशन' व ameroquest mortgage company यांनी सुमारे १७७ बिलियन डॉलरचे सब - प्राईम लोन वितरित केले. २००० ते २००७ दरम्यान या सर्व संस्था या माध्यमातून मोठा नफा मिळवित होत्या.

अमेरिकन इंटरनॅशनल ग्रुप (American International Group- AIG) या विमा कंपनीचा सहभाग :

एआयजी ही अमेरिकेतील मोठी विमा कंपनी आहे. तिनेही नफ्याच्या उद्देशाने सीडीओवर विमा देण्यास सुरुवात केली. विशेष म्हणजे ज्यांच्याकडे सीडीओ नाहीत त्यांनाही विम्याची सुविधा देण्यात आली. त्यास 'क्रेडिट डिफॉल्ट स्वप' असे नाव दिले. जर सीडीओ'चे मूल्य घटून नुकसान झाले तर ही कंपनी त्याची नुकसान भरपाई करून देणार होती. सीडीओ'चे मूल्य वाढत होते तोपर्यंत या विमा कंपनीला नफा होत होता. मात्र सीडीओ'चे मूल्य घसरू लागल्यास किती मोठे नुकसान होईल याचा त्यांनी विचार केला नाही.

अमेरिकेत नंतरच्या काळात व्याजदर वाढू लागले, तसे घेतलेल्या कर्जावरील व्याजदर वाढू लागला. कारण ही कर्जे समायोजित व्याजदरावर दिली होती. ज्यांना सब- प्राईम कर्जे देण्यात आली होती, त्यांना महागलेल्या कर्जाची परतफेड करणे कठीण जाऊ लागले. कर्ज थकली. बँकांच्या अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण वाढू लागले. विशेषतः २००७नंतर व्याजदर अधिक वाढले व कर्जाचा परतावा थांबला. तेव्हा बँका गहाण ठेवलेल्या घरांचा ताबा घेऊन व त्यांची विक्री करून कर्ज वसूल करण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. परंतु घरास ग्राहक नसल्याने त्यांच्या किंमती घटू लागल्या. दिलेल्या कर्जापेक्षाही घराचे मूल्य कमी झाले.

munotes.in

बँकांकडे येणाऱ्या पैशाचा ओघ घटला. तसे सीडीओचे मूल्यही घटू लागले. काही काळानंतर सीडीओ खरेदी करणे थांबले. सीडीओ ची खरेदी थांबली तशा गुंतवणूक संस्था व विमा कंपनी अडचणीत आल्या. ज्यांनी सीडीओवर विमा घेतला होता त्यांना लाभ झाला. परंतु एआयजी या विमा कंपनीला सुमारे ९९ बिलियन डॉलरचे नुकसान झाले. मात्र अमेरिकन सरकारने एआयजी'ला ८५ बिलियन डॉलरची वित्तीय मदत (बेल आउट) देऊन वाचविले. तर गुंतवणूक संस्था व बँकांना सुमारे ४५० बिलियन डॉलरचे नुकसान झाले. महत्त्वाची बाब म्हणजे या सीडीओ वर फेडरल रिझर्वचे (अमेरिकन मध्यवर्ती बँक) कोणतेही नियंत्रण नव्हते. बँकेचे तत्कालीन चेअरमन ॲलन ग्रीनस्पॅनने अशा नियंत्रणास नकार दिला होता. तर तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे मुख्य अर्थतज्ज्ञ रघुराम राजन यांनी या धोक्याची संभाव्य सूचना दिली होती.

या वित्तीय संकटात लेहमन ब्रदर्ससारख्या प्रतिष्ठित गुंतवणूक संस्था दिवाळखोरीत निघाल्या. याची झळ अमेरिकेलाच नव्हे तर जगातील अनेक अर्थव्यवस्थांना बसली. म्हणून यास २००८ चे जागतिक वित्तीय संकट म्हणतात.

या संकटाचे परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१) या वित्तीय संकटामुळे पतपुरवठ्याचा ओघ आटून उद्योग, सेवा, कृषी क्षेत्रांना भांडवल मिळणे कठीण झाले.

२) गुंतवणूक घटू लागल्याने बेकारी दरात वाढ झाली. तेव्हा अमेरिकेतील हा दर १० टक्के एवढा होता.

३) विदेशी व्यापारामध्ये घट होऊ लागली.

४) अमेरिकन डॉलरचे मूल्य घटू लागले.

५) अर्थव्यवस्थांचा विकास दर वेगाने घटू लागला.

६) वित्तीय क्षेत्रात अविश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले.

७) देशातील वित्तीय व्यवस्था कोलमडून पडली.

थोडक्यात या संकटाचे दुरगामी परिणाम जगातील अर्थव्यवस्थांवर पडल्याचे स्पष्ट होते.

८.२ जागतिक वित्तीय संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (IMPACT OF GLOBAL RECESSION ON THE INDIAN ECONOMY)

जागतिक वित्तीय संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर भिन्न भिन्न दृष्टीकोनातून परिणाम झाले. ते खालील मुद्द्याच्या आधारे स्पष्ट करु.

१) शेअर बाजारातील घसरण आर्थिक संकटाच्या उद्रेकानंतर अमेरिका आणि युरोपीय देशांचे शेअर बाजार कोसळल्यावर त्याचा परिणाम भारतिय शेअर बाजारावरही झाला. त्यांच्या मूळ कंपन्यांच्या तरलतेच्या गरजा किंवा दायित्वे पूर्ण करण्यासाठी परदेशी

munotes.in

संस्थात्मक गुंतवणूकदारांनी (एफआयआय) त्यांच्याकडे असलेल्या भारतीय कंपन्यांच्या समभागांची विक्री सुरू केली.

विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांच्या (एफआयआय) विक्रीच्या दबावामुळे मुंबई शेअर बाजारात घसरण झाली. गेल्या काही वर्षांत एफआयआयने ग्राहकोपयोगी वस्तूंपासून पायाभूत सुविधा उद्योगांपर्यंत विविध उद्योगांमध्ये कार्यरत असलेल्या अनेक भारतीय कंपन्यांच्या समभागात (इक्विटी शेअर्स) मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली होती. 'एफआयआय'कडून भारतीय कंपन्यांच्या समभागांच्या खरेदीमुळे शेअर्सचे भाव नव्या उंचीवर गेले. २००४ मध्ये सुमारे ६००० असलेला सेन्सेक्स ऑगस्ट-सप्टेंबरमध्ये ८००० पर्यंत वाढला. २००५ मध्ये आणि २००६ मध्ये १०,००० चा टप्पा पार करत पुढे जात, २००७ मध्ये १३००० चा आकडा गाठला आणि जानेवारी २००८ मध्ये सुमारे २१,०००० च्या उच्चांकी पातळीवर पोहोचला. याच सुमारास अमेरिका आणि युरोपीय बाजारातील शेअर्सच्या किमती झपाट्याने कमी होऊ लागल्या... तरलता आणि पतपुरवठ्याची चणचण या समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले. यामुळे एफआयआयने भारतातून भांडवल बाहेर काढण्यासाठी भारतीय शेअर बाजारात त्यांच्याकडील समभागांची विक्री केली. या विक्रीच्या दबावामुळे मुंबई शेअर बाजाराचा सेन्सेक्स गडगडू लागला. तोजानेवारी २००८ मध्ये सुमारे २१०००च्या उच्चांकी पातळीवर होता, तो सप्टेंबर २००८ मध्ये ११००० पर्यंत खाली आला. पुढे नोव्हेंबर २००८ मध्ये ९००० च्या खाली आला, म्हणजे जानेवारी २००८ पासून ६० टक्के घसरण झाली. यामुळे २००८ मध्ये भारतीय कंपन्या आणि गुंतवणूकदारांचे काही महिन्यांतच प्रचंड नुकसान झाले. परदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांनी नोव्हेंबर २००८ पर्यंत भारतीय कंपन्यांचे १३ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त शेअर्स विकले. यामुळे २००८ च्या अखेरीस आरबीआयकडे असलेला परकीय चलन साठा २५० अब्ज डॉलर्सपर्यंत कमी झाला.

२) भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन : एफआयआयच्या भांडवल बहिः प्रवाहाचा परिणाम केवळ शेअर्सच्या किंमतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट होण्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो अधिक दूरगामी परिणाम करणारा होता. जेव्हा परदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांनी (एफआयआय) भारतात आपले समभाग विकले, तेव्हा त्यांना रुपये मिळाले. त्यांना परदेशात पाठवण्यासाठी त्यांचे रुपये डॉलरमध्ये रूपांतरित करावे लागले. त्यामुळे डॉलरची मागणी वाढली.चलनांची मागणी आणि पुरवठा यांवरून रुपया डॉलर विनिमय दर ठरवला जात होता, डॉलरच्या मागणीत झालेली वाढ यामुळे रुपयाच्या तुलनेत अमेरिकी डॉलरचे मूल्य वधारले, म्हणजे अमेरिकी डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे अवमूल्यन झाले.

भारतीय आयातदारांनीही वस्तूंच्या आयातीसाठी पैसे देण्यासाठी डॉलरची मागणी केली. तसे परकीय चलनाचे व्यवहार करणाऱ्या भारतीय बँकांनी परकीय चलनाचे व्यवहार सुरू ठेवण्यासाठी अमेरिकन डॉलर्सची खरेदी केली, कारण पतपुरवठ्याच्या कमतरतेमुळे परदेशात कोणीही भारतीय बँकेला डॉलर देण्यास तयार नव्हते. यामुळे डॉलरची मागणी आणखी वाढली आणि सप्टेंबर, ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबर २००८ या महिन्यांत रुपयाचे वेगाने अवमूल्यन झाले. डिसेंबर २००७ मध्ये भारतीय रुपयाचे मूल्य एका डॉलरसाठी ३९.४ रुपयांवर गेले होते, ते ऑक्टोबरच्या अखेरीस एका डॉलरसाठी ४९.३ रुपयांवर घसरले. आणि पुढे नोव्हेंबर २००८च्या मध्यात एका डॉलरसाठी रु. ५०.६ जे

munotes.in

आतापर्यंतच्या नीचांकी पातळीवर पोचले. भारतीय रुपयाच्या या अवमूल्यनामुळे भारतीय निर्यात स्वस्त झाली असली, तरी आयात महाग झाली.

३) तरलतेची कमतरता : एफआयआयच्या भांडवलाच्या बहिर्गमनाचे परिणाम केवळ शेअर बाजार कोसळण्यापुरते किंवा रुपयाच्या अवमूल्यनापुरते मर्यादित नव्हते. डॉलरच्या मोठ्या बहिः प्रवाहामुळे डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे वेगाने अवमूल्यन सुरू झाले. रुपयाचे जलद अवमूल्यन रोखण्यासाठी आणि सापेक्ष विनिमय दर स्थिरता राखण्यासाठी, आरबीआयने हस्तक्षेप केला आणि आपल्या परकीय चलन साठ्यातून डॉलरचा पुरवठा केला.

यामुळे रुपयाचे जास्त अवमूल्यन रोखले गेले पण परकीय चलन बाजारात अधिक डॉलरचा पुरवठा करण्याच्या या प्रक्रियेत त्या बदल्यात रुपये मिळाले. एका अंदाजानुसार, आरबीआयकडून एक अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या प्रत्येक विक्रीपोटी देशांतर्गत बाजारातून सुमारे ५००० कोटी रुपयाची तरलता घटली. परिणामी बँकिंग प्रणालीकडे असलेल्या रुपयाचे प्रमाण कमी झाल्याने भारतीय बँकिंग प्रणालीमध्ये तरलतेची समस्या निर्माण झाली. ज्यामुळे खेळत्या भांडवलाच्या आणि निश्चित गुंतवणूक प्रकल्पांच्या वित्तपुरवठ्यासाठी उद्योगाकडे जाणाऱ्या पतपुरवठ्यावर परिणाम झाला. ही समस्या इतकी गंभीर झाली की, आंतर- बँकेच्या पतपुरवठ्याचा बाजार बहुतांशी गोठला गेला. कोणतीही बँक इतर बँकांना कर्ज देण्यास तयार होत नव्हती. कारण प्रत्येक बँकेला आकस्मिक परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तरलतेची आवश्यकता होती. यामुळे बँकांकडून जोखीम टाळण्याच्या हेतूने उद्योगांना, उपभोग्य (कार, घरे इत्यादी) कर्जपुरवठा मर्यादित होता.

४) भारतीय आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम : जेव्हा अमेरिकेच्या सर्व बलाढ्य अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वाढ मंदावली आणि शेवटी आर्थिक संकटामुळे मंदीची परिस्थिती निर्माण झाली, तेव्हा त्याचा परिणाम युरोप, जपान आणि इतर आशियाई देशांवर झाला. ब्रिटन, जर्मनी, इटली आणि युरोची भागीदारी असलेली १५ राष्ट्रे अनेक वर्षांनंतर प्रथमच मंदीच्या गर्तेत सापडली.

सप्टेंबर २००८ मध्ये आयएमएफने जागतिक अर्थव्यवस्थेसंदर्भात असे मत नोंदविले कि, ज्या देशाचा विकास दर २००८ मध्ये ३ टक्के आहे, त्याचा विकास दर २००९ मध्ये शून्याच्या जवळपास पोहचण्याची शक्यता आहे. सप्टेंबर २००८ मध्ये आयएमएफने २००८-०९ या वर्षात भारतासाठी ७.७ टक्के कमी वाढीचा अंदाज वर्तविला होता, जो नंतर आणखी कमी होऊन ७ टक्क्यांपर्यंत खाली आला, जो मागील ४ वर्षांत (२००४-०८) ९ टक्क्यांहून अधिक होता. तथापि, २००८-०९ मध्ये भारताचा जीडीपीचा दर ६.८ टक्क्यांपर्यंत खाली आला, जो मागील तीन वर्षांत वार्षिक ९ टक्क्यांहून अधिक होता. २००९-१० आणि २०११-११ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था सावरली आणि तिची जीडीपीची वाढ अनुक्रमे ८ टक्के आणि ८.६ टक्के होती.

तथापि, ९ टक्के वार्षिक वाढीच्या ११ व्या योजनेच्या लक्ष्याच्या तुलनेत २००८-०९ मध्ये भारताचा विकास दर ६.७ टक्क्यांपर्यंत आणि २००९-१० मध्ये ८.० टक्क्यांपर्यंत घसरल्यास रोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्य कमी करण्याच्या लक्ष्यांवर वाईट परिणाम होईल. चीनच्या तुलनेत भारताचा आर्थिक विकास बाह्य मागणीऐवजी देशांतर्गत मागणीवर

अधिक अवलंबून असतो आणि तो बहुतांशी देशांतर्गत बचत आणि गुंतवणुकीवर अवलंबून आहे.

जागतिकीकरणाच्या १८ वर्षांनंतर भारतीयनिर्यात जीडीपीच्या १४ टक्के आणि आयात (२००६-०७) २० टक्के होती. त्यामुळे जागतिक मंदीच्या प्रतिकूल परिणामांपासून भारत सुटू शकला नाही. २००८-०९ या आर्थिक वर्षाच्या उत्तरार्धातील औद्योगिक वाढीवरून हे स्पष्ट होते.

५) उत्पादनात घट : जागतिक मंदीचा सर्वात प्रतिकूल परिणाम म्हणजे भारतातील उत्पादनवाढीचा दर २००७- ०८ मधील १०.३ टक्क्यांवरून २००८-०९ मध्ये ३.२% पर्यंत खाली आला. देशांतर्गत मागणी तर कमी झालीच, शिवाय विकसित देशांमधील मंदीमुळे निर्यात आदेश (ऑर्डर) मोठ्या प्रमाणात घटल्या. घटलेला पतपुरवठा, मागणीतील घट, निर्यात घट इत्यादीसारख्या कारणानेही उत्पादनात घट झाली.

भारताच्या औद्योगिक उत्पादनात (आयआयपी) सप्टेंबर २००८ मध्ये ४.८ टक्के आणि ऑक्टोबर २००८ मध्ये १५ वर्षांत प्रथमच ०.४१ टक्के नकारात्मक वाढ नोंदविण्यात आली. २००८-०९ या संपूर्ण वर्षात औद्योगिक उत्पादनातील वाढ ३.७ टक्क्यांपर्यंत घसरली, ती २००७-०८ मध्ये १०.३ टक्के आणि २००६-०७ मध्ये १४.९ टक्के होती. ऑटोमोबाइल आणि शिपिंग उद्योगांच्या उत्पादनात घट झाली. याशिवाय वस्त्रोद्योग, चामडे, रत्ने आणि दागिने यांसारख्या निर्यातप्रधान उद्योगांना जागतिक मंदीचा मोठा फटका बसला. उत्पादन आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये घट नोंदविण्यात आली आहे. २००७-०८ मध्ये ४.७ टक्क्यांच्या तुलनेत २००८-०९ मध्ये कृषी क्षेत्राचा विकास दर १.६ टक्के होता. २००९-१० मध्ये शेतीत ०.४% इतकी अतिशय मंद गतीने वाढ झाली.

६) रोजगार घट : मंदीमुळे भारतातील बेरोजगारीही वाढली. चिंतेची बाब म्हणजे २००८-०९ या आर्थिक वर्षात रोजगाराची परिस्थिती बिकट झाली. वस्त्रोद्योग, धातू, चामडे, दागिने अशा क्षेत्रांतील नोकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर घसरण झाली.

७) चलन दरवाढ : अर्थव्यवस्थेला मंदीतून बाहेर काढण्यासाठी सरकारी खर्चात झालेली मोठी वाढ आणि शेतीची मंदावलेली वाढ यामुळे २००८-०९ मध्ये मोजलेल्या महागाईचा दर ११ टक्क्यांहून अधिक झाला. याशिवाय, फेब्रुवारी २०१० मध्ये तीव्र अन्नधान्य चलनवाढीचा दर २० टक्क्यांपर्यंत गेला. औद्योगिक कामगारांसाठी सीपीआय'वर आधारित चलनवाढीचा दर २००८-०९ मध्ये ९.१%, २००९-१० मध्ये १२.४ आणि २०१०-११ मध्ये ११% पर्यंत गेला.

८) निर्यात आणि देयकांचा समतोल : जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून आणि आयात पर्यायीकरण, निर्याताभिमुख धोरणाचा अवलंब केल्यामुळे, भारतीय निर्यात वाढली. १९९०-९१ मध्ये जीडीपीच्या ५.८ टक्के मालाची निर्यात केली, तर २००६-०७ मध्ये १४ टक्क्यांपर्यंत वाढली. मात्र आयात आपल्या जीडीपीच्या २० टक्क्यांपर्यंत वाढली. आयातीत वाढ जास्त झाल्याने चालू खात्यावरील तूट वाढली. २००८-०९ आणि २००९-१० मध्ये चालू खात्यातील देयकांच्या शिल्लक रकमेतील तूट जीडीपीच्या अनुक्रमे २.४% आणि २.९% पर्यंत गेली.

२००८-०९ या काळात भारतीय परकीय व्यापार समतोल बिघडला. २००७-०८ च्या पहिल्या सहामाहीत भारताच्या परकीय व्यापार शिल्लक रकमेत ३० अब्ज डॉलरच्या तुलनेत २००८-०९ च्या पहिल्या सहामाहीत ६० अब्ज डॉलरची तूट नोंदवली गेली. खरं तर, ऑक्टोबर २००८ मध्ये भारतीय निर्यात केवळ कमीच झाली नाही तर मागील वर्ष २००७च्या तुलनेत १२.८ % घटली. हा नकारात्मक कल २००८-०९ च्या उर्वरित वर्षांतही कायम राहिला. परिणामी, २००८-०९ साठी २०० अब्ज अमेरिकन डॉलरच्या निर्यातीचे लक्ष्य १७५ अब्ज डॉलर्सपर्यंत खाली आणण्यात आले. २००८-०९ मध्ये भारतीय निर्यातीची वाढ सुमारे १७० अब्ज डॉलर्स होती, जी मूळ लक्ष्यापेक्षा खूपच कमी होती. जागतिक आर्थिक संकटामुळे अमेरिका आणि युरोपीय देशांमधील मंदीच्या परिस्थितीमुळे आपल्या निर्यातीत घट झाली.

८.३ असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक (एआयआयबी) (ASIA INFRASTRUCTURE INVESTMENT BANK (AIIB))

जागतिक पातळीवर अनेक आर्थिक संघ उदयाला आले. त्यांनी आपल्या समूहाला पुरेसा व स्वस्त दरात पतपुरवठा व्हावा या उद्देशाने वित्तीय संस्थांची स्थापना केली. उदाहरणार्थ ब्रिक्स समूहाने नवीन विकास बँकेची केलेली स्थापना हे याचे एक उत्तम उदाहरण होय. याच धरतीवर असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक स्थापन करण्यात आली.

स्थापना व पार्श्वभूमी :

चीनचे पंतप्रधान शी जीनपिंग यांनी २०१३मध्ये अशिया खंडातील उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांसाठी एका वित्त संस्थेची कल्पना मांडली. ही संकल्पना अनेक देशांना पसंत पडली. त्यातूनच २५ डिसेंबर २०१५ रोजी या बँकेची स्थापना करण्यात आली. १६जानेवारी २०१६पासून या बँकेच्या प्रत्यक्ष कामकाजास सुरुवात झाली. या बँकेचे मुख्यालय बीजिंग (चीन) येथे आहे. याचे वर्तमान अध्यक्ष जीन लिकन (चीन) आहेत. तर भारताचे ऊर्जित पटेल हे या बँकेचे उपाध्यक्ष आहेत. बँकेचे अधिकृत भांडवल १०० बिलियन डॉलर एवढे निश्चित करण्यात आले. ज्यामध्ये चीनचा वाटा २७.८ टक्के एवढा सर्वाधिक तर भारताचा वाटा ८.०० टक्के दुसऱ्या क्रमांकाचा आहे, तर रशियाचा वाटा ५% तिसऱ्या क्रमांकाचा आहे, सदस्य देशांना भांडवल वाट्याच्या प्रमाणात मतदानाचा अधिकार असतो. त्यामुळे चीनचा अधिकार सर्वाधिक असला तरी त्यांची या बँकेवर मक्तेदारी नाही. सध्या बँकेचे ५२संस्थापक सदस्य असून पाच देशांनी सदस्यत्वासाठी अर्ज केला आहे. चीन, भारत, रशिया, थायलंड, इंडोनेशिया, सिंगापूर, हाँगकाँग, इस्राईल, ब्रुनेई, इराण, जॉर्जिया, दक्षिण कोरिया, कुवेत, बांगलादेश, मलेशिया, फिलिपाईन्स, श्रीलंका, यूएई, म्यानमार, जॉर्डन इत्यादी संस्थापक सदस्य देश आहेत. बँकेचे प्रशासक मंडळ हे सर्वोच्च मंडळ असते. यात महत्त्वाचे निर्णय घेतले जातात. प्रत्येक देशाचा एक आयएएस दर्जाचा प्रतिनिधी यामध्ये असतो. तर संचालक मंडळ (बोर्ड ऑफ डायरेक्टर) घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा आहे. ९ जानेवारी २०२२पासून आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक पुढील वेगवेगळ्या हेतूने प्रेरित कार्य करते.

उद्दीष्ट्ये :

१) लघु, स्वच्छ व हरित या तीन तत्त्वाने कार्य करणे. यामध्ये लघु (Lean) याचा अर्थ हे छोटे संघटन असले तरी ते कार्यक्षम संघटन म्हणून कार्य करेल. स्वच्छ (Clean) याचा अर्थ या बँकेचा भ्रष्टाचार व शोषणविरहित कारभार करण्यावर भर असेल आणि हरित (Green) याचा अर्थ ही बँक पर्यावरणपूरक कार्य करण्यावर भर देईल.

२) सदस्य देशांना ऊर्जा, वाहतूक, दळणवळण व संदेश वहनासाठी अग्रक्रमाने पतपुरवठा करणे.

३) ग्रामीण पायाभूत संरचना व कृषी विकास प्रकल्पांना कर्ज पुरवठा करणे.

४) पाणीपुरवठा, स्वच्छता व पर्यावरण संवर्धनाच्या प्रकल्पांना पतपुरवठा करणे.

५) नागरी विकास व गृहनिर्माण कार्यासाठी पतपुरवठा करणे.

६) जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासारख्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संस्थांशी समन्वय व सहकार्य प्रस्थापित करून कार्य करणे.

७) खंड व प्रदेशबाह्य देशांना सदस्यत्व प्रदान करणे. परंतु भाग भांडवलावर मर्यादा घालणे.

८) मक्तेदारी / अधिसत्ता मिळवणाऱ्या देशांना सदस्यत्व नाकारणे. (अमेरिका व जपान यांना सदस्यत्व नाकारण्यात आले आहे) वरील विविध उद्दिष्टांना अनुसरून ही बँक सध्या यशस्वी वाटचाल करीत आहे.

प्रमुख कार्य :

१) कालसापेक्ष अधिकृत भांडवलामध्ये वाढ करणे.

२) प्रशासकीय व्यवस्था कार्यक्षम करणे.

३) सदस्य देशांना जास्तीत जास्त पतपुरवठा करणे.

४) सदस्य देशातील पायाभूत सुविधांचा दर्जा सुधारणे व त्यात वाढ करणे.

५) पर्यावरणस्नेही प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे.

६) सदस्य देशात समन्वय व सहकार्य वाढीस लावणे.

७) इतर मोठ्या संस्थांवरील सदस्य देशांचे अवलंबित्व कमी करणे.

८) सदस्य देशातील नागरी विकासाबरोबरच ग्रामीण विकासाला प्रोत्साहन देणे. इत्यादी सारखी कार्य ही बँक पार पाडते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पटलावर या बँकेचे अल्पावधीत महत्त्व वाढत आहे.

munotes.in

भारताच्या दृष्टीने महत्त्व :

असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेच्या सदस्य देशांचा विचार करता भारत वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा देश आहे. त्यामुळे देशाची वित्तीय गरज मोठी आहे. म्हणून आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी भारताने जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, असिया विकास बँक यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून वित्तीय सहाय्य मिळविले आहे. परंतु भारताची गरज यापेक्षाही मोठी आहे. त्यादृष्टीने एक निधी प्राप्तीचा मोठा स्रोत म्हणून भारताच्या संदर्भात असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेचे मोठे महत्त्व आहे.

भारत या बँकेचा संस्थापक सदस्य देश आहे. तसेच या बँकेच्या भाग भांडवलात आणि मताधिकारामध्ये चीन नंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. ही बाब देशाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. एका सर्वेक्षणानुसार भारतातील पायाभूत प्रकल्पांची उभारणी व विस्तार करण्यासाठी प्रति वर्ष सुमारे एक ट्रिलियन डॉलरच्या निधीची भारताला गरज आहे. त्यातील मोठा भाग असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेकडून भारत प्राप्त करू शकतो. आत्तापर्यंत भारताने १.५ बिलियन डॉलरचे कर्ज प्राप्त केले आहे. जे इतर देशांच्या तुलनेत सर्वाधिक आहे. तर तीन बिलियन डॉलरचे प्रस्ताव मंजूर होण्याच्या मार्गावर आहेत, ज्याचा वापर भारत आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्यासाठी करू शकतो. बेंगलोर येथील मेट्रो रेल प्रकल्पासाठी ३३५ मिलियन डॉलरचे कर्ज या बँकेकडून मिळाले आहे. याशिवाय याचा वापर रेल्वे मार्ग व स्टेशन उभारणीसाठीही केला जाणार आहे.

अर्थात हा सर्व निधी उत्पादक कार्यावर वापरला जात असल्याने चिंतेचे कारण नाही. यातून निर्माण होणाऱ्या रस्ते, रेल्वे, वाहतूक, दळणवळण, संदेशवहन, बंदरे व ऊर्जा प्रकल्पामुळे याची परतफेड करणे सोयीचे होईल.

भारत सरकारने मेक इन इंडिया, स्टार्ट-अप इंडिया सारख्या महत्त्वकांक्षी योजना सुरू केल्या आहेत. या प्रकल्पांना या निधीचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष लाभ होणार आहे. केवळ आर्थिक लाभच नव्हे तर असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेच्या माध्यमातून भारत-चीनमधील संबंध सुधारून शांतता व सहकार्य वाढीस लागण्याची शक्यता आहे. कारण या बँकेत या दोन देशांची भूमिका सर्वाधिक महत्त्वाची आहे. तिचे अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठी या दोन्ही देशांना सहकार्याची भूमिका घ्यावी लागेल. सध्या असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेने अल्पकाळात केलेल्या प्रगतीमुळे या बँकेची जागतिक पातळीवर प्रतिष्ठा वाढत आहे. अशा प्रतिष्ठित व शिस्तपूर्ण बँकेत भारताची भूमिका मोठी आहे. तसेच देशाची प्रतिष्ठा वाढविणारी आहे. त्यामुळे भविष्यात भारताच्या दृष्टीने असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेची भूमिका मोलाची ठरेल यात शंका नाही.

थोडक्यात आंतरराष्ट्रीय दर्जाची उदयोन्मुख बँक असून त्यामुळे आशियाई देशातील पायाभूत सुविधा व आर्थिक विकासाची पातळी वाढण्यास हातभार लागेल.

munotes.in

८.४ नव-विकास बँक (एनडीबी) (NEW DEVELOPMENT BANK (NDB)

जलद गतीने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी व परस्पर सहकार्य वाढीस लावण्यासाठी जागतिक पातळीवर अनेक प्रकारच्या व भिन्नभिन्न क्षेत्रात प्रादेशिक पातळीवर संघटना स्थापन केल्या जाऊ लागल्या. त्याचाच एक भाग म्हणून ब्रिक्स (BRICS) - ब्राझील, रशिया, भारत, चीन व दक्षिण आफ्रिका या देशांच्या संघटनेने नवीन विकास बँकेची स्थापना केली.

स्थापना व इतिहास :

जून २००६मध्ये ब्रिक्स संघटनेची स्थापना झाली. ब्राझील, रशिया, भारत, चीन व दक्षिण आफ्रिका या देशांच्या अद्याक्षरावरून या संघटनेचे शीर्षक निश्चित केले. या देशांनी २०१४च्या सहाव्या ब्रिक्स संमेलनामध्ये नवीन विकास बँकेच्या स्थापनेची घोषणा केली. त्यानुसार १५ जुलै २०१४ला ही बँक स्थापन करण्यात आली. त्यानुसार शंभर अब्ज डॉलरच्या प्रारंभिक अधिकृत भांडवलाच्या आधारे या बँकेची सुरुवात झाली. सर्व देशांनी समान भांडवल व समान मताधिकार निश्चित केला. जेणेकरून या बँकेवर कोणा एका देशाची एकाधिकारशाही प्रस्थापित होणार नाही. बँकेचे मुख्यालय शांघाय (चीन) येथे आहे. तर प्रादेशिक कार्यालय जोहान्सबर्ग (दक्षिण आफ्रिका) येथे आहे. बँकेचे पहिले अध्यक्ष के. व्ही. कामथ (भारत) (११ मे २०१५) होते. बँकेच्या अध्यक्षपदाचा कार्यकाल पाच वर्षाचा असतो. सध्या ब्राझीलचे मार्कोस पॅडो ट्रायजो हे वर्तमान अध्यक्ष आहेत.

समूहातील सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था उदयोन्मुख व वेगाने विकास पावणाऱ्या आहेत. त्यांची वाढती वित्तीय गरज विचारात घेऊन या बँकेची आवश्यकता प्रतिपादन करण्यात आली होती. तसेच जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यावर अमेरिका व तत्सम विकसित देशांचे प्रभुत्व व त्यांच्याकडून मिळणारा अपुरा निधी यामुळे सुद्धा या बँकेची स्थापना करण्यात आली. या बँकेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आली.

उद्देश :

१) आर्थिक विकासासाठी सरल पतपुरवठा करणे.

२) ब्रिक्स देशांबरोबरच इतर विकसनशील अर्थव्यवस्थांच्या निरंतर विकासाच्या मूलभूत प्रकल्पासाठी संसाधन संकलित करणे.

३) अर्थव्यवस्थेतील अल्पकालीन तरलतेची समस्या दूर करणे.

४) ब्रिक्स देशातील परस्पर सहकार्यांमध्ये वाढ करणे.

५) वैश्विक पातळीवर सुरक्षित वित्तीय जाळे निर्माण करणे.

६) जागतिक बँकेसारख्या संस्थांना पर्यायी पतपुरवठा करणारी प्रणाली स्थापित करणे. वरील व्यापक उद्देश विचारात घेऊन ही बँक वाटचाल करीत आहे.

कार्य :

ही बँक निर्धारित उद्दिष्टांना अनुसरून खालील कार्यकरते.

१) ब्रिक्स देशांबरोबरच ज्या उदयोन्मुख विकसनशील अर्थव्यवस्था आहेत, त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी आणि विकास प्रकल्पांसाठी ही बँक पतपुरवठा करते.

२) जे देश सातत्यपूर्ण विकासासाठी प्रकल्प राबवीत आहेत, त्या प्रकल्पांना सरल कर्ज देणे.

३) अर्थव्यवस्थेमध्ये अल्पकालीन रोखतेचा तुटवडा निर्माण होऊन तरलतेची समस्या उद्भवते. ती सोडविण्यासाठी ही बँक कर्जपुरवठा करते.

४) ब्रिक्स देशांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढविण्याच्या दृष्टीने ही बँक प्रयत्नशील असते.

५) सध्या जगाच्या अर्थव्यवस्थांचा विचार करता प्रत्येक देशाची वित्तीय गरज वाढली आहे. वित्तपुरवठ्याची जाळे अधिक सक्षम करण्यासाठी हे बँक कार्य करते.

६) जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासारख्या महत्त्वाच्या वित्तीय संस्थांवर अमेरिकेसारख्या विकसित देशांचे प्रभुत्व आहे. त्याचा सर्वाधिक लाभ याच देशांना होतो. गरीब देशांना पुरेसा लाभ होत नाही. अशा वित्तीय संस्थांना एक पर्यायी वित्त संस्था म्हणून ही बँक कार्य करते.

थोडक्यात आगामी काळात ही बँक जागतिक पातळीवर महत्त्वाची भूमिका बजावेल यात शंका नाही.

८.५ एसिअन विकास बँक (एडीबी) (ASIAN DEVELOPMENT BANK (ADB)

एशिअन विकास बँक दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया खंडातील व सुसूर पूर्वेकडील दूरवरचे देश स्वतंत्र झाले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांच्यासमोर आर्थिक विकासाची गती वाढविण्याची समस्या निर्माण झाली. यातील प्रमुख समस्या म्हणजे अपुऱ्या भांडवलाची होती. ती सोडविण्यासाठी जागतिक बँकेच्या धरतीवर असिया खंडातील देशांसाठी आणि सुदूर पूर्वेकडील देशांसाठी एखाद्या बँकेची स्थापना करता येऊ शकेल का, यावर विचार विनिमय करण्यासाठी आशिया आणि सुदूर पूर्व आर्थिक आयोगाच्या (Economic Commission for Asian and Par East - ECAFE) सदस्य देशांची डिसेंबर १९६३ मध्ये फिलिपाईन्सची राजधानी मनीला येथे एक बैठक घेण्यात आली. या बैठकीमध्ये या बँकेचा मसुदा तयार करण्यासाठी तज्ञ सल्लागारांची एक समिती गठीत करण्यात आली. १९६५ मध्ये आयोगाच्या वेलिंग्टन येथील बैठकीत समितीने तयार केलेला मसुदा मांडण्यात आला. याला अंतिम मंजुरी देऊन डिसेंबर १९६६ मध्ये एसिअन विकास बँकेची विधिवत स्थापना करण्यात आली. बँकेने आपल्या प्रत्यक्ष कार्यास जानेवारी १९६७ पासून प्रारंभ केला. या बँकेचे मुख्य कार्यालय फिलिपाईन्सची राजधानी मनीला येथे आहे. या बँकेची प्रमुख उद्दिष्टे आणि कार्य पुढील प्रमाणे -

विकास बँकेचे उद्देश आणि कार्य :

एसिअन विकास बँकेचा प्रमुख उद्देश म्हणजे आशिया खंडातील सदस्य देश व पूर्वेकडील सदस्य देशांचा जलद गतीने आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी आर्थिक सहाय्यता प्रदान करणे आणि सदस्य देशांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढीस लावणे हा होय.

१) या क्षेत्रातील सदस्य देशांच्या विकास कार्यासाठी सार्वजनिक आणि खासगी भांडवल गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देणे.

२) क्षेत्रातील सर्व देशांचा जलद गतीने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी क्षेत्रात उपलब्ध असणाऱ्या संपूर्ण साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करणे. यातून अल्पविकसित देशांना जास्त लाभ प्राप्त करून देणे.

३) सदस्य देशांच्या धोरणात आणि योजनांमध्ये अशा प्रकारे समन्वय निर्माण करायचा की, त्यातून उपलब्ध साधनसामग्रीचा कुशलतेने आणि कार्यक्षमतेने वापर होईल. विदेश व्यापारात सामान्य रूपात आणि क्षेत्रातील देशांमधील आपापसातील व्यापार विशेष स्वरूपात वाढेल.

४) सदस्य देशांच्या विकासात्मक योजनांसाठी वित्तीय आणि तज्ञांच्या मार्गदर्शक सेवा पुरविणे.

५) संयुक्त राष्ट्र संघाच्या इतर संस्थांशी बँकेच्या सदस्य देशांचा चांगला ताळमेळ बसवून सार्वजनिक आणि खासगी भांडवली गुंतवणुकीला प्रोत्साहित करणे.

६) अशा कार्यांना प्रोत्साहन देणे की, ज्यामुळे बँकेच्या प्रगतीत अडथळे निर्माण होणार नाहीत.

एसिअन विकास बँकेचे सदस्यत्व :

बँकेचे सदस्यत्व आशिया खंडातील देशांबरोबरच बाहेरील देशांसाठीही खुले आहे. बँकेची सदस्यता पुढील श्रेणीच्या देशांसाठी खुली आहे.

१) रशिया आणि सुदुर - पूर्व देशांसाठी आर्थिक आयोगाच्या सदस्य आणि सह- सदस्य देशांना बँकेचे सदस्य होता येते.

२) एसिअन विकास बँकेचे इतर सदस्य जे संयुक्त राष्ट्र संघाचे सदस्य आहेत किंवा कोणत्याही विशेष संस्थेचे सदस्य असणाऱ्यांनाही सदस्य होता येते.

३) एसिअन विकास बँक समूहाच्या बाहेरील देशांना सदस्यत्व देण्यासाठी बँकेच्या दोन तृतीयांश प्रशासन मंडळाची मान्यता असावी लागते.

१९८६मध्ये बँकेचे ४७ देश सदस्य होते त्यात ३२ देश क्षेत्रातील सदस्य आणि १५ देश क्षेत्राबाहेरील होते. ही संख्या १९९७च्या शेवटी ५६ झाली. त्यात ४० देश क्षेत्रातील आणि १६ देश क्षेत्रबाहेरील आहेत. त्यानंतर ही संख्या ६७ झाली ज्यामध्ये ४८ देश समूहातील होते तर १९ देश क्षेत्राबाहेरील होते.

बँकेच्या निधीचे स्त्रोत :

सुरुवातीला बँकेचे अधिकृत भांडवल २९८५.७ मिलियन अमेरिकन डॉलर होते. यात १०९१.७५ मिलियन डॉलर वर्गणी स्वरूपातील होते. वर्गणीची अर्धी रक्कम भांडवलाच्या रूपात जमा केली जाते आणि उर्वरित रक्कम बँकेने मागणी केल्यास सदस्य देशांना द्यावी लागते. अधिकृत भांडवलात वेळोवेळी वाढ करण्यात आलेली आहे. १९९६ च्या शेवटी अधिकृत भांडवल ५०१०२.७ मिलियन डॉलर पर्यंत वाढविण्यात आले. बँक आपल्या निधीत बाँडची विक्री करून सदस्य देशांकडून कर्ज घेऊन वाढ करू शकते. कर्ज आणि मदत या माध्यमातून निर्माण केल्या जाणाऱ्या निधीला 'विशेष निधी' म्हणतात.

बँकेचे संघटन (Organization of ADB) :

एसिअन विकास बँकेचे व्यवस्थापन आणि संघटन नाणे निधी, जागतिक बँकेच्या संघटनेप्रमाणेच आहे. बँकेच्या पदाधिकाऱ्यांमध्ये प्रशासन मंडळ, कार्यकारी संचालक मंडळ, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर अधिकारी असतात. प्रत्येक सदस्य देशाचा एक प्रशासक आणि त्याचा पर्यायी प्रशासक मंडळाचे सदस्य असतात. प्रशासक मंडळ धोरण निश्चित करणारी सर्वोच्च समिती असते. यांची बैठक वर्षातून एकदा घेतली जाते. प्रशासक मंडळाने ठरविलेले धोरण राबविण्यासाठी आणि दैनंदिन कामकाजासाठी संचालक मंडळाची निवड केली जाते. यात १२ सदस्य असतात. यापैकी ८ संचालक क्षेत्रीय आणि ४ संचालक क्षेत्रेत्तर असतात. यात अमेरिका, भारत आणि जापान हे देश स्थायी सदस्य आहेत. उर्वरित नऊ सदस्य संचालकाची निवड केली जाते. संचालक मंडळाचा प्रमुख म्हणून अध्यक्षाची निवड केली जाते. याचा कार्यकाल पाच वर्षाचा असतो. अध्यक्षाच्या सहकार्याला दोन उपाध्यक्षांचीही निवड केली जाते.

कर्ज आणि तांत्रिक सहाय्यता (Loans and Technical Assistance) :

बँकेच्या कर्ज वितरण व्यवहारांचे दोन भागात वर्गीकरण केले जाते. एक सामान्य आणि दुसरे विशेष कर्ज.

सदस्य देशांच्या विकासात्मक कार्याच्या गरजा लक्षात घेऊन बँकेकडून सदस्य देशांना सामान्य कर्जे दिली जातात. ही कर्जे बँक आपल्याकडील निधीतून किंवा बाँडची विक्री करून जमा झालेल्या भांडवलातून देते. विशेष कर्जे देण्यासाठी बँक विशेष निधी उभारते. बँक जमा रक्कमेच्या १० टक्क्यापर्यंतची रक्कम विशेष निधीत जमा करते. बँकेने विशेष कर्ज निधी उभारण्यासाठी अमेरिका, इंग्लड, जापान, जर्मनी, डेन्मार्क, भारत, कॅनडा, स्वित्झरलँड इत्यादी देशांकडून मदत घेतली आहे.

सदस्य देशांच्या विशेष विकासात्मक योजना राबविण्यासाठी विशेष कर्ज पुरवठा करता यावा यासाठी जो विशेष निधी उभारण्यात आला आहे, त्याच्या अंतर्गत एसिअन विकास निधी, तांत्रिक सहाय्यता विशेष निधी आणि जपान विशेष निधी असे तीन निधी स्थापन करण्यात आले आहेत. बँक आर्थिक सहाय्याबरोबरच सदस्य देशांना तांत्रिक सहाय्यसुद्धा प्रदान करते. तांत्रिक सहाय्याचे दोन प्रमुख उद्देश आहेत.

१) सदस्य देशांना विकासात्मक योजना तयार करण्यासाठी आणि योजना कार्यान्वित करण्यासाठी सहाय्यता देणे.

२) नवीन वित्तीय योजना विशेषत: कृषी, औद्योगिक आणि सार्वजनिक प्रशासनातील विशेष योजना तयार करण्यासाठी तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे.

एशिअन विकास बँकेची कार्य (Function Of The ADB) :

बँकेने स्थापनेपासून ते आजपर्यंत विविध क्षेत्रात उल्लेखनिय प्रगती केली आहे. बँकेच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता होईल.

१) सदस्य संख्येत वाढ : डिसेंबर १९६६ मध्ये बँकेची विधीवत स्थापना झाली. त्या वेळेस सदस्य संख्या ३० होती. यात असिया खंडातील आणि असिया खंडाबाहेरील देश होते. २००० मध्ये सदस्यांची संख्या ५९ पर्यंत वाढली आहे.

२) भांडवल स्त्रोतात वृद्धी : सदस्य देशांच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी बँकेने आपल्या भांडवलात वृद्धी केली आहे. २००० च्या शेवटी बँकेचे अभिदत्त भांडवल ४५३१० मिलीयन डॉलर पर्यंत वाढले.

३) विकासात्मक कर्जात वृद्धी : एसिअन विकास बँकेकडून सदस्य देशांना वाहतूक आणि दळणवळण, वीज निर्मिती, कृषी आणि नैसर्गिक स्त्रोतांचा विकास, सामाजिक पायाभूत सेवा, औद्योगिक क्षेत्र, खनिज उत्खनन आणि शुद्धीकरण, वित्तीय आणि बहुविध क्षेत्रासाठी दीर्घ कालावधीसाठी वित्त पुरवठा करते. यासाठी बँक स्वनिधीचा आणि बाँडची विक्री करून भांडवल उभारून त्यांचा वापर करते. १९९६ मध्ये बँकेने सामान्य भांडवल मार्गातून ह्या सर्व विकासात्मक कार्यासाठी ३८७९.४५ मिलीयन डॉलरचा वित्त पुरवठा केला होता. तर एसिअन विकास निधीतून १९९६.६३ मिलीयन डॉलर असा एकूण ५५४५.०८ मिलीयन डॉलरचा कर्ज पुरवठा केला होता. यात २००० पर्यंत ६४८९० मिलीयन डॉलरपर्यंत वाढ झाली.

४) सह - वित्तीय सुविधा : कमी विकसित सदस्य देशांच्या विकासाची गती वाढविण्यासाठी बँकेने 'सह- वित्तीय सुविधा' योजना सुरू केली. १९७० ते १९९७ पर्यंत बँकेने अशा ४६८ योजनांसाठी २७१६० मिलीयन डॉलरची सह - वित्तीय सुविधा उपलब्ध करून दिली.

५) तांत्रिक सहाय्य : तांत्रिक सहाय्य उपलब्ध करण्यासाठी बँकेने १९६८ मध्ये एक 'तांत्रिक सहाय्यता विशेष निधी' ची स्थापना केली. या अंतर्गत स्थापनेपासून ते ३१ डिसेंबर १९९७ पर्यंत २९ सदस्य देशांना ६३७ मिलीयन डॉलरचे भांडवल उपलब्ध करून देण्यात आले.

६) इतर कार्ये : वरील प्रमुख कार्यांबरोबरच बँक, अल्पविकसित सदस्य देशांचा आर्थिक विकासाचा वेग वाढावा यासाठी आर्थिक पाहणी करण्यासही मदत करते. याबरोबरच सदस्य देशांच्या व्यवस्थापकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमही आयोजित करते.

बँकेच्या कार्याचे टीकात्मक मूल्यमापन (Critical Evaluation of ADB Working):

बँकेच्या कार्यावरून स्पष्ट होते की, बँकेने आपल्या सदस्य देशांच्या विकास कार्यक्रमाला कर्ज पुरवठा आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करून असिया खंडातील देशांच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे. आशिया खंडातील ज्या अल्प विकसीत देशांना आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून पुरेशी मदत मिळू शकली नाही, ती एसिअन विकास बँकेने केली आहे. असे असले तरी बँकेच्या कार्यपद्धतीत काही उणिवा आहेत. त्यावर टीका केली जाते. बँकेच्या कार्याच्या उणिवा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) बँकेवर अमेरिका, जपान ह्या भांडवलदार देशांचे वर्चस्व असल्याने त्यांच्या अधिपत्त्याखाली असणाऱ्या देशांना बँकेने जास्त मदत केली आहे.

२) बँकेची बहुतांश कर्जे ही सामान्य कर्जे आहेत. त्यावर बँकेने व्याज दर जास्त आकारलेले आहेत.

३) बँकेने दिलेल्या कर्जाचा वापर उपभोग्य वस्तू आणि सेवा प्राप्त करण्यासाठीच जास्त झाला.

४) बँकेने सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांना जास्त वित्तपुरवठा केला आहे. हे अमेरिकन धोरणाचे समर्थन आहे.

५) कर्जाचे स्वरूप योजना केंद्रीत आहे.

६) बँकेच्या भांडवलात अमेरिका, जापान आणि त्यांच्या सहकारी देशांचा वाटा जास्त असल्याने त्यांना मताधिकार जास्त प्राप्त झाला आहे. त्या बळावर हे देश बँक प्रशासनावर आपले नियंत्रण आणतात, बैंक कार्यामध्ये हस्तक्षेप करतात.

७) अमेरिकेच्या मुक्त भांडवलशाहीच्या धोरणामुळे सदस्य देशांना सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकास आणि विस्तार हेतूने कर्ज मिळविण्यात अडचणी आल्या आहेत.

८) बँकेकडून बहुउद्देशीय विशेष निधी आणि एसिअन विकास निधी ह्या योजना चालविल्या जातात. यासाठी ज्या देशांकडून भांडवल उपलब्ध होते ते देश ह्या योजनांच्या कार्यात हस्तक्षेप करतात.

९) बँकेच्या अल्प विकसित सदस्य देशांमध्ये कर्ज मिळविण्याबाबत चढाओढ निर्माण होते. त्यातून आपापसातील स्पर्धा वाढते.

१०) प्रत्येक सदस्य देशाला आपल्या कोट्याच्या ५० टक्के भाग स्वचलनात द्यावा लागतो. बऱ्याच सदस्य देशांच्या चलनाला आंतरराष्ट्रीय चलन बाजारात स्थान नसल्याने त्यांचे चलन स्विकारण्यात अनेक अडचणी येतात.

एसिअन विकास बँकेच्या कार्याचे मूल्यमापन केल्यास प्रगतीची बाजू बरीच सरस आहे. बँकेच्या कार्यातील उणिवा दूर केल्यास बँक आपल्या सदस्य देशांच्या विकासाची गती आणखी वाढवू शकते.

एसिअन विकास बँक आणि भारत (ADB and India) :

भारत एसिअन विकास बँकेचा संस्थापक सदस्य आहे. बँकेच्या भाग भांडवलात भारताचा वाटा ६.५१ टक्के आहे. बँकेकडून भारताला पुढील लाभ प्राप्त झाले आहेत.

१) कर्ज विषयक सहाय्य : भारताने बँकेकडून कृषी, उद्योग, वाहतूक व दळणवळण, ऊर्जा निर्मिती, सामाजिक पायाभूत सुविधा इत्यादी विकासात्मक योजना राबविण्यासाठी वेळोवेळी कर्जाची उचल केली आहे. भारताने बँकेकडून १९८६ पासून कर्ज घ्यायला सुरुवात केली. सुरुवातीला बँकेने भारताला २५० मिलीयन डॉलरचे कर्ज दिले. २००३-०४ मध्ये कर्ज आणि अनुदान रुपाने ७४० मिलीयन डॉलरची मदत केली.

२) अभियांत्रिकी आणि भांडवल साधन सामग्रीच्या निर्यातीत वृद्धी : बँकेने भारताला इतर विकसनशील सदस्य देशांना अभियांत्रिकी व भांडवली सामग्री निर्यात वाढ करण्यास बरीच मदत केली आहे. निर्यातीच्या विविध व नव-नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

३) कृषी विकासास तांत्रिक सहाय्य : भारताला बँकेच्या क्षेत्रेत्तर विकसीत सदस्य देशांकडून कृषी विकासासाठी तांत्रिक सहाय्यता प्राप्त झाली.

४) एसिअन सामाईक बाजाराची स्थापना : बँकेचे सदस्य असलेल्या क्षेत्रातील सर्व विकसनशील देशांचा एसिअन सामाईक बाजार निर्माण होण्याचा मार्ग मोकळा झाला. भारताला यापासून बराच लाभ झाला आहे.

५) स्थगित देण्या-घेण्याच्या पद्धतीच्या आधारावर निर्यात वृद्धी : भारत बँकेच्या सदस्य देशांना त्यांच्या विकासासाठी आपल्या देशात निर्माण झालेल्या भांडवली सामग्री आणि यंत्रे इत्यादींचे निर्यात स्थगित देणे- घेणे पद्धतीच्या आधारावर करू शकतो. यातून भारताच्या निर्यातीत वृद्धी होऊन उत्पादन व उत्पादकता वाढण्यास मदत होत आहे.

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, भारताला एसिअन विकास बँकेचे सदस्य झाल्याने बरेच लाभ प्राप्त झाले. भारतानेही इतर सदस्य देशांच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

८.६ प्रश्न

१) जागतिक आर्थिक संकटाची विभिन्न कारणे सांगा.

२) जागतिक आर्थिक संकटाच्या परिणामांची चर्चा करा.

३) जागतिक आर्थिक संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम विशद करा.

४) असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँकेची माहिती देऊन तिची भूमिका स्पष्ट करा.

५) नवविकास बँकेची कार्य सांगा.

६) एसिअन विकास बँकेची भूमिका स्पष्ट करा.

७) खालील बाबींवर टीपा लिहा.

अ) एशियन विकास बँक

ब) नव-विकास बँक

क) असिया आधारभूत संरचना गुंतवणूक बँक

❖❖❖❖

munotes.in

प्रश्नपत्रिकेचा नमुना (केवळ IDOL च्या विद्यार्थ्यांसाठी)
TYBA SEM VI (अर्थशास्त्र) - सर्व सहा पेपर्ससाठी

वेळ: 3 तास **एकूण गुण: १००**

कृपया तुम्हाला योग्य प्रश्नपत्रिका मिळाली आहे का ते तपासा.

सूचना: १. सर्व प्रश्न अनिवार्य आहेत. प्रश्न क्र. ५ मध्ये (अ) व (ब) उप प्रश्नांमधील कोणताही एक उप प्रश्न सोडवा.

२. उजवीकडील आकडे पूर्ण गुण दर्शवतात.

3. प्रादेशिक भाषेत उत्तर देणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी शंका असल्यास पेपरच्या मुख्य मजकुराचा इंग्रजीमध्ये संदर्भ द्यावा.

4. आवश्यक तेथे नीटनेटक्या आकृत्या काढा.

प्र १. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. २०

अ)

ब)

क)

प्र २. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. २०

अ)

ब)

क)

प्र 3. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. २०

अ)

ब)

क)

प्र ४. खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे द्या. २०

अ)

ब)

क)

प्र ५ .खालीलपैकी कोणत्याही दोहोंवर थोडक्यात टिपा लिहा. २०

अ)

ब)

क)

ड)

किंवा

ब) खालील बहु पर्यायी प्रश्नांसाठी योग्य पर्याय निवडा. (20 बहु पर्यायी प्रश्न) २०

****

munotes.in